११०

२४

(महाभारते)

भगवद्गीता ब्रह्मादपूटीका

सहिता चतु[illegible]ध्यायः

दृष्टा

२७१४

2

2724

F. 110
complete

चतुर्दशाध्याय

शांकरभाष्य
आनंदगिरिकृत टी॰
श्रीधरी स्वामिकृत
पिशाचभाष्य
रामानुजभाष्य
अभिनवगुप्ती
परमार्थप्रपा
वनमाली
ज्ञानेश्वरी
मधुसूदनी
सदानंदी
नीलकंठी
आनंदी
रामकंठी
लासिकी
पंचोली ॥

भाषानुवाद ॥

श्रीभगवानुवाच परंभूयःप्रवक्ष्यामिज्ञा
नानांज्ञानमुत्तमं यद्ज्ञात्वामुनयःसर्वे
परांसिद्धिमितोगताः १

शाङ्करभाष्यं १

सर्वमुत्पद्यमानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादुत्पद्यतइति उक्तं तत् कथमिति
तत्प्रदर्शनार्थं परं भूयइत्यादिरध्यायआरभ्यते अथवा ईश्वरपरतन्त्र
योः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्जगत्कारणत्वं न तु सांख्यानामिव स्वतन्त्रयोरित्येव
मर्थं प्रकृतिस्थत्वं गुणेषु च सङ्गः संसारकारणमित्युक्तं कस्मिन् गुणे
कथं संगः के वा गुणाः कथं वा बध्नन्तीति गुणेभ्यश्च मोक्षणं कथं
स्यात् मुक्तस्य च लक्षणं वक्तव्यमित्येवमर्थं च श्रीभगवानुवाच पर
मिति परं ज्ञानमिति व्यवहितेन सम्बन्धः भूयः पुनः पूर्वेषु सर्वेषु अ
ध्यायेषु असकृदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि तच्च परं परवस्तुविषयत्वात् किं
तत् ज्ञानं सर्वेषां ज्ञानानामुत्तमं उत्तमफलत्वात् ज्ञानानामिति नामानि
त्वादीनां किं तर्हि यज्ञादिज्ञेयवस्तुविषयाणां इति तानि न मोक्षायेदन्तु
मोक्षायेति परोत्तमशब्दाभ्यां स्तौति श्रोतृबुद्धिरुच्युत्पादनार्थं यत् ज्ञात्वा
यत् ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मुनयः संन्यासिनो मननशीलाः सर्वे परां सि
द्धिं मोक्षाख्यां इतोस्माद्देहबन्धनादूर्ध्वं गताः प्राप्ताः १

आनन्दगिरिकृतटीका २

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य सर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वमज्ञाते ज्ञापयितुमध्या
यान्तरमवतारयन्नध्याययोरुत्पाद्योत्पादकत्वरूपां संगतिमाह स
र्वमिति विधान्तरेणाध्यायारंभं सूचयति अथवेति तदेव वक्तुमुक्त
मनुवदति ईश्वरेति प्रकृतिस्थत्वं पुरुषस्य प्रकृत्या सहैक्याध्यासः
तेष्वेव गुणेषु संगोभिनिवेशः षड्विधमाकांक्षां निक्षिप्य तदुत्तरत्वे

श्री
गी॰टी
व॰

नाध्यायारंभे पूर्ववदेव पूर्वाध्यायसम्बन्धसिद्धिरित्याह कास्मिन्निति
पूर्वोक्तेनार्थेनास्याध्यायस्य सम्बद्धतयार्थप्रकारः परमित्यस्य भाविका-
लार्थत्वे आवर्तयितुं संगतिमाह परमिति भूयःशास्त्रस्याधिकार्थत्व-
मिह नास्तीत्याह पुनरिति पुनःशास्त्रार्थमेव विवृणोति पूर्वोक्तमिति पु-
नरुक्तिस्तर्हीत्याशंक्य सूक्ष्मत्वेन दुर्बोधत्वात् पुनर्वचनमर्थवदित्या-
ह न त्वेति विशेषं प्रश्नद्वारा निर्दिशति किन्तदिति निर्द्धारणार्थां ष-
ष्ठीमादाय तस्य प्रकर्षं दर्शयति सर्वेषामिति परमुत्तममिति पुनरुक्ति-
माशंक्य विषयफलभेदान्नैवमित्याह उत्तमेति ज्ञाने ज्ञेयमित्यादौ ज्ञा-
नशब्देनामानित्वादीनामुक्तत्वात्तन्मध्ये च ज्ञानस्य ज्ञानानामिति साध्य-
त्वेनोत्तमत्वान्न तस्य वक्तव्यतेत्याशंक्याह ज्ञानिनमिति ज्ञानिनामिति
नामानित्वादीनां ग्रहणमिति शेषः इतिशब्दादूर्ध्वं पूर्ववदेव शेषो द्रष्टव्यः
यथोक्तज्ञानापेक्षया उत्तमत्वज्ञानस्य प्रकर्षस्तत्राह ज्ञानीति स्तौति
फलमाह यज्ज्ञात्वेति ज्ञाने ज्ञाता ज्ञानस्य ज्ञेयत्वोपगमादनवस्थे-
त्याशंक्याह प्राप्येति मुनिशब्दस्य चतुर्थाश्रमविषयत्वे तत्प्रसादेव
ज्ञानायोगात् कुतस्तेषां मुक्तिरित्याशंक्याह मननेति सिद्धेर्ज्ञानत्वं
परामिति विशेषणाद्यावर्त्यं मुक्तित्वमाह मोक्षाख्यामिति देहाख्यस्य
बन्धनस्याधस्तनत्वमाह अस्मादिति १

स्वामिकृतटीका २

ॐ प्रकृतेः स्वतंत्रत्वं वारयन् गुणसंगतः प्राह संसारवैचित्र्यं विस्तरेण
चतुर्दशे १ यावत्संजायते किंचित्सत्वं स्थावरजंगमं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगा-
त्तद्विद्धि भरतर्षभेत्युक्तं तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगो निरीश्वरसांख्याना-
मिव न स्वातंत्र्येण किंतु ईश्वरेच्छयैवेति कथनपूर्वकं कारणं गुणसंगो-
ऽस्य सदसद्योनिजन्मस्विति येनोक्तं सत्वादिगुणकृतं संसारवैचित्र्यं प्रपं-
चयिष्यन् एवंभूतं वक्ष्यमाणमर्थं स्तौति श्रीभगवानुवाच परमिति द्वा-
भ्यां परं परमात्मनिष्ठं ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं ज्ञानोपदेशं भूयोऽपि तुभ्यं
प्रकर्षेण वक्ष्यामि कथंभूतं ज्ञानानां तपःकर्मादिविषयाणां मध्ये उत्तमं

मोक्षहेतुत्वात् तदेवाह यज्ज्ञात्वा प्राप्य मुनयो मननशीलाः सर्वे इतो देह बंधनात् परां सिद्धिं गता मोक्षं प्राप्ताः १

पैशाचभाष्ये टीका ४

स्थितं चपरं तेत्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः जगत्कारणत्वं सांख्यानामिव गुणेषु व संगस्य संसारकारणमित्युक्तं गुणेषु कथं संगः के वा गुणाः कथं च भान्ति गुणेभ्यश्च मोक्षणं कथं स्यादित्येतत्प्रतिपादनार्थमुक्तलक्षणं वक्ष्यामि त्येतमर्थं च श्री परं ब्रह्म कृष्णे भूयः पुनरपि ज्ञानानां इतो देहबंधनात् १

रामानुजभाष्यटीका ५

त्रयोदशे प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यसंसृष्टयोः स्वरूपयाथात्म्यं विज्ञाय अमानित्वादिभिर्भगवद्भक्त्यनुगृहीतैर्बंधान्मुच्यते इत्युक्तं तत्र बंधहेतुः पूर्वपूर्वसत्त्वादिगुणमयसुखादिसंग इति चाभिहितं कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मस्विति अथेदानीं गुणानां बंधहेतुताप्रकारो गुणनिवर्तनप्रकारश्चोच्यते श्रीभगवानुवाच परं भूय इति परं पूर्वोक्तादन्यत् प्रकृतिपुरुषान्तर्गतमेव सत्त्वादिगुणविषयं ज्ञानं भूयः प्रवक्ष्यामि तच्च ज्ञानं सर्वेषां प्रकृतिपुरुषविषयज्ञानानामुत्तमं यज्ज्ञानं ज्ञात्वा सर्वे मुनयः तन्मननशीला इतः संसारात् परां सिद्धिं गताः परां शुद्धात्मस्वरूपप्राप्तिरूपां सिद्धिं गताः

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

यदेव पूर्वोक्तं ज्ञानं तदेव पुनः प्रकर्षेण प्रत्येकं गुणस्वरूपनिरूपणपूर्वकत्वेन वक्ष्यामि

परमार्थप्रपा टीका ७

पूर्वाध्याये महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरित्यादिवाक्यैः क्षेत्रस्वरूपमेवोक्तं नान्यत् तथापि क्षेत्रस्य विकारवत्त्वमेव दर्शितं न तु वैचित्र्यकारणं तथापि क्षेत्रज्ञानां सुखदुःख्यादिरूपेण निरूपणं न समष्टिरूपेण तेन तत्सर्वं वक्तुं दशावतं भगवानुपक्रमते परं भूय इति द्वाभ्यां परं परमार्थसाधकं ज्ञायते येन तद् ज्ञानं तदुपदेशरूपं पूर्वं संक्षेपतः प्रोक्तमपि भूयः प्रवक्ष्यामि किंभूतं

ज्ञानानां तपःकर्मादिविषयाणां मध्ये उत्तमं मोक्षहेतुत्वात् तदेवाह यदिति
यज्ज्ञात्वा सर्वे मुनयो मननशीला याज्ञवल्क्यवामदेवादयः परां मोक्षाख्यामिति
कीं सिद्धिं गताः १

वनमालीटीका १

परं कं यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजंगमं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्
द्विद्धीत्यन्ते तत्र निरीश्वरसांख्यनिराकरणेन स्वाधिष्ठितप्रकृतेरेव वि
श्वसृष्ट्युपादानत्वमुक्तं पुनः कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मस्वि
त्युक्तं तत्र कस्मिन् गुणे कथं संगः के वा गुणाः कथं वा ते बध्नन्तीति व
क्तव्यं तथाभूतप्रकृतिभोक्तृत्वं यदि विद्यादिति परमित्युक्तं तथाभूतप्रकृति
शक्तिमत्या गुणेभ्यः कथं मोक्षणं स्यात्तत्क्रमश्च किं लक्षणमिति वाच्यं
तदेतत्सर्वं विस्तरेण वक्तुं चतुर्दशोऽध्याय आरभ्यते तत्र श्रोतृणामभिमु
ख्याय वक्ष्यमाणमर्थं स्तौति परमिति द्वाभ्यां ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं पर
मात्मज्ञानसाधनं परं श्रेष्ठं श्रेष्ठत्वे परविषयकत्वात् कीदृशं ज्ञानानां भ
गवदुपासनासाधनानां यज्ञादीनां मध्ये उत्तमं उत्तमफलकत्वात् न
त्वमानित्वादीनां तेषामुत्तरंगत्वेनोत्तमफलकत्वात् परमित्यनेना
न्तरंगविषयकत्वमुक्तं उत्तममित्यनेनान्तरंगफलकत्वमिति
भेदः ईदृशं ज्ञानमहं प्रवक्ष्यामि भूयः पुनः पूर्वमसकृदुक्तमपि यज्ज्ञा
नं ज्ञात्वानुष्ठाय मुनयो मननशीलाः सर्वे परां मुक्तिरूपां सिद्धिं इतो दे
हबंधात् गताः प्राप्ताः १

इत्सवैजयंतीटीका ४

सत्त्वादयः प्रकृतिजा गुणास्तु जीवबंधकाः सदृष्टान्तनिरूपिताः स्मिन्वि
तिप्रोक्तं चतुर्दशे । त्रयोदशाध्याये ऽन्यसंयुक्तानां प्रकृतिपुरुषयोर्गु
णां स्वरूपाणि येषामन्यनविज्ञाय मद्भक्तियुक्तैरमानित्वादिसाधनैः पुंभिः
समं रूपः प्रकृतिबंधान्मुच्यते कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिज
न्मस्विति विपरीतं गुणसंगपरमिति चोक्तं गुणवशानीय जीवा बध्नन्तीति ग
णाः के तेषां लक्षणं वा किं कस्मिन् गुणे कथं संगः गुणसंगिनः कस्य
गुणस्य संगात्किं फलं कथं वा गुणेभ्यो मुक्तिरित्यपेक्षायां तेषां गुणा
नां वक्ष्यमाणमनूपादिकं वक्तुमारोहतत्त्वविषयकं ज्ञानं स्तुवन् श्रीभ

त्रयोदशाध्यायान्ते यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजंगमं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धीत्युक्तम् तत्र निरीश्वरसांख्यनिराकरणेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्येश्वराधीनत्वं वक्तव्यं एवं कारणं गुणसंगोस्य सदसद्योनिजन्मस्वित्युक्तं तत्र कस्मिन् गुणे कथं संगः के वा गुणाः कथं वा ते निबध्नंतीति वक्तव्यं तथाभूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यांति ते परमित्युक्तं तत्र भूतप्रकृतिशब्दितेभ्यो गुणेभ्यः कथं मोक्षणं स्यान्मुक्तस्य च किं लक्षणमिति वक्तव्यं तदेतत्सर्वं विस्तरेण वक्तुं चतुर्दशोध्याय आरभ्यते तत्र वक्ष्यमाणमर्थं द्वाभ्यां स्तुवन् श्रोतॄणां रुच्युत्पत्तये श्रीभगवानुवाच

गवानुवाच द्वाभ्याम् परंभूयइति तज्ज्ञानं भूयः प्रवक्ष्यामि यद्वाय्य तेः नैनैतिज्ञानमुपदेशाः तत्त्वप्रागुक्तमपि भूयः पुनरपि प्रकारांतरे ण प्रवक्ष्यामि कीदृशं ज्ञानं परं पूर्वोक्तादन्यत्प्रकृतिपुरुषांतर्गतमे व गुणविषयं कं पुनः कीदृशं ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानानां सर्वेषां प्रकृति पुरुषविषयकाणामुत्तमं श्रेष्ठं दध्नो नवनीतवदुद्धृतत्वात् यज्ज्ञानं ज्ञात्वोपलभ्य सर्वे मुनयस्तन्मननशीलाः इतः संसारात्परां शुद्धात्मप रमात्मस्वरूपयाथात्म्योपलब्धिलक्षणां सिद्धिं गताः प्राप्ताः १ ॥

मधुसूदनी टीका १

ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं परमात्मज्ञानसाधनं परं श्रेष्ठं परवस्तुविषय त्वात् कीदृशानां ज्ञानानां ज्ञानसाधनानां बहिरंगाणां यज्ञादीनां म ध्ये उत्तमं उत्तमफलत्वात् न त्वमानित्वादीनां मध्ये तेषामंतरंगत्वेनो त्तमफलत्वात् परमित्यनेनोत्कृष्टविषयत्वमुक्तं उत्तममित्यनेनो त्कृष्टफलत्वमिति भेदः ईदृशं ज्ञानमहं प्रवक्ष्यामि भूयः पुनः पूर्वे ष्वध्यायेष्वसकृदुक्तमपि यज्ज्ञानं ज्ञात्वा मुनयः मननशीलाः संन्यासिनः सर्वे परां सिद्धिं मोक्षाख्यां इतो देहबंधनादूर्ध्वं गताः प्राप्ताः १ ।

सदानंदी टीका ११

गुणातीतत्वेव परमपदमभयरूपं विविच्य रंभांतर्गत गुणक लातैव ममत्वं स्वयंभूः शंभुः श्रीनिधिः गुणविलासांकितपद मुकुंदं वंदेहं प्रकृतिगुणादेभादिहरणं १ पूर्वाध्याये जगत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसं गतः जायते तदिति प्रोक्तं तत्कथं चेति कथ्यते २ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंगस्ये श्वराधीनत्ववर्णनात् सांख्याः निरीश्वरास्तत्र निराकार्याः अत ईदृशो कार णं गुणसंगोस्य सदसद्योनिजन्मसु उक्तं तत्र कस्मिन्वा गुणे संगः कथं वा ३ के वा गुणाः कथं वा ते बध्नंति किं स्वभावकाः गुणेभ्य श्च कथं मोक्षः किं मुक्तस्य च लक्षणं ४ तदेतद्विस्तरेणैव वक्तुमारभ्य ते पुनः परं भूयः प्रवक्ष्यामीत्यध्यायस्तदर्थकः तत्र द्वाभ्यां स्तवत्र र्थं वक्ष्यमाणं जगद्गुरुः श्रोतॄणां रोचनार्थं श्रीभगवानाह सर्ववित्

ज्ञायतेनेनतत्ज्ञानंपरात्मज्ञानसाधनं श्रेष्ठंश्रेष्ठत्वस्पदत्वेनयज्ञा
दीनामिदंचवहिरंगसाधनानांमध्येश्रेष्ठफलत्वतः अमानित्वा
दिज्ञानानांचांतरंगत्वमितिन १ उत्कृष्टविषयत्वेनपरमित्युक्तेनेति
न उत्तममेवमनेनोत्कृष्टफलतातया १ प्रवक्ष्यामीहशंज्ञानमु
कमप्यसकृत्तनः शास्त्रार्थस्यावर्तनादोषयज्ञानेप्राप्यसाधनं १ सर्वे
प्रकृष्टांमोक्षाख्यांसिद्धिंप्राप्ताइतः परंदेहबंधपरिमुच्यकेवलमेक
पदंगताः १२ १ ।

नीलकंठीटीका १२

पूर्वाध्यायांतेभूतप्रकृतिमोक्षंचयेविदुर्यांतितेपरमित्युक्तंतत्रका
वाभूतप्रकृतिः किमाश्रयेणतस्याभूतजनकत्वंकथंवाबंधकत्वं
कथंवाततोमोक्षः किंवामुक्तानांलक्षणमित्येतत्दर्शयितुंविवरीतुंचतु
र्दशोध्यायआरभ्यते तत्रप्रकृतिपुरुषयोर्जगत्कारणत्वस्यवक्तव्यत्वात्श्रीभगवा
नुवाच परमिति परंसर्वोत्कृष्टब्रह्मविषयत्वात् ज्ञानंभूयः पुनः
असकृदुक्तमपिप्रवक्ष्यामि किं तत्स्वरूपमाहज्ञानानाममानि
त्वादीनांज्ञानसाधनानांमध्येयदुत्तमंउत्तमफलत्वादंतरंगत्वाच्च
तत् अथवाज्ञानानांयज्ञादिविषयाणांमध्येतत्त्वज्ञानमु
त्तमंविषयभेदात्ज्ञानत्रयमस्ति तथापिसत्यासत्यत्वेनोत्तमंत्वमुत्तम
मेवरमेवपरप्रकाशफलरूपंज्ञानंतदेवपरंश्रेष्ठमित्यर्थः यथोक्तं
वार्तिककारैः परागर्थप्रमेयेषुयाफलत्वेनसंमता संवित्सैवेह
मेयार्थावेदांताक्तिप्रमाणतइति यत्ज्ञानंज्ञात्वावेदांतवाक्यज
न्यापोहन्याअपरोक्षीकृत्यपरांसिद्धिंमोक्षमितःसंसारान्मुच्यमा
नाविदेहत्वंगताः प्राप्ताः १

आनंदटीका १२

एवंक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःलक्षणंपरीक्ष्यप्रकृतिगुणपरीक्षामारभमा
णोभगवानुवाच ज्ञानानांश्रोतव्यानांचान्तराणांज्ञानानांमध्या
दुत्तमंवक्ष्यमाणमिदंज्ञानंविनानेषांप्रतिपत्तिदार्ढ्याभावात् । १

त्रयोदशाध्यायपरिसमाप्तौ भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुरिति य
दुक्तं तत्र भूतादिविकारभावमापन्ना प्रकृतिः किल भूतप्रकृ
तिशब्देनोक्ता ततश्च तस्याः कारणभूतं प्रकृत्यात्मकं तत्त्वम
स्तीत्यभ्युपगतं भवति तदभ्युपगमे च परं ब्रह्माद्वैतसिद्धांत
ताद्यागमस्यास्य विरुध्यते इह हि नित्यैकचित्प्रकाशात्मकस्व
भावपरामर्शप्रभवपरानंदलक्षणसमाहकृस्वभावस्वव्यव
स्थितमात्मतत्त्वं परब्रह्मशब्दाभिधेयमेकमेव परमार्थसत्त्वेना
गमोपपत्त्युपलब्ध्यविसंवादिसिद्धं प्रबंधतः प्रतिपादितम् ॥
यस्मादनादिमत्परं ब्रह्मेत्यादिना लक्षणाकृतं ततश्च प्रकृतिर्ना
मद्वितीयं तत्त्वमस्ति तेन कथं सिध्यति किं वा तस्य स्वरूपं की
दृशं वा परं ब्रह्म स्वरूपेण तत्तेन तस्य संबंध इति येन ज्ञायते तथा
भूतप्रकृतिर्हि द्विविधोक्ता शरीरात्मना विषयात्मना च परिणमा
नतः कथमात्मनो मोक्षः किमेतत्परिहारेणान्यथा वा तत्राद्यः
परिहारस्तावदिह नाभ्युपगतः तथा चोक्तमनादित्वान्निर्गुणत्वा
त्परमात्मायमव्ययः शरीरस्थोपि कौंतेय न करोति न लिप्यते त
था इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मन इत्याद्यनेन शरीरभा
वपरिणतायाः प्रकृतेरत्यंतपरिहारेण मोक्षो नाभ्युपगतस्तथा
विषयभावेन परिणताया अपि नात्यंतपरिहारोभिमतः तदुक्तं
रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन् आत्मवश्यैर्विधेयात्मा
प्रसादमधिगच्छति तथा सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वंति
भारत कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् इत्यादि वे
वं कथं विषयरूपायाः प्रकृतेर्मोक्ष इति येन ज्ञायते तदुभयार्थवि
षयज्ञानं सूक्ष्मतात्म्यप्रकृष्टं तत्र तत्र उक्तमपि पुनर्वक्तुं प्रतिजानं
स्तत्प्रशंसापूर्वं भगवानुवाच उक्तेन रूपेण परं प्रकृष्टं भूयः पुनर्व

श्री॰
गी॰टी॰
चं

ज्ञनरं वा ज्ञानानां क्षेत्रज्ञादिविषयाणां मध्ये उत्तमं प्रधानं ज्ञानं प्र
प्रकर्षेण कथयिष्यामि वक्ष्यमाणज्ञानेन पूर्वोक्तज्ञानानां स
म्यक्प्रतिपत्तिर्भविष्यतीति तेषां मध्ये तस्योत्तमत्वम् एतदेवाह
यदिति ज्ञात्वा सर्वे मुनयः संयमिनः परां सिद्धिं परसमापत्तिलक्ष
णां प्रकृष्टां फलनिष्पत्तिमितः संसाराद्गता यतोऽस्य ज्ञानस्या
यं प्रभावः १ ॥

नासिकी [illegible]लीटीका १५

अथ प्रकृतिपुरुषविवेकावानरदृष्टा भूतानां गुणाधीनत्वलक्षणां
सिद्धभूमिकां विवक्षुस्तत्रायं [illegible] ज्ञानानां पुरुषस्वरूपादिविषया
णां मध्यादुत्तमं भोगभोक्तृत्व[illegible]पामलसिद्धिप्रदत्वादुत्कृष्टं परं सू
क्ष्मज्ञानं वक्ष्यमाणं गुणाधीनत्वरूपं भूयः प्रकृतिपुरुषविवेके उक्त
मपि तस्याप्यस्य ज्ञानस्य दुरवगमत्वात्पुनरपि प्रकर्षेण वक्ष्यामि य
ज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्रतिपद्य सर्वेऽपि कपिलादयो मुनयः परां सिद्धिमुत्कृ
ष्टस्थानं प्राप्ता इतोऽस्माद्देहाद्गताः प्राप्ताः [illegible]
॥ १ ॥

पंचोलीटीका

इच्छाद्यधीनयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः जगत्कारणत्वेन तत्सांख्यानामिव
स्वतंत्रयोः कारणं गुणसंगोऽस्य [illegible] गुणसंगस्य संसारकारणत्वमु
क्तं तत्र कस्मिन् गुणे कथं संगः के च [illegible] गुणाः कथं वा बध्नंति गुणे
भ्यश्च मोक्षणं कथं स्यान्मुक्तस्य किंलक्षणमित्येवमर्थमध्यायप्रा
रंभे [illegible] वक्ष्यमाणार्थं स्तौति परं भूय इति द्वाभ्यां
भूयः पुनरपि ज्ञानानां यज्ञादिज्ञेयवस्तुविषयाणां परं वस्तुविषय
त्वात् परम् उत्तमं फलत्वादुत्तमं ज्ञानं प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य
सर्वे मुनयः इतोऽस्माद्देहबंधनात्परां सिद्धिं गताः १

श्रीकार्तवीर्यार्जुनाय नमः । श्रीगदाधर सद्दास रसावीर महीभु
जः राज्यैकरो मिथ्याख्यान मध्याये स्मिन्प्यतर्दशो पूर्वाध्या
ये यावत्संजायते किंचित्सत्वं स्थावरजंगमं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगा
त्तद्विद्धि भरतर्षभेत्यनेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्सर्वमुत्पद्यमानमु
त्पद्यते इत्युक्तं तस्यैवोत्पद्यमानस्य गुणत्रयकृतं वैविध्यं स्वध
र्मस्थिति दार्ढ्याय प्रपंचयन्नेवंभूतमर्थं वक्ष्यमाणं प्रशंसति स्व
यं भगवान्परंभूय इति द्वाभ्यां परंपरवस्तूनि ह्येज्ञायते नेने
ति ज्ञानं स्वधर्मनिश्चयं भूयोपि पूर्वं कथितमपि पुनरपि तद्भ्यं
प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण स्फुटया वक्ष्यामि कीदृशं तज्ज्ञानानां तपः
कर्मादिविषयनिश्चयानामुत्तमं श्रेष्ठं प्राप्तसिद्धिदायित्वात्तदेवा
ह यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मुनयो ज्ञानिनो निश्चितस्वधर्मपोवा पर्या
इतो स्माल्लोकात्परां सिद्धिं स्वधर्मोपेयश्रेष्ठ लोकप्राप्तिलक्षणां
गताः प्राप्ता इति १ ॥

मधुभाष्य

साधनं प्राधान्येनोक्तैरध्यायैर्वक्ति महद्ब्रह्मप्रकृति सा च श्री
भूदुर्गाभिन्ना उमा सरस्वतीत्याद्याख्या तद्यासुतान्यजीवाः त
था च कार्यपरा श्रुतिः श्रीर्भूर्दुर्गा महती तु माया सा लोकसू
तिर्जगतो बंधिका च उमावागाद्याश्चान्यजीवास्तदंशास्तु दु
ष्मानः सर्ववेदेषु गीता इति मम योनिरिति गर्भाधानाद्यायो
निः ननु माता वा कुम्भोषात् तथा हि साम वेदे पार्कंद न्यश्रुतौ
विष्णोर्योनिः गर्भसंधारणाद्धीमहामाया सर्वदुःखैर्विहीना
तथाप्यमानं दुःखिवन्मोहनार्थं प्रदर्शयंती महद्विस्तु नामेति
श्रुतः श्रीतादुःखादिकं सर्वं मृषा प्रदर्शनमेव तथा च कूर्मपुराणे
नचेयं भूः तथा च सौकरायण श्रुतिः अन्याभूर्भूदियं तस्य का

याभूतावमासादिभूतैकयोनिरिति श्रवापस्वेच्छयादास्यं
जगतांमपितामहीन्यायन भिन्नानश्रुतिः मस्यअरागोक्
मपिस्वेच्छयैव मदङ्कस्मघाहृत्वाव्यापिप्रकृतिरेव मद्धतीव
स्तणीहेनप्रकृतिश्चमहेश्वरइति तथैव बंधप्रकारंदर्शय
तिसाधनानुष्ठानाय १॥

भाषा अनुवाद

तेरहें अध्यायके छवीसयें श्लोक मे जो कहा कि प्रकृति औ पुरुष के संयोग से संसार की उत्पत्ति होती है ऐसी निरीश्वरवादी सांख्य मत के अवलम्बियों की निश्चय के अनुसार संसार को स्वाधीनता नही है किंतु ईश्वर की इच्छा के क्रम ही से सो होय है यह कहते हुये भगवान श्रीकृष्ण प्रकृति पुरुष की स्वाधीनता के निवारण पूर्वक सत्व आदि गुणों के संग से संसार की विचित्रता होती है और तेरहें अध्याय के एकईसयें श्लोक मे कहा जो सत्वादि गुण से संसार की चित्रता सो अब चौदहें अध्याय मे विस्तार से भगवान कहते हैं कि और जो कहेंगे उसकी प्रशंसा दो श्लोक से कहते हैं कि परम जो परमार्थनिष्ट जिसके द्वारा जाना जाय ऐसा जो ज्ञान उपदेश सो फेरि तुम से कहूंगा सो ज्ञान किस प्रकार का है इस अपेक्षा पर कहते है कि यह ज्ञान मोक्ष का हेतु है इससे तप औ कर्म आदि विषयक सकल ज्ञानों के बीच यह उत्तम है जिस को जानि के मुनि लोग स्थूल सूक्ष्म शरीर बन्धन से छूटि श्रेष्ट सिद्धि रूप मुक्ति को प्राप्त भये हैं इससे ज्ञानीयोंका यह उत्तम ज्ञान है यह जानो ।१।

दोहा

ज्ञानपरम फिर कहत दों ज्ञानहि मे वरज्ञान जानेजिहमुनिसर्व हुंकरापरम सिद्धि पद यान १ ॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च २ ॥

शाङ्करभाष्यं १

तस्याश्च सिद्धेरैकांतिकत्वं दर्शयति इदमिति इदं ज्ञानं यथोक्तमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायेत्येतन्मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थः न तु समानधर्मता साधर्म्यं क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भेदानभ्युपगमात् गीताशास्त्रे फलवादश्चायं स्तुत्यर्थमुच्यते सर्गेपि सृष्टिकालेपि नोपजायन्ते नोत्पद्यन्ते प्रलये ब्रह्मणोपि विनाशकाले न व्यथन्ति च व्यथां नापद्यन्ते न च्यवन्तीत्यर्थः २

आनन्दगिरिकृतटीका २

ज्ञानफलस्य कर्मफलवैलक्षण्यमाह तस्याश्चेति कथं ज्ञानाश्रयणं तदेतच्छ्रवणादिसम्पत्तिद्वारेत्याह ज्ञानेति साधर्म्ये गोगवययोरिव विहं^स दीश्वरयोरपि भेदः स्यादित्याशंक्याह मत्स्वरूपतामिति साधर्म्यस्य मुख्यत्वे भेदधीव्याहतेर्नाशास्त्रविरोधः स्यादित्याह नत्विति ज्ञानस्तुतये तत्फलस्य विवक्षितत्वान्नात्र साम्यमिष्टमित्याह फलेति साम्य धीफलं हित्वा ध्यानफलमप्रस्तुतं प्रसज्येतेत्यर्थः ईश्वरात्मतां गतानामेवावान्तरसर्गादौ जन्माद्यभावेपि महासर्गादौ तद्भविष्यतीत्याशंक्याह सर्गेपीति २

स्वामिकृतटीका ३

किंचेदमिति इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्य इदं ज्ञानसाधनमनुष्ठाय मम साधर्म्यं मद्रूपत्वं प्राप्ताः संतः सर्गेपि ब्रह्मादिषूत्पद्यमानेष्वपि नोत्पद्यंते तथा प्रलयेपि न व्यथंति प्रलयदुःखं नानुभवंति पुनरावर्तंत इत्यर्थः २

पैशाचभाष्यमटीका ४

इदमिति ममेश्वरस्य साधर्म्यं सधर्मतां न व्यथंति न चलंति २

^पुनरपि ज्ञानं फलेन विशिनष्टि

रामानुजभाष्यटीका ५

इदमिति इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः मत्साधर्म्यं प्राप्ताः सर्गेपि नोपजायंते न उत्पत्तिकर्मतां भजंते प्रलयेन व्यथंति च न

श्री
गी टी
चं.

स्रतिकर्मतोभजंते [illegible]

[illegible]

यज्ज्ञात्वेत्यनेनास्यज्ञानस्यदृष्टप्रत्य
यतोप्रसिद्धिंचाह

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

अयंतीति छांदसत्वात्त्रिप्रत्ययः एवमन्यत्रापि झिप्रत्ययेवाच्ये २

परमार्थप्रपाटीका ७

ज्ञानफलमाह इदमिति इदंवक्ष्यमाणंज्ञानमुपाश्रित्यअनुष्ठायमम
साधर्म्यंमद्रूपत्वंप्राप्तासंतः सर्गेऽपिआदिसर्गेब्रह्मादिषूत्पद्यमानेष्व
पिनउपजायंतेनोत्पद्यंते महाप्रलयेऽपिनव्यथंतिप्रतिप्रलयाद्यः
[illegible] ॥

वनमालीटीका ८

इदंयथोक्तंवक्ष्यमाणंचज्ञानमुपाश्रित्यानुष्ठायममनित्यमुक्त
स्वरूपेणतस्यनिर्मुक्तत्वरूपेणेदत्वादिनासाधर्म्यंसमानधर्मत्व
त्वरूपांमुक्तिंगताः ममसमानधर्मत्वमेवसायुज्यरूपांमुक्ति
मागताः यद्वापक्षः पक्षांतरेतुकावर्णकुमाररमीशनदाविहात
गुणपापविधयनिरंजनः परमंसाम्यमुपैतीतिश्रुतेः भोग
मात्रसाम्यलिंगाच्च जगद्व्यापारवर्जमित्यादिसूत्राच्चसर्गेच
नमेत्वाद्युत्पत्तिकालेनजायंतेननवीनदेहान्प्राप्नुवंतिप्रल
येब्रह्मणोविनाशकालेनव्यथंतिनव्यथंतेनचदेहादिवियो
गरूपंप्रलयंप्राप्नुवंतीत्यर्थः २ ॥

कृष्णमैवजयंतीटीका ९

अस्यज्ञानस्यकिंफलंभवतीत्यपेक्षायामाह इदमितिमदनुग्रह
कृतेनयोगरूपासनयेदंवक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्यप्राप्यमद्
काः पुरुषाः ममसर्वेश्वरस्यपरमप्राप्यस्यसर्वनियंतुः साधर्म्यं ९
साम्यंमज्जाबाधविनिर्मुक्ताः प्राप्ताः संतः सर्गेनोपजायंतेस्वजिकर्म

दुःख ८

तोनाभवंति च पुनः प्रलयेन व्यथंति नाशिकर्तृत्वं न यांतिये
मद्भावं प्राप्तास्ते ऽस्मिन्संसारे जन्ममरणभयरहिता भवंतीत्यर्थः
इत्यनेन जीवानां वस्तुत्वमुक्तं न हि सोः परमं पदं सदा पश्यंति सू
सू। रयइत्यादयः श्रुतयश्चैतदेवं दर्शयंति ये के चिज्जीवानामेकत्वं वद
ति तन्मतं स्फुटितं समतं भगवद्वचनेनैव निरस्यते पूर्वं खंडितं वा
नोत्र विरम्यते २ ॥

मधुसूदनीटीका ९

तस्याः सिद्धेरैकांतिकत्वं दर्शयति इदं यथोक्तं ज्ञानं ज्ञानसाध
नमुपाश्रित्यानुष्ठाय मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मद्रूपतां मम
ताभेदेनागताः प्राप्ताः संतः सर्गेपि हिरण्यगर्भादिषूत्पद्यमाने
ष्वपि नोपजायंते प्रलयेब्रह्मणोपि विनाशकालेन व्यथंति
च न व्यथंते न च लीयंत इत्यर्थः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] २ ॥

सदानंदीटीका ११

ऐकांतिकत्वमेतस्याः सिद्धेर्दर्शयतीश्वरः इदं समग्रमनुष्ठाय य
थोक्तं ज्ञानसाधनं १ मद्रूपतामभेदेन प्राप्ताः संतो विपश्चितः
भूतेषूत्पद्यमानेषु नोत्पद्यंते कदाचन २ ब्रह्मणो नाशकालेपि
न लीयंते चलंति न ॥ २ ॥

नीलकंठीटीका १२

इदं ज्ञानं विषयविषयिरूपविकल्पविनिर्मुक्तं उपाश्रित्य मम
ईश्वरस्य साधर्म्यं सर्वात्मत्वं सर्वनियंतृत्वं सर्वभावाधिष्ठातृत्व
मित्यादिधर्मसाम्यं साधर्म्यं गताः तथा च श्रुतयोयएवं वेदाहं
ब्रह्मास्मीति सइदं सर्वं भवति सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्या
धिपतिः सन साधुना कर्मणा भूयान्नोएवासाधुना कनीयानि
ति ज्ञानफलं ईश्वरसाधर्म्यप्राप्तिमाह ः किंच भुसंडीप्रभृतयो
तान न वलादेव सर्गेपि न जायंते प्रलयकाले च न तमस्कृतभावं गच्छं

श्री॰
गी॰ टी॰
चं॰

९

नोत्पत्तिप्रलयादिभिर्व्यथंते व्यथां प्राप्नुवंति इदं श्लोकद्वयं भाष्ये वक्ष्यमाणज्ञानस्तुत्यर्थत्वेन व्याख्यातं तज्ज्ञानमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायेति पदार्थः शेषं स्पष्टं २ ॥

पतदेवस्तौति सद्वयं

आनंदीटीका ३

इदं वक्ष्यमाणज्ञानमेवाह २ ॥

॥

रामकंठीटीका ४ ॥

इदं ज्ञानं वक्ष्यमाणमाश्रित्य स्वगृहीतं कृत्वा येऽपि योगिनो मम साधर्म्यं मज्ज्ञावाभेदमागताः संतं पतज्ज्ञानमूर्त्यादेर्ज्ञानरवस्त र्गप्रलययोरपि नोत्पादविनाशव्यपदेशभाजो भवंति पारमार्थिकनित्यत्वाभिव्यक्तेः श्रेष्ठेनतज्ज्ञानं वक्तुमाह २ ॥

लासिकी [illegible]टीका ५

यतोऽस्य ज्ञानस्यायं प्रभावः

इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानं गुणातीतत्वलक्षणमुपाश्रित्य स्वाधीनं कृत्वा कपिलादयो मुनयो मम मेश्वरस्य साधर्म्यं प्रकृतिपुरुषयोर्ध्येयेष विनियोक्तृत्वलक्षणं समानैश्वर्यमागताः प्राप्ता ततः किमित्यत आह सर्गेऽपि तत्कल्पके ब्रह्मादीनां सर्जनकालेऽपि न परतन्त्रतया नोपजायन्ते स्वाधीनप्रकृतितया यादृच्छिकजन्मत्वात् तथा प्रलये तेषां लयकालेन व्यथंति न विभ्यति च उक्तप्रकारेण स्वतंत्र मस्मृत्वात् [illegible]

२

पंचोलीटीका

इदमिति ज्ञानसाधनानुष्ठानात् इदं यथोक्तज्ञानमुपाश्रित्य प्राप्य मम साधर्म्यमागताः मत्स्वरूपतां प्राप्ताः सर्गेऽपि सृष्टिकालेऽपि नोपजायंते नोत्पद्यंते च पुनः प्रलये ब्रह्मणो नाशकालेऽपि न व्यथंति न चलंति २

रणवीरसमिद्धायिनी

न केवलमुत्तमलोकप्राप्तिरेवास्य ज्ञानस्य फलं किंतु मत्साध

र्थमपि सम्यगनुष्ठितेनानेनैवाधिगम्यमित्याह इदमिति इदं
वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठाय मम साधर्म्यं
मद्रूपत्वं ये प्राप्ताः संतस्ते सर्गे सृष्टिकाले ब्रह्मादिषूत्पद्यमाने
ष्वपि नोत्पद्यंते प्रलयकालेपि ब्रह्मणोपि विनाशकालेन व्य
थंति न च लीयंते यद्वा प्रलयदुःखानि नानुभवंतीत्यर्थः २॥

मधुभाष्य

२॥

भाषा अनुवाद

और यही ज्ञान अर्थात् ज्ञान का साधन जो अब क्रम से कहूंगा जिस का अनुष्ठान करि के कहे आश्रय ले के सारूप्य मुक्ति को प्राप्त सकल मुनिजन सर्ग कहे ब्रह्मादिक की उत्पत्ति होनेसे भी उत्पन्न नहीं होते हैं और प्रलय काल मे भी प्रलय के दुख को नही भोगते हैं अर्थात् पुनरागमन से रहित हो जाते हैं।२।

दोहा

आश्रयकर यह ज्ञानहूं मो सादृश्य को पाय जन्म न सृष्टिकालमे प्रलयन हि दुख पाय २॥

16

ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भंदधाम्यहं संभ
वःसर्वभूतानांततोभवतिभारत ३

शाङ्करभाष्य १

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगईदृशोभूतकारणमित्याह ममेति मम स्वभूता म
दीया माया त्रिगुणात्मिकाप्रकृतिर्योनिः सर्वभूतानां सर्वकार्येभ्योमह
त्वात् भरणाच्च स्वविकाराणां महद्ब्रह्मेति योनिरेवविशिष्यते तस्मिन्
महति ब्रह्मणि योनौ गर्भं हिरण्यगर्भस्य जन्मनोबीजं जन्मनोबीजं
सर्वभूतजन्मकारणं बीजं दधामि निक्षिपामि क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्व
यशक्तिमानीश्वरोऽहमविद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनं क्षे
त्रज्ञं क्षेत्रेणसंयोजयामीत्यर्थः संभवउत्पत्तिः सर्वभूतानां हिरण्यग
र्भो त्पत्तिद्वारेणततस्तस्मात् योनेर्मूलकारणाद्गर्भाधानात् भवति ३

आनन्दगिरिकृतटीका २

ज्ञानस्तुत्या तदभिमुखायायाव्यवहितत्वेनस विवक्षितमर्थमाह क्षेत्रेति
स्वरूपत्वेन स्वभूतत्वं वारयति मदीयेति ईश्वरीं विष्णुशक्तिं व्यावर्तयति
त्रिगुणात्मिकेति सांख्यीयप्रकृतिरपिमदीयेति व्यावर्तिता योनिश
ब्देन सर्वाणि भवनयोग्यानि कार्याणि प्रत्युपादानत्वमभिप्रेतमित्या
ह सर्वभूतानामिति प्रकृतेर्महत्त्वं साधयति सर्वेति सर्वकार्यव्याप्ति
मादाय योनावेव ब्रह्मशब्दः न लिङ्गवैषम्यान्महद्ब्रह्मेत्यर्थान्तरं कि
चिदित्याशंक्याह योनिरिति तस्मिन्नित्यादि व्याचष्टे तस्मिन्निति ई
दृशस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य भूतकारणत्वमिति वक्तुमुपक्रम्य
किमिदमन्यद्दर्शितमित्याशंक्याह क्षेत्रेति गर्भशब्दितोनोक्तसंयोग
स्य फलं दर्शयति संभवइति आदिकर्ता स भूतानां इतिस्मृत्या हि
रण्यगर्भकार्यत्वावगमाद्भूतानां कथं यथोक्तगर्भाधाननिमित्तत्व
मित्याशंक्याह हिरण्यगर्भेति ३

स्वामिकृतटीका ३

तदेवंप्रशंसयाश्रोतारमभिमुखीकृत्यपरमेश्वराधीनयोःप्रकृतिपु
रुषयोःसर्वभूतोत्पत्तिंप्रतिहेतुत्वंनतुस्वतंत्रयोरितीमंविवक्षितमर्थं

श्री
गी॰टी॰
वे॰
॥

कथयति ममेति देशतः कालतश्चानवच्छिन्नत्वान्महत् बृंहणत्वात्
स्वकार्याणां वृद्धिहेतुत्वाद्ब्रह्म प्रकृतिरित्यर्थः तत् महद्ब्रह्म मम परमे
श्वरस्य योनिर्गर्भाधानस्थानं तस्मिन्गर्भं जगद्विस्तारहेतुं चिदाभासं
दधामि निःक्षिपामि प्रलये मयि लीनं सन्तमविद्याकामकर्मानुशय
वन्तं क्षेत्रज्ञं सृष्टिसमये भोगयोग्येन क्षेत्रेण योजयामीत्यर्थः ततो ग
र्भाधानात्सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां संभव उत्पत्तिर्भवति ३

पिशाचभाष्यटीका ४

मम महत्सर्वव्यापिनी प्रकृतिः सर्वकार्योपेततया वर्धमानत्वाच्च महद्ब्रह्मे
ति योनिरेवं विशिष्यते गर्भं हिरण्यगर्भस्य बीजं वीर्यं चेतनप्रकृतिस्थ
शक्तिमानीश्वरोऽहं दधामि तेन क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः संभ
व उत्पत्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेणैवेत्यर्थः ३

यथा प्राकृतानां गुणानां बंधहेतुता प्रकारं वक्ष्यन् स
र्वभूतजातस्य प्रकृतिसंसर्गजत्वया वत्संजायते
किंचिदित्यनेनाहं भगव
तार्थेन वक्तमित्याह॥

रामानुजभाष्यटीका ५

+ममेति मम [illegible]कृत्स्नस्य जगतो योनिभूतं महद्ब्रह्म यत्तस्मिं
गर्भं दधाम्यहं भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च अहंकार इती
यं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा अपरेयमिति निर्दिष्टाचेतना प्रकृतिर्महद्ब्र
कारणाकारणतया महद्ब्रह्मेत्युच्यते श्रुतावपि क्वचित् प्रकृतिर्ब्रह्मे
ति निर्दिश्यते यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नाम
रूपमन्नं च जायत इति इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां जीवभूतामिति
चेतनरूपा या प्रकृतिर्निर्दिष्टा सेह सकलप्राणिबीजतया गर्भ
शब्देनोच्यते तस्मिन्नचेतने योनिभूते महति ब्रह्मणि चेतनपुंजरूपं गर्भं
दधामि अचेतनप्रकृत्या भोगक्षेत्रभूतया भोक्तृवर्गपुंजभूतां चेतन
प्रकृतिं संयोजयामीत्यर्थः ततः तस्मात् प्रकृतिद्वयसंयोगान्म
त्तः सर्वभूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां संभवो भवति

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

यः क्रिमालेखाहमन्नाहि
नाम्ना रत्नगुप्तहार्थं स
सोरयामि ३॥

तत्राद्दोसंसारलोकममाह ज्ञानज्ञाने तत्कारणेन वस्तुकरं हि ज्ञानं ममतावद्व्यपदेश्य
परमानन्दरूपस्य मम ब्रह्म सहहेतुकात्मीयशक्तिरूपं च आत्मीयामव हि विमर्शं+

परमार्थप्रपाटीका ७

तदेवं श्रोतारमभिमुखीकृत्य परमेश्वराधीनयोः प्रकृतिपुरुषयोः सर्वभूतोत्प
त्तिहेतुत्वं न तु स्वातन्त्र्येणेति विवक्षितमर्थं कथयति ममेति ॥

मम योनिर्गर्भस्थानं महद्ब्रह्म देशतः कालतश्चापरिच्छिन्नं महत्
त्वं बृंहणात्सर्वकार्याणां वृद्धिहेतुभूतं ब्रह्म एवंविधं मायाख्यं तस्मि
न्गर्भं हिरण्यगर्भरूपं दधामि ततो गर्भाधानात् सकाशात्सर्वभूता
नां ब्रह्मादीनां संभवो भवति [illegible]
[illegible]

वनमालीटीका ८

तदेवं श्रोतारमभिमुखीकृत्य परमेश्वराधीनजीवप्रकृतिसंथा
त् सृष्टिर्न तु निरीश्वरसांख्यानामिव स्वतन्त्रप्रकृतिपुरुषयोगा
देवेतीमं विवक्षितमर्थमाह ममेति द्वाभ्यां सर्वकार्यापेक्षयाधि
कत्वात्कारणं महत् सर्वकार्याणां वृद्धिहेतुत्वद्रूपाद्बृंहण
त्वाद्ब्रह्म प्रधानं तच्च मम परमेश्वरस्य योनिर्गर्भाधानस्थानं तस्मिन्मह
ति ब्रह्मणि योनौ गर्भं सर्वभूतजन्मकारणं बहु स्यां प्रजा
येयेतीक्षणरूपं संकल्पं दधामि यथाहं गुरुः स्यामिति संकल्प
शिष्यान्सम्पाद्य च गुरुर्भवति तथा तत्पितयाहं बहु स्यामिति
संकल्पप्रकृतिं क्षोभयित्वा नियम्यात्मा स्वयं बहुर्भवतीत्यर्थः
ईक्षणाधानं नाम ईक्षणविषयत्वं यथा हि पिता पुत्रं बीजाधारा
रूपेण स्वस्मिन् लीनं देहेन योजयित्वा रेतःसेकपूर्वकं गर्भ
माधत्ते ततो गर्भाधानात्स्त्रीदेहेन युज्यते तदर्थं कलला
द्यवस्था भवंति तथा प्रलये मयि लीनमविद्याकामकर्माश
यं तं जीवं सृष्टिकाले भोग्येन क्षेत्रेण कार्यकारणसंघातेन
योजयित्वा ईक्षणपूर्वकं गर्भं प्रकृतावादधामि तदर्थं च महदा
काशवायुतेजोपृथिव्याद्यवस्थाः ततो गर्भाधानात्संभव उत्प
त्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भादीनां भवति प्रकृतिं पुरुषं चैव
प्रविश्यात्मेच्छया हरिः क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्य
यात्मकेति वैष्णवोक्तेः ॥ ३ ॥

श्री॰
गी॰टी॰
चं॰

हसमसैनयंनीटीका ९

एवंज्ञानफलमुक्त्वेदानींजीवस्ययःप्रकृतिसंबंधःसकिंजीव
कृतःकिमीश्वरकृतइत्याशंक्य यावत्संजायतेकिंचित्सत्वमि
त्यादिनोक्तस्तयोःसंयोगोमयेश्वरेणैवकृतइत्याह द्वाभ्यां मम
योनिरिति ममानंतकोटिब्रह्मांडस्रष्टुःसर्वेश्वरस्यमहत्सर्व
जगत्कारणंब्रह्माभिख्यंत्रिगुणत्रयात्मकंप्रधानंतस्मादेतद्ब्रह्मना
मरूपमन्नंच जायतइतिश्रुतेः योनिर्गर्भधारणस्थानंभवति
तस्मिंजगतोयोनिभूतेप्रधानाख्येमहतिब्रह्मणिगर्भंचेतनरा ९
शिरूपमहंदधामियोगहेतुभूतयाचेतनप्रकृत्यासहभोक्तव
र्गंपुंजभूतांचेतनप्रकृतिंसंयोजयामीत्यर्थः हेभारततस्तस्मा
न्मेदत्तकात्प्रकृतिद्वयसंयोगरूपाद्गर्भाधानात्सर्वभूतानांब्र
ह्मादिस्थावरांतानांसंभवउत्पत्तिर्भवति यथाहं सर्वेश्वरोजी
वानांसंसारनिवृत्तयेमत्तामयेचैवप्रकृत्यासहजानांसंयोजयामि
तत्रबंधायपथाच भरतोपलक्षितामनुष्काः प्रियव्रतर्षभभर
तध्रुवपृथ्वंबरीषैलादयोराजानोपिस्वधर्मभूतयास्वस्वभावा
परपर्यायप्रकृत्यासहस्वप्रजापुत्रादीन्मोदायैवसंयोजयन्
तथात्वमप्येवंस्वधर्मभूतंयुद्धादिकर्मकृत्वापुत्रादीन्परिशप
रत्वामयेलंकुर्वितिसंबोधनाभिप्रायः ३ ॥

+ तदेवंप्रशंसयाश्रोतारमभिमुखीकृत्यपरमेश्वरा
धीनयोःप्रकृतिपुरुषयोःस
र्वभूतोत्पत्तिंप्रतिहेतुत्वंन
तुसांख्यसिद्धांतवत्स्वतं
त्र्ययोरितीमंविवक्षितम
र्थमाहद्वाभ्यां ॥

मधुसूदनीटीका १०

+सर्वकार्यापेक्षयाधिकत्वात्कारणंमहत् सर्वकार्याणांबृंहिहे
तुत्वात्स्वरूपाहंकरणत्वाद्ब्रह्माव्याकृतंप्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकामा
यामहद्ब्रह्म तच्चममपरमेश्वरस्ययोनिर्गर्भाधानस्थानं तस्मिन्म
हतिब्रह्मणियोनौगर्भंसर्वभूतजन्मकारणंबहुस्यांप्रजायेये
तीक्षणरूपंसंकल्पंदधामिधारयामि तत्संकल्पविषयीकरो
मीत्यर्थः यथाहिकश्चित्पितापुत्रमनुशासयितुंशिष्यापराधारोप

णस्वस्मिँल्लीनं शरीरेण योजयितं योनौ रेतःसेकपूर्वकं गर्भमाध
त्तेतस्माच्च गर्भधानात् संभवः शरीरेण युज्यते तदर्थं च मध्ये
कललाद्यवस्था भवंति तथा प्रलये मयि लीनमविद्याकामक
र्मानुशयवंतं देवत्वं सृष्टिसमये भोग्येन देहेन कार्यकारणसं
घातेन योजयितं चिदाभासाख्येन रेतःसेकपूर्वकं मायाह्वे भू
यं गर्भमादधामि तदर्थं च मध्ये आकाशवायुतेजोजलपृथि
व्याद्युत्पत्त्यवस्था ततो गर्भाधानात्संभव उत्पत्तिः सर्वभूतानां हि
रण्यगर्भादीनां भवति हे भारत न त्वीश्वरगर्भाधानं विनेत्यर्थः
[illegible]
[illegible] ३ ॥

सदानंदीटीका ॥

श्रोतारं संमुखीकृत्य तदेवं स्पष्टयामया देहदेहज्ञयोरेशाधी
नयोरेव हेतुता १ तत्स्वतंत्रयोः सर्वभूतोत्पत्तिप्रति स्वयं सा
क्षिनिरीश्वरं चेत्यं परा कर्तृमितीर्यते २ स्वकार्यापेक्षयाधिका
त्कारणं महदुच्यते कार्याणां हि द्विहेतुत्वाद्बृंहणत्वाच्च कारणं ब्र
ह्मास्त्यव्याकृतं माया प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका ममेश्वरस्य तद्योनि
योनिर्गर्भाधृतेः स्थलं तस्मिन्महति मायाख्ये सर्वभूतैककारणे
गर्भमीक्षणसंकल्पधारयाम्यहमीश्वरः ५ तदहं स्वप्रज्ञायैर्य
नीक्षणरूपमीरितं यथा कश्चित्पिता पुत्रमनुशयिनमातरं ६
व्रीह्याद्याहाररूपेण स्वस्मिँल्लीनमलक्षणं योजयितं शरीरेण यो
नौ रेतःप्रसेचनात् ७ तमलक्षणं योजयितं शरीरेण योनौ रेत।
गर्भमाधत्त एतस्माद्गर्भाधानात्संभवः युज्यते स्वशरीरेण
तदर्थं मध्यगाश्चापि भवंति कललाद्याद्या अवस्था वक्ष्यार्थेताः
तथा मयि लये लीनमविद्याकामकर्मभिः देवत्वं सृष्टिसमये दे
हेण तद्धिशालिना कार्यकारणसंघातरूपेण विग्रहात्मना ९
योजयितुं चिदाभासाख्येन रेतःसेकपूर्वकं मायाह्वयाख्यगर्भं च

श्री॰
गी॰ टी॰
च॰

धारयाम्यहमीश्वरः तदर्थमथवा आकाशाद्युत्पत्त्यादिदशायां ग
र्भाधानाज्जनिस्तस्माद्ब्रह्मादीनां शरीरिणां नत्वीश्वरकृतं चैवं ग
र्भाधानमतोजनिः ३ ॥

नीलकंठीटीका २

अथेदानींकावाभूतप्रकृतिः किमाश्रयेणतस्याभूतजनकत्वंत
दाह ममेति ममच्चिदचिन्मात्रस्ययोनिः प्रवेशस्थानं महद्ब्रह्म
महत्तत्त्वस्यप्रथमकार्यस्यब्रह्मबृंहकंकारणमव्यक्ताव्याकृता
परपर्यायंत्रिगुणात्मकंमायाख्यंतस्मिन्गर्भंस्वप्रतिबिंबरूपं
दधामिअर्पयामिअहंचिदात्मा ततोमत्प्रतिबिंबगर्भितायाः
मायातः सर्वेषांभूतानांभवनधर्मिणांमहदादीनांहिरण्य
गर्भादीनांचसंभवउत्पत्तिर्भवतिहेभारत एतेनचित्प्रतिबि
बसापेक्षत्वोपपादनेनप्रकृतेःसांख्याभिमतंस्वातंत्र्यंनिरस्तं ३

आनंदीटीका ३

इदंवक्ष्यमाणंज्ञानमेवाह महद्ब्रह्म सूक्ष्मस्यपरब्रह्मणोऽपे
क्षया महत्स्थूलंमत्स्वरूपमेवस्वकार्याणां हेतु कंभूतप्र
कृतिः ममजगतांकर्तुरीश्वरस्यनीरूपस्यसत्स्वरूपस्यवायोनिः
बीजानामधिकरणंगर्भाधानक्षेत्रंभवतितस्मिन्ब्रह्मत्वाख्ये
महतिब्रह्मणिगर्भंनिजमंशंजीवंधारयामिततः भोक्तृभो
ग्यसंयोगाद्भूतानांचराचराणांसंभवोभवति ३ ॥

रामकंठीटीका ४

यदेतद्भूतप्रकृतिकारणभावेनव्यवस्थितंतत्त्वंपरब्रह्मणोऽभि
न्नत्वेनाशंकितंतस्मात्परमार्थतोनभिन्नं ब्रह्मैवतत्किंतुमह
तदपेक्षयास्थूलंयतोवाघनतयापरामृश्यमानंममपरब्रह्म
स्वरूपस्यजगज्जीवक्रीडनकोत्पादनादिकारणत्वाद्योनिस्त
स्मिन्परमार्थतोहियोनिभूतेमहतिब्रह्मण्यहंगर्भंदधामि
संविलक्षणंस्ववीर्यसंक्रांतिंकरोमीत्यर्थः किमनेनोक्तंभव

ति यथोक्तलक्षणपरब्रह्मस्वरूपं परामेषप्रकृतिलक्षणं तत्तमव
भासयामि तस्येदंतायामपि प्रकाशानुप्रवेशं विनाप्रकाशमान
त्वाभावात् ब्रह्मस्वरूपत्वेऽप्यवच्छिन्नवेद्यस्वरूपत्वात्स्थूलत्वमि
ति सकलजगज्जावभेदैकहेतुभूतेदंतात्मकं महद्ब्रह्ममनुजग
त्सिस्तृक्षारसिकस्ययोनिस्थानीयमत्तप्रवाह । सर्वभूतानां चरा
चराणां समस्तानां प्राणभृतां ततस्तस्मादिदंतया परामर्षमाण
स्वभावादेव संभव उत्पत्तिस्तदेतदप्युक्तं तद्रूपत्वं पारमेश्वर्याः
मायाशक्तेः स्वप्रवृत्तावस्यपरमार्थमनेन प्रतिपादितं यन्मना
गपि स्वरूपप्रच्युत्यभावेऽसतीयं नानाभावजगत्प्रपंचरूपतया
वभासमानत्वमेतच्चैवंविधमाश्चर्यरूपत्वं गर्भीकृत्य स्वरूपं प्रा
कृप्रतिपादितं दैवीह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया मामेव
ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते [illegible] ३ ॥

+ तत्र साधर्म्यमित्युक्तो यात्मनईश्वर लातिकी [illegible]टीका १५
रूपस्यधर्ममाह ॥

+ ममेश्वरस्य सेवधिशक्तिरूपं महद्व्यापकं ब्रह्मस्वरूपगोपनरूपा
पेश्वरीप्रकृतिर्योनिर्भूतानामुत्पत्तिक्षेत्रम् तस्मिन्क्षेत्रेऽहमीश्व
रो गर्भं चिदंशं दधामि निक्षिपामि भूतप्रकृतेर्व्याहृत्यर्थं महद्ब्र
ह्मोपादानम् किमुक्तं भवति स्वकीयमेव चिदंशं सद्भ्यर्थं स्वरू
पगोपनमवलम्बयामीति ततः स्वस्वभावाच्छादनमुपनामि
तास्मिदंशात्महृषाभिधानात्सर्वेषामुत्पत्तिः भवति [illegible] ॥ २ ॥

पंचोलीटीका

हे भक्ते त्रज्ञसंयोग ईश्वरेच्छाधीन एव जगत्कारणं तत्संख्यावि
द्धांतवत्स्वतंत्र इत्याह मम योनिरिति हे भारत महद्ब्रह्म सर्ववि
काराणां धारणात्सर्वकार्येभ्यो महत्त्वाच्च महद्ब्रह्म सर्वभूतानां यो

निःत्रिगुणात्मिका माया मम मदीया अहं तस्मिन्महद्ब्रह्मणि योनौ मायायां गर्भं सर्वभूतजन्मकारणं बीजं दधामि धारयामि क्षेत्रेण सह क्षेत्रज्ञं योजयामीत्यर्थः सर्वभूतानां ततः गर्भाधीनः संभवो उत्पत्तिर्भवति ३

रत्नावीरसमिद्धाथिनी॥

तदेवं प्रपंचमया प्रोतारमभिमुखीकृत्येश्वराधीनतया प्रकृतिपुरुषौ भूतोत्पत्तिं प्रति हेतुत्वं भजतो न स्वतंत्रयोस्ती समर्थौ विवक्षितं कथयति हूभ्यां मम योनिरिति देशतः कालतश्चानवच्छिन्नत्वान्महद्ब्रह्मणा त्वात्स्वकार्याणां बृंहितत्वाद्ब्रह्म प्रकृतिरित्यर्थः तन्महद्ब्रह्म परमेश्वरस्य योनिर्गर्भाधानस्थानं तस्मिन्नहं गर्भं जगद्विस्तारहेतुबीजं दधामि निक्षिपामि प्रलयकाले मयि लीनं संतमविद्याकाम्यकर्मानुशयवंतं क्षेत्रज्ञं सृष्टिकाले भोग्येन क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः ततो गर्भाधानात्सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां संभव उत्पत्तिर्भवतीति ३॥

मधुभाष्य

३॥

भाषा अनुवाद

इसी ज्ञानसाधन की प्रशंसा करि श्रोता अर्जुन को श्रवण की अभिलाष बढ़ाय परमेश्वर के आधीन जो प्रकृति औ पुरुष ये दोनो सकल भूत मात्र की उत्पत्ति के कारण हैं परंतु स्वाधीन प्रकृति पुरुष की कारण त्व नहीं है यही तात्पर्य अब कहते हैं कि प्रकृति देश औ काल से अपरिछिन्न अर्थात् सब से भिन्न महत कहे अनन्त समस्त कार्य की हेतु रूप ब्रह्म है सो यही महत ब्रह्म नाम जो प्रकृति सो परमेश्वर स्वरूप हमारी जोनि है अर्थात् गर्भधारण का स्थान है सो इसी प्रकृति मे मै गर्भ कहे जगके विस्तार का हेतु चिदाभास कहे चेतन अंश बीजरूप को स्थापन करता हूं और प्रलयकाल मे हमारे ही मे लीन होय है और अविद्या से उत्पन्न जो काम्य कर्म्म तिन के संस्कार से युक्त क्षेत्रज्ञ आत्मा को सृष्टि काल मे भोग्य जो क्षेत्र कहे नाना प्रकार देह तिन मे सम्यक् प्रकार देह तिन से योग करता हूं और वही गर्भ आधान से ब्रह्मा आदि समस्त भूत की उतपति होती है हे भरत अर्जुन श्रवण करो। ३।

दोहा

मो योनि महत ब्रह्म है गर्भधर होता मेंद भारत समधि जीव को होसंभवता तेंद ३॥

15

सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्तयः संभवंति याः तासां
ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ४ ॥

शांकरभाष्यं १

सर्वयोनिष्विति देवपितृमनुष्यपशुमृगादिसर्वयोनिषु कौंतेय मूर्तयो देहसंस्थानलक्षणा मूर्छितांगावयवा मूर्तयः संभवंति यास्तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत् सर्वावस्थं योनिः कारणमहमीशो बीजप्रदो गर्भाधानस्य कर्ता पिता ४ ॥

आनंदगिरिटीका २

ननु कथमुक्तकारणानुरोधेन हिरण्यगर्भोद्भवमभ्युपेत्य भूतानामुत्पत्तिरुच्यते देवादिजातिविशेषेषु देहविशेषाणां कारणांतरसंभवात्तत्राह सर्वयोनिष्विति नचात्र देवतांतरप्रतिभाषेत्यतोऽस्य हेतुत्वमित्याशंक्याह न तद्रूपेणास्यैवावस्थानादित्याह सर्वावस्थमिति ४ ॥

स्वामिकृतटीका ३

न केवलं सृष्ट्युपक्रम एव मदधिष्ठिताभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्याममयं भूतोत्पत्तिप्रकारः अपितु सर्वदैवेत्याह सर्वयोनिष्विति सर्वासु योनिषु मनुष्यादियोनिषु या मूर्तयः स्थावरजंगमात्मिका उत्पद्यंते तासां मूर्तीनां महद्ब्रह्म प्रकृतिर्योनिर्मातृस्थानीया अहं च बीजप्रदो गर्भाधानादिकर्ता पिता ४

पिशाचभाष्यटीका ४

सर्वयोनिषु देवाद्या मूर्तयः संस्थानानि विशिष्टानि भूतानि तासां ब्रह्म महद्योनिरहं वासुदेवः ४ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

+सर्वेति सर्वासु देवगंधर्वयक्षराक्षसमनुष्यपशुमृगपक्षिसरीसृपादिषु योनिषु तत्तन्मूर्तयो याः संभवंति जायंते तासां ब्रह्म महद्योनिः कारणं मया संयोजितचेतनवर्गा महदादिविशेषांता प्रकृतिः कारणमित्यर्थः अहं बीजप्रदः पिता तत्र तत्र चेतनानां कर्मानुगुण्येन चेतनवर्गस्य संयोजकश्चाहमित्यर्थः [illegible] ४ ॥

+कार्यावस्थापि चिदचित्प्रकृतिसंसर्गो मयैव कृत इत्याह ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥

श्री
गी॰टी॰
चं॰

16

अत एव सर्वासु योनिषु तासां कारण-
तया हेतुका भगवच्छक्तिः सकलसंसारवमनस्वभावा माता पिता त्वहं
शक्तिमानव्यपदेश्यः ४

परमार्थप्रपाटीका ७

न केवलं सक्रमम
धिष्ठिताभ्यां प्रकृति
पुरुषाभ्यां मयैव भूतो
त्पत्तिप्रकारः अपि तु
सर्वदैवेत्याह +

सर्वयोनिष्विति सर्वयोनिषु मनुष्यपशुपक्ष्यादिषु याः स्थावरजंगमात्मिकाः
मूर्तयः संभवन्ति तासां महद्ब्रह्म योनिरुत्पत्तिस्थानं मातृस्थानीयमित्यर्थः अ
हं बीजप्रदो गर्भाधानकर्ता अत एव पिता निषेक्ता श्रुतिरपि स हैतावाना
स यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधापातयत् ततः पति
श्च पत्नी चाभवतामित्यादि भाष्यं सृष्टिक्रमे सर्वमद्वितीयमेवासीदग्रे
स तेन सह युक्तो वा नेतादृगासीत् एतावानेकश्च यथा स्त्रीपुमांसौ सं
परिष्वक्तौ संमीलितौ ग्रन्थे नरस्त्रयर्थं स आत्मा इममेवमायासव
श्च पत्नी चाभवतां मिथुनमभूदित्यर्थः मिथुनं संभवावप्रजास्त्वाइति
श्रुत्यन्तरमपि

वनमालीटीका ८

न देवतिर्यङ्मनुष्यादिसर्वनिषु या मूर्तयो जरायुजाण्डजोद्भि
ज्जादिभेदेन विलक्षणा देहाः संभवन्ति तासां मूर्तीनां तत्कारणभावाप
न्नं महद्ब्रह्मैव योनिर्मातृस्थानीयं अहं सर्वेश्वरो बीजप्रदः गर्भाधा
नस्य कर्ता पिता प्रदर्श्यमानामात्रादयो महतो ब्रह्मण एव परिणा
मावस्था विशेषास्तत्तद्रूपेण महद्ब्रह्मैव सर्वमूर्तीनां कारणमिति
भावः ४

ऊर्ध्वमैवजयंटीका ९

एवं कारणावस्थाचिदचिन्मिश्रसर्गमुक्त्वा पुनः कार्यावस्थोपि चित्रकृ
तिसंसर्गो मयैव कृत इत्याह सर्वयोनिष्विति हे कौन्तेय सर्वयोनिषु सर्वा
सु देवगंधर्वयक्षराक्षसमनुष्यपशुमृगपक्षिसरीसृपादिस्थावरान्ता
सु योनिषु सर्वत्र मिथुनान्तनः संभवन्ति जायन्ते तासां मूर्तीनां ब्रह्म
प्रधानं महद्योनिर्महत्तमहित्वेन मया संयोजितचेतनवर्गा महदादि
विशेषान्ता प्रकृतिः कारणमाते त्यर्थः अहं सर्वेश्वरस्तु बीजप्रद
स्तत्कर्मानुसारेण चेतनपुंजस्य योजकः पिता भवामि ॥

संबोधनेन यथैकैकस्माद्धर्मादेः पितुरेकैक एव युधिष्ठिरादिस्त्वद
त्तः पुत्रः सम अभवत् तथा न किंत्वेकस्मादेव मातुः नन्त्वाण्डजोद्भिज्जा
ण्डजस्वेदजजरायुजा मानसाः प्राजापत्यादयश्चैककालावच्छिन्ने
नैवोत्पद्यंते इति सूचितम् ४ ॥

मधुसूदनीटीका १०

+ ननु कथं सर्वभूतानां ततः संभवो देवादिदेहविशेषाणां कारणांतरसंभवादित्याशंक्याह॥

+ देवपितृमनुष्यपशुमृगादिसर्वयोनिषु याः मूर्तयः ज
रायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जादिभेदेन विलक्षणा विविधसंस्थानास्त
नवः संभवंति हे कौंतेय तासां मूर्तीनां ततत्कारणभावापन्नं म
हद्ब्रह्मैव योनिर्मातृस्थानीया अहं परमेश्वरः बीजप्रदः गर्भाधान
कर्ता पिता तेन महतो ब्रह्मण एवावस्थाविशेषाकारणांतराणी
ति युक्तमुक्तं संभवः सर्वभूतानां ततो भव[illegible]तीति तदेवं
निरीश्वरसांख्यनिराकरणेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्येश्वराधीनत्वमु
क्तं इदानीं कस्मिन् गुणे कथं संगः के वा गुणाः कथं वा ते बध्नंती
त्युच्यते सत्वमित्यादिना त्रयं गुणेभ्यः कर्मारभिमनः प्राकृच्चतुर्द
शभिः ४ ॥

सदानंदीटीका ११

कथं समस्तभूतानां तत एवास्ति संभवः देवादिदेवभेदानां कार
णांतरसंभवात् १ सर्वदेवमनुष्यादिसर्वयोनिषु मूर्तयः ज
रायुजादिभेदेन देहाः संस्थानलक्षणाः २ मूर्छितांगावयवास्ताः
संभवंति सहस्रशः कौंतेय तासां मूर्तीनां ततत्कारणभावतः ३
महद्ब्रह्मैव तन्मातृस्थानीया योनिरुच्यते गर्भाधानस्य कर्ताहं ज
नकः परमेश्वरः महतो ब्रह्मणस्तेनावस्थाभेदा अनेकधा हृ
त्वंतराणि तस्मात्तत्कारणं जगतां महत् ४ ॥

नीलकंठीटीका १२

किंच सर्वेषु भूतेषु योनिषु उपादानभूतेषु पृथिव्यामोषधयस्त
वयाः मूर्तयः शरीराणि सुरनरतिर्यक्स्थावरात्मकानि चत्त

श्री॰ गी॰ टी॰ ४

रात्मकानि च तत्तद्विधानि संभवंति तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत्सर्वेभ्यो
महत्तो ब्रह्म ब्रह्ममहत् राजदंतादित्वादुपसर्जनस्य परनिपातः
मायैव योनिरित्यर्थः अहं तु तासां बीजप्रदः पिता तासु स्वप्रति
प्रतिबिंबस्यार्पयिता यथा पुरुषो भार्यायामंगुष्ठाग्रसंस्पर्शरेतो नि
षिंचति ततो भार्यातः पिंडोत्पत्तिः रेतोंशतस्तत्र चेतनोत्पत्तिरिति चै
तन्यविशिष्टस्य पिंडस्य पिता अहं माता च मायेत्यर्थः ॥ ४ ॥

आनंदटीका १३

एतदेव लक्षयति सर्वयोनिषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु देवमनुष्यति
र्यगादिषु मूर्तयः शरीरेंद्रियादिसंघाताः यथा हि स्त्रीषु देहेषु
पुरुषैः सन्नतस्य बीजं दधत्स्वरूपान्न च्यवन्ते तथाहं महद्ब्रह्मणि
ददद्पि स्वरूपादप्रच्युत एवेत्यर्थः [illegible] ४ ॥

+ इत्यलौकिकार्थरूपेण गर्भीकारेण योन्या
दिशब्दप्रयोगो त्रयः कृतं
स्तमेव स्फुटीकर्तुमा
ह ॥

रामकंठटीका १४

+ सर्वयोनिषु समस्तेषु भावाभिव्यक्त्यधिकरणेषु भूतेषु देहेषु व्या
याश्रितेषु या मूर्तयो जरायुजत्वादि चतुष्प्रकारैश्च तत्तद्विध
संस्थानभेदेनाकृतयो भूतानां संभवंत्युत्पद्यंते तासां सर्वासां
यथा प्रतिपादितस्वरूपं महद्ब्रह्म दंता सामान्यलक्षणप्रकृ
त्यात्मकं योनिं मातृत्वमभिव्यक्त्यधिकरणं तस्यां च योनौ संवि
ल्लक्षणस्य बीजस्य स्ववीर्यस्य प्रदानादहं पिता यथा कश्चिद्दा
रेनाय वीर्यमवसृजन् गर्भमाधत्ते न च स्वरूपांतरमासादयत्येवमहं
विलक्षणं बीजमवसृजामीति स्वरूपाच्युतिमात्रेपितृत्वेन
स्तनोधिकरणमात्रत्वेन योनित्वेन स्थूलस्य ब्रह्मणो रूपेण
नानाभावरूपत्वे बीजेन चिदंशस्य निरूपणमिति यथाह ९

धिकरणभूतां योनिमंतरेण संतानाभिव्यक्त्यभावः पुरुषवीर्यस्य
एवमिदमितिपरामृश्यमानं स्वरूपमेव प्रकृतिर्न वस्त्वंतरं किंचि
त्स्यापरस्य ब्रह्मणः प्रकाश्यप्रकाशभावलक्षणः संबंधः स
च प्रकाश्यं विना न घटते प्रकाशस्य प्रकाश्यरूपतामंतरेण
तथा स्वरूपलाभाभावात् इति प्रकृतिविषयं तावज्ज्ञानमुक्त
मिदानीमेवं च लक्षणस्य तस्याः शरीरादिभावेन व्यवस्थित
भूतादिविकाररूपायाः कथं निर्मोक्ष इत्यभेदार्थविषयं ज्ञानं
निर्णीयते यत्र येषां प्रतिपादितस्वरूपा प्रकृतिः सा शरीरवि
षयभावेनाभासमानैः स्वविकारैः प्रकृत्यादिभिस्त्रैदेहिनं वध्ना
ति येन तत्परिहारादेव ततो निर्मोक्षः स्यात् किंतु यैः प्रकारैस्तैः सं
वेद्यतामापद्यते ते प्रकारा देहिनमहंकारममकाराभ्यां निव
ध्नंति ततस्तेभ्यो निर्मोक्षो भूतप्रकृतिनिर्मोक्षो भवतीति क्र
मेण प्रतिपादयितुमाह ४ ॥

+ अथमहद्ब्रह्माभिधेयरूपां तस्याप् कस्याप्येवस्वरूपकृते मिमाह ॥

लासकी [illegible]टीका १५

+ सर्वासु चतुर्दशविधासु योनिषु भूतजातिषु या नानाविधा मूर्तयः
संस्थानविशेषाः संभवंति तासामनंतानामेकं महद्ब्रह्मरूपेश्व
री प्रकृतिर्योनिः कृत्स्नस्येदं जन्म मातृस्थानीयम् अहं चेश्वरस्ता
सां बीजप्रदश्चिदंशसमुन्मेषकः पितृस्थानीयः [illegible]
[illegible] ४ ॥

पंचोलीटीका

न केवलं स्वदृष्ट्युपक्रम एव मदधिष्ठितो प्रकृतिपुरुषौ भूतोत्पत्ति
हेतू अपितु सर्वदैवेत्याह सर्वयोनिष्विति हे कौंतेय सर्वयोनि
षु देवपितृमनुष्यपशुमृगादियोनिषु या मूर्तयः देहाकाराः
विशेषाः संभवंति तासां मूर्तीनां महद्ब्रह्म माया त्रिगुणात्मिका
सा योनिः कारणं अहं बीजप्रदः गर्भाधानकर्ता अत एव पिता ४

देहादिविशेषाणां परिणममानानां कारणांतरसद्भावात्कथ
मेककारणत्वं सर्वभूतानामित्याशंक्याह सर्वेति सर्वयोनिषु
देवपितृमनुष्यपशुपक्षिमृगसरीसृपादिषु या मूर्तयो जरा
युजांडजस्वेदजोद्भिजादिभेदेन विलक्षणा नानाविधशरीर
संस्थानाः संभवंति तासां मूर्तीनां महद्ब्रह्मैव तत्तत्कारणभावाप
न्नं योनिर्मातृस्थानीयमहं परमेश्वरो बीजप्रदो गर्भाधानादि
कर्तापितेति महतो ब्रह्मण एवावस्थाविशेषाः कारणांतराणी
ति युक्तमत्तः संभवः सर्वभूतानामिति ४ ॥

४ ॥

मधुभाष्य

18

भाषा अनुवाद

केवल सृष्टि काल ही मे प्रकृति पुरुष के द्वारा भूतें का जन्म होता है ऐसा न जानो परंतु सदा सर्वदा प्रकृति पुरुष से प्राणी प्रगट हुआ करते हैं यही कहते हैं कि हे कौंतेय अर्जुन जितने मनुष्य आदि योनि स्थावर जंगम रूप स्वरूप उत्पन्न होते रहते हैं उन की निरंतर वढावने वाली प्रकृति योनि है अर्थात् माता रूप है औ वीज प्रदाता पितारूप गर्भाधान कर्त्ता पुरु स्वरूप मे ही हों ४ ।

४

दोहा

कौंतिसुत सभयोनि में हि देह होत हे जोहि ते हि ब्रह्म महा योनि हे बीजदायक पिता होंहि ४॥

19

सत्वंरजस्तमइतिगुणाःप्रकृतिसम्भवाः नि
बध्नन्तिमहाबाहोदेहेदेहिनमव्ययम् ५

शाङ्करभाष्यं १

के गुणाः कथं बध्नन्तीत्युच्यते सत्वमिति सत्वं रजस्तमइत्येवनामा
नोगुणाइति पारिभाषिकः शब्दो न रूपादिवत् द्रव्याश्रिताः न च गुण
गुणिनोरन्यत्वमत्रविवक्षितं तस्मात् गुणाइव नित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञं प्रत्य
विद्यात्मकत्वात् क्षेत्रज्ञं निबध्नन्तीव तमास्पदीकृत्यात्मानं प्रतिलभ
न्त इति निबध्नन्तीत्युच्यते ते च प्रकृतिसंभवाः भगवन्मायासंभवाः नि
बध्नन्तीव हे महाबाहो महान्तौ समर्थतरावाजानुप्रलम्बौ बाहू
यस्य स महाबाहुः हे महाबाहो देहे शरीरे देहिनं देहवन्तं अव्यय
मव्ययत्वञ्चोक्तमनादित्वादिश्लोके ५

आनन्दगिरिकृतटीका १

एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाज्जगदुत्पत्तिं दर्शयता ब्रह्मेतरविषया संसृ
तीरुक्ता इदानीमध्यायादावुक्तमाकाङ्क्षाद्वयं पूर्वमनूद्यानन्तरश्लोकेनो
त्तरमाह के गुणा इति सत्वादिषु कथं गुणशब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य पर
तन्त्रत्वादित्याह गुणा इति रूपादिष्विव गुणशब्दः सत्वादिषु द्रव्याश्रि
तत्वं निमित्तीकृत्य किं न स्यादित्याशङ्क्याह पारिभाषिक इति प्रकृत्या
त्मकानां तेषां सर्वाश्रयत्वान्नैवमित्याह न रूपादिवदिति गुणानां प्रकृ
तेश्च पृथगुक्तेरन्यत्वे कुतस्तेषां प्रकृत्यात्मत्वमित्याशङ्क्याह न च गुणे
ति अत्यन्तभेदे गवाश्ववत्तद्भावासंभवादित्यर्थः भेदाभेदे च तद्भावासं
भवाविशेषात् कुतस्तेषु गुणपरिभाषेत्याशङ्क्याह तस्मादिति क्षेत्रज्ञं प्र
ति नित्यपारतन्त्र्ये हेतुमाह अविद्येति के गुणा इत्यस्योत्तरमुक्तं कथं बध्न
न्तीत्यस्योत्तरमाह क्षेत्रज्ञमिति तदेवोपपादयति तमास्पदीकृत्येति सं
भवत्यस्मादिति संभवः प्रकृतिः संभवो येषां ते तथेति प्राकृतानां गुणा
नां प्रकृत्यात्मकत्वमाह ते चेति सांख्यीयाम्प्रकृतिं प्रधानाख्यां व्यावर्तयति
भगवदिति इवकारानुबन्धेन नितरां बध्नन्ति सविकारत्वतयोपदर्शय।

श्री
गी॰टी॰
५

न्नीति क्रियापदं आध्याय महाबाहुशब्दं व्याचष्टे महान्ताविति देहवन्तं देहमात्मानं मन्यमानं देहस्वामिनमित्यर्थः कूटस्थस्य कथं बध्यमानत्वमित्याशंक्या ऽर्थान्तरावरणीयमिति व्यायेन मायोद्यात्म्यमिदमित्याह अव्ययमिति स्वतोधर्मतो वा व्ययोराहित्यापेत्तायामाह अव्ययत्वश्चेति

मा॰
५

स्वामिकृतटीका ५

तदेवं परमेश्वराधीनाभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्यां सर्वभूतोत्पत्तिं निरूप्येदानीं प्रकृतिसंयोगेन पुरुषस्य संसारं प्रपंचयति सत्त्वमित्यादि चतुर्दशभिः सत्त्वरजस्तमइत्येवं संज्ञकास्त्रयोगुणाः प्रकृतिसंभवाः प्रकृतितःसंभव उद्भवो येषां ते तथोक्ता गुणसाम्यं प्रकृतिः तस्याः सकाशात्पृथक्त्वेनाभिव्यक्ताः संतः प्रकृतिकार्ये देहे तदात्म्येन स्थितं देहिनं चिदंशं वस्तुतः अव्ययं निर्विकारमेव संतं निवध्नंति स्वकार्यैः सुखदुःखमोहादिभिः संयोजयन्तीत्यर्थः ५

पिशाचभाष्यटीका ५

के गुणाः कथं वा बध्नन्तीत्यपेक्षायामाह सत्त्वमिति प्रकृतिसंभवाः अविद्यासंभवाः निवध्नन्ति नियच्छन्ति अव्ययमविनाशिनं ५

+ एवं सर्गादौ प्राचीनकर्मवशाद् चित्संसर्गेण देवादिषु योनिषु पुनः पुनः देवादिभावेन जन्म हेतुमाह ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

+ सत्त्वमिति सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः प्रकृतेः स्वरूपानुबंधिनः स्वभावविशेषाः प्रकाशादिकार्यैकनिरूपणीयाः प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूताः तद्विकारेषु उद्भूताः महदादिविशेषान्तेषु अवदेवमनुष्यादिदेहसंबंधिनं देहिनमव्ययमतो गुणसंबंधानर्हं देहे वर्तमानं निबध्नंति देहे वर्तमानतोपाधिनातिबध्नंतीत्यर्थः

अभिनवगुप्तकृतटीका ५

देही वा यमात्मतया सत्त्वरजस्तमोभिर्धर्मैरपवर्गपर्यंताय भोगाय निबध्यते ५

परमार्थप्रपाटीका ५

सर्वयोनिषु [illegible] विधाः स्थावरजंगमात्मिकाः [illegible] तासां [illegible] योनिः [illegible] स्थानमाह [illegible] [illegible] [illegible] इदानीं प्रकृतिसंगेन पुरुषस्य संसारं प्रपंचयति सत्त्वमित्यादि तत्त्वतर्भिः ॥

सत्वंरजस्तमइतित्रयोगुणाः प्रकृतिसंभवाः गुणानांसाम्यावस्थाप्र
कृतिस्तस्याः सकाशात्पृथक्त्वेनगुणानामुत्पत्तिरेवसंभवशब्दार्थः
एवंतेप्रकृतिकार्येदेहेतादात्म्येनस्थितंदेहिनंचिदंशंवस्तुतोव्यय
निर्विकारमप्यहंकाराभिकाराभिमानान्निबध्नंति स्वकार्यसुखदुः
खादिभिःसहयोजयंति अत्रप्रकृतिरपितैत्तिरीयके अजामेकांलोहि
तशुक्लकृष्णांबह्वीःप्रजाःजनयंतींसरूपाः अजोह्येकोजुषमाणो
ऽनुशेतेजहात्येनांभुक्तभोगामजोन्यइति भाष्यंतन्वेकस्माज्जगदुपा
दानतः कथंकार्यवैचित्र्यमित्याशंक्यकारणमपितथैवास्तीत्याह
अजामिति अजामनादिमेवगुणत्रयरूपिणींयतोलोहितशुक्लकृ
ष्णांरजःसत्वतमोमयीं अतोविचित्रत्वाद्बह्वीःपृथङ्नामरूपकर्मात्मि
काःप्रजाजनयंती सरूपायथाकर्मसमानरूपा अथतत्कृतत्वमुद
त्वभावेनदेवदत्तपरमात्मनोः स्वरूपमाह अजइति एवंविधांताम
नुलक्षीकृत्यतत्कृतान्विषयान्जुषमाणोभुंजानोऽजोजीवःशेते
निद्रयेवअव्याप्यहंतांप्राप्नोति अथान्यस्तुविलक्षणोऽजः ए
नामकलक्षणभुक्तभोगांययासाभुक्तभोगातामजांजहातित्यज
ति यथाकश्चिद्विप्रः स्वप्नेस्वदृष्टतेजामहः पुनर्जाग्रद्दशायांस्वकी
यंशुद्धस्वरूपंप्राप्नोतितद्वदित्यर्थः ॥ ५ ॥

तदेवंनिरीश्वरसांख्येनिराकृत्येश्वराधीनप्रकृतिहेतुकाभूतोत्पत्तिम
त्वाकस्मिन्गुणेकथंसंगः केवागुणाः कथंवाबध्नंतीत्युच्यतेसत्व
मित्यादिनात्यमित्यतः प्राक्चतुर्दशभिः सत्वंरजस्तमइत्येवंनामानो
गुणानित्यपरतंत्राः अचेतनानांतेषांचेतनार्थत्वात् नचगुणगु
णिनोरन्यत्वमत्रविवक्षितं गुणत्रयात्मकत्वात्प्रकृतेः तर्हिकथंप्रकृ
तिसंभवाइति उच्यते त्रयाणांसाम्यावस्थाप्रकृतिर्भगवतःतस्याः
सकाशात्परस्परांगांगिभावेनवैषम्येनपरिणताः प्रकृतिसंभवाइ
त्युच्यते तेचदेहेप्रकृतिकार्येदेहेंद्रियसंघातेदेहिनंदेहममेत्याभि

श्री॰
गी॰टी॰
चं॰

मानितम् जीवं स्वभावतोऽव्ययं निर्विकारं सन्तं निबध्नन्ति स्वकार्यभूतैः
सुखादिभिः संयोजयन्ति यद्यपि सत्त्वादिगुणाः स्वतोऽव्ययं जीवं देहि
नं तथापि स्थूलदेहिनं कृत्वा तत्रापि देहस्य कार्ये निबध्नन्तीत्यर्थः ५

ऋसमवैजयंती ६

एवमविवेकसंसर्गेण प्राचीनकर्मवशाद्दियो निष्क्रियः पुनर्जीवाः संभ
वन्तीत्युक्तमिदानीं के ते गुणास्ते पुरुषस्य कथं संसर्गस्ते न वा कथं निब
ध्नन्तीत्यपेक्षायामाह चतुर्भिः सत्त्वरजस्तमोऽभिधेयास्त्रयो गुणाः प्रकृ
तिसंभवाः प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धिनः स्वभावविशेषाः वक्ष्यमाणप्र
काशादिकार्यैकनिरूपणीयाः प्रकृत्यवस्थायामनभिव्यक्तास्तत्कार्ये
षु महदादिष्वभिव्यक्ता भवन्ति हे महाबाहो ते गुणाः महदादिविशेषान्ते
नारब्धे स्वकार्ये देवमनुष्याद्याकारे देहे स्थितं देहिनं देवोऽहं मनुष्योऽह
मिति देहतादात्म्यसंबन्धवन्तं अव्ययं देहे वर्तमानमपि स्वतो देहगु
णसंबन्धानर्हं निर्विकारं पुरुषं निबध्नन्ति स्वस्वसुखदुःखमोहरूपैरवि
वेकगृहीतैः स्वधर्मैः सह संयोजयन्ति संबोधनेन यतस्त्वं महाबाहुस्तस्मा
त्त्वित्तेन मदनग्रहसहकृतमक्किसाहित्येन प्रकृतिवियुक्त
याथात्म्यस्वस्वरूपज्ञानेन न निरस्तदेहादिमोहान् निरस्यतः त्वव
ते गुणाः किं करिष्यन्ति मामेवेति निरस्तचिन्तनम् ५ ॥

मधुसूदनीटीका १०

सत्त्वं रजस्तम इत्येवंनामानो गुणा नित्यपरतन्त्राः पुरुषं प्रति सर्वे
षामचेतनानां चेतनार्थत्वात् न तु वैशेषिकाणां रूपादिवद्द्रव्याश्रिताः
न च गुणगुणिनोरन्यत्वमत्र विवक्षितं गुणत्रयात्मकत्वात्प्रकृतेः स्त
दिकं कथं प्रकृतिसंभवा इत्युच्यते त्रयाणां गुणानां साम्यावस्था प्र
कृतिर्माया भगवतः तस्याः सकाशात्परस्परांगांगिभावेन वैष
म्येण परिणताः प्रकृतिसंभवा इत्युच्यन्ते ते च देहे प्रकृतिकार्ये श
रीरेन्द्रियसंघाते देहिनं देहितादात्म्याध्यासापन्नं जीवं परमार्थतः
सर्वप्रकारशून्यत्वेनाव्ययं निबध्नन्ति निर्विकारमेव सन्तं स्वविकारव

न्नयोपदर्शयंतीव भ्रांत्या जलपात्राणीव दिविस्थितमादित्यं प्रतिबिंबा
ध्यासेन स्वकंपादिमत्तया यथा च पारमार्थिको बंधो नास्ति तथा ४
व्याख्यातं प्राक् शरीरस्थोपि कौंतेय न करोति न लिप्यत इति
को गुणाः केन संगेन बध्नंतीत्युच्यते ५ ॥

मदानंदीटीका ११

एवं निरीश्वराः सांख्या हरिणैव निराकृताः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग ईश्व
राधीन इष्यतः १ कस्मिं गुणे कथं संगो गुणाः के वा कथं च ते बधं
नीत्युच्यते श्लोकैश्चतुर्दशभिरेव च २ सत्वं रजस्तम इति नामानो
हि गुणास्त्रयः प्रकृष्टं प्रतिते नित्यं परतंत्रा भवंत्यमी ३ अचेतनानां
सर्वेषां चेतनार्थत्वहेतुना न तु द्रव्याश्रिता ह्येते या वैशेषिकमता
गुणाः ४ गुणगुणवतोरत्र नैवान्यत्वं विवक्षितं गुणत्रयात्मि
का माया विद्या प्रकृतिरुच्यते ५ कथं प्रोक्तं तदात्रेति गुणाः प्रकृ
तिसंभवाः स्पष्टमुच्यते त्रयाणां या गुणानां समतादशा ६ माया
प्रकृतिरित्युक्ता शक्तिर्भगवतो हरेः [illegible] वैषम्येण परीणामं
गताः प्रकृतिसंभवाः शरीरेंद्रियसंघाते तदध्यासेन देहिनं ८
वस्तुतो निर्विकारं तं बध्नंतीव गुणा इमे यथाकाशस्य मादि
त्यं प्रतिबिंबे सत्वेन हि कंपादिमत्तया वा विदर्शयन्त्यचलं चल
न्तमेनं निर्विकारं ते स्वविकारैकवत्तया ९ दर्शयंतीव वद्भ्रा
न्त्या तादात्म्याध्यासरूपया १५ ॥

नीलकंठीटीका १२

एवं ईश्वराश्रयेण प्रकृतिर्भूतानि सृजतीत्युक्तं इदानीं सा कथं
भूतानि बध्नातीति तदुच्यते सत्वमिति प्रकृतिः सत्वरजस्तम
सां साम्यावस्था ततः सकाशात्परस्परांगांगीभावेन वैषम्येणो
द्भिद्यमानाः प्रकृतिसंभवा इत्युच्यंते न तु प्रकृतेर्वैशेषिका
णामिव द्रव्यात् गुणा अन्ये एते हे महाबाहो देहे अव्ययमविका

+ इदानींगुणानांबंधमोक्षहेतूनांलक्षणपरीक्षामाह॥

श्री॰ गी॰ टी॰ चं

रिणमपिदेहिनंस्वगुणायांवन्समिवरशानाभूतागुणानिवध्नंति ५

आनंदीटीका १२

+ सत्वादयोगुणाशरीराकारेणपरिणतायाः प्रकृतेः प्रादुर्भूताःदेहिनंगर्भरूपेणानुप्रविष्टंजीवमव्ययमविनाशिनंनिवध्नंतिवक्ष्यमाणेनप्रकारेणस्वरूपावरणात्स्ववशीकुर्वंति प्रीत्याप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तय श्चगुणा ~~इतीदानींतेषांगुणानांबंधकत्वमाह~~ ५ ॥

रामकंवीटीका १४

परमार्थतोनिमत्वादव्ययंविनाशरहितमतश्चजन्मरहितमपिदेहिनमात्मानंयथोक्तप्रकृतिसमुद्भवागुणाः सत्वाद्यभिधानावक्ष्यमाणप्रकारेणनिवध्नंतिविनाशोत्पादकेदेहाहंकारारोपणेनतद्धर्मानुविधायित्वादस्वतंत्रीकुर्वंति कथमितितेषांवंधकत्वेनविभागमाह ५ ॥

+ नन्वसंगस्यास्यशरीरसंबन्धकथंजीवत्वप्राप्तिरितितत्प्रकारमाह॥

लासिकी ~~वल्लभी~~टीका १५

+ सत्वंरजस्तमइतिगुणाः सुखदुःखमोहात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमनशालास्त्रिगुणसाम्यात्मिकायाः प्रकृतेःसमुत्पन्नाः॥ पार्थक्येनाभिव्यक्ताः संतः अव्ययंवस्तुतः स्वस्वभावप्रच्युतिरहितमेवदेहिनमात्मानंदेहेप्रकृतिकार्येनिवध्नंति तादात्म्यापत्त्येनास्वतंत्रीकुर्वंतीत्यर्थः ~~इदानींगुणानांलक्षणंबंधक~~ ~~त्वमाह~~ । ५ ॥

पंचोलीटीका

तदेवंपरमेश्वराधीनाभ्यांप्रकृतिपुरुषाभ्यांसर्वभूतोत्पत्तिंनिरूप्य इदानींकेगुणाः कथंवध्नंतीत्येवमर्थंनिरूपयन्प्रसंगेनपुरुषस्यसंसारं प्रपंचयति सत्वमित्यादिचतुर्दशभिः हेमहाबाहोसत्वंरजस्तमइति गुणाःप्रकृतिसंभवाः भगवन्मायासंभूताःअव्ययंव्ययरहितंदेहिनंआत्मानंदेहेशरीरेनिवध्नंतिस्वाधीनमिवकुर्वंति ५

गुणानां बंधकत्वं विस्तरेण दर्शयति सत्त्वमिति सत्त्वं रजस्तम इत्ये
वं संज्ञकास्त्रयो गुणाः प्रकृतिसंभवाः प्रकृतितः संभवो येषां ते तथो
क्ता गुणत्रयसाम्यावस्थारूपायाः प्रकृतेः सकाशात्परस्परांगांगि
भावेन वैषम्येन परिणतत्वात्प्रकृतिसंभवत्वं गुणानामिति न गु
णा गुणिनो भिन्नत्वमत्र विवक्षितं ते गुणा देहे प्रकृतिजन्ये तादा
त्म्याध्यासेन स्थितं देहिनं जीवं वस्तुतोऽव्ययं निर्विकारमेव संतं नि
बध्नंति स्वकार्यैः सुखदुःखमोहादिभिर्योजयंतीत्यर्थः ५॥

मधुभाष्य

सत्त्वमित्यादिना रजस्तमसंगयोः समूहत्वं तयोः कारणं अज्ञानं
जायते यतः तदज्ञानजं तदज्ञानजं प्रमादमोहौ तमसइति
वाक्यशेषात् रजसस्तु फलं दुःखमित्यल्पसुखं दुःखं तथा
हिमार्कप्रत्यक्षस्वायां रजसोऽपि वजायते मात्रयासुखं दुःखं
तस्मात्तान्सुखिनो दुःखिनइत्यावक्तत इति अन्यथा दुःखस्या
तिकष्टत्वात्तमोधिकत्वं रजसो न स्यात् परिणामिकत्वे गुणे
भ्यो अन्यं च न पश्यति अन्यथा यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं क
र्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमिति श्रुतिविरोधः नाहं कर्ता न क
र्तानं कर्ता प्रभुः सदाऽप्रभुरिति मोक्षधर्मे प्रायो न द्वेष्टि न कांक्षति
तथा हि सामवेदे भाल्लवेयशाखायां रजस्तमः सत्त्वगुणास्त्वहं
तान्प्रायो न द्वेष्टि न वापि कांक्षेत् तथापि सूक्ष्मं सत्त्वगुणं च का
क्षेपदि प्रविष्टस्तमसश्च जयादि न हि देवासुरेषु यश्च सत्त्वस्यान्
पमतमः सीनाः सत्त्वेन सूक्ष्मेण ततो वैकारिकाः स्मृताः कथं
वैकारिको गच्छेत्सुरुः पुरुषोत्तममिति मोक्षधर्मे सात्त्विकः पु
रुषः व्याप्नुभवेन्मोक्षार्थनिश्चित इति च तल्यवाद्यर्थ उक्तः

उक्तात् ब्रह्मवत्स्वकृतिवद्भगवत्प्रियत्वं नतन्तावत्प्रियत्वं किं
तत्प्रियत्वमात्रे बद्धोवापिमुक्तोवानरमावत्प्रियोहरेरितिपा
पे भूपायभावायब्रह्मरात्मायाया: ५॥

भाषा अनुवाद

परमेश्वराधीन प्रकृति पुरुष के द्वारा प्राणियों की उत्पत्ति निरूपणकरि कें अब प्रकृति के संयोग से पुरुष की संसार अवस्था इस श्लोके से लेकर चारि श्लोक पर्यंत क्रमसे विस्तार करि करते हे कि हे महाबाहो अर्जुन सत्व रज औ तम ये तीन गुणो की समान अवस्था रखनेवाली जो प्रकृति तिस से जिसकी उत्पत्ति हे उस मे गुणो के धर्म्म आव हींगे देखो प्रकृति से गुणो के अनुसार भिन्नभिन्न प्रगट होय प्रकृति के कार्यरूप शरीर मे अहंबुद्धि युक्त स्थित देही स्वरूप चिदंश आत्मा जो सच मच अव्यय निर्विकार रूपहे उसकी भी गुण अच्छी तरह बद्ध करते हैं अर्थात् अपने कार्य सख दुख मोह आदि से युक्त कर देते हैं।५।

दोहा

सत रज तम हि तीन गुण माया संभव सोय बांधे अर्जुन देह मे देही अव्यय कोय ५

तत्र सत्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयं सु
खसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ६

शाङ्करभाष्यं १

तत्र न देही लिप्यते इत्युक्तं तत् कथमिह निबध्नातीत्यपेक्षायां उच्यते य
दिष्टं तदस्माभिर्विशेषेण निबध्नातीति तत्र सत्वमिति तत्र सत्वादीनां
सत्वस्यैव तावल्लक्षणमुच्यते निर्मलत्वात् स्फटिकमणिरिव प्रकाशकम
नामयं निरुपद्रवं सत्वं तन्निबध्नाति कथं सुखसङ्गेन सुखी अहमिति वि
षयभूतस्य सुखस्य विषयिण्यात्मनि संश्लेषापादनं मृषैव सुखेन संज
ननमिति सैषा अविद्या न हि विषयधर्मो विषयिणो भवति इच्छादि च धृ
त्यन्तं क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्म इत्युक्तं भगवता अतो विद्ययैव स्वकीयध
र्मभूतया विषयविषय्यविवेकलक्षणयास्वात्मभूते सुखे संजयतीवा
सक्तमिव करोत्यसुखिनं सुखिनमिव तथा ज्ञानसंगेन च ज्ञान
मिति सुखसाहचर्यात् क्षेत्रस्यैवान्तःकरणस्य धर्मो नात्मनः आत्म
धर्मत्वे सङ्गानुपपत्तेर्बन्धानुपपत्तेश्च सुख इव ज्ञानादौ सङ्गो मन्तव्यः अ
नघ अव्यसन ६

आनन्दगिरिकृतटीका २

लिप्यते न सयापेनेत्यनेन विरुद्धमिदं निबध्नातीति वचनमिति शङ्कि
ते तत्वेति इवकारानुबन्धेन क्रियापदं व्याचष्टे योऽस्माभिरस्य बोध
स्य परिहृतत्वान्नैवमित्याह परिहृतमिति किं लक्षणा गुणाः केन ब
ध्नन्तीत्यपेक्षायामाह तत्रेति निर्धारणार्थतया सप्तमीं व्याचष्टे तत्र
सत्वादीनामिति पुनस्तत्रेत्यनुवादमात्रं निर्मलत्वं स्वच्छत्वमावरणवा
रणत्वमत्वं तस्मात् प्रकाशकत्वेन व्याभिव्यञ्जकं निरुपद्रवमिति
निर्मलत्वात् सत्वस्यैवाभिव्यञ्जकमित्यर्थः केन द्वारेण तदात्मानं निब
ध्नातीति पृच्छति कथमिति सुखसंगेन बध्नातीत्युत्तरं तदेव विवृ
णोति सुखवानहमित्यादिना सुखस्य सत्वस्याभिव्यञ्जकसत्वपरिणाममात्रं वि
षयभूतं सुखमुच्यते संश्लेषापादनमेव विशदयति मृषैवेति किमिति

श्री·टी·
गी·
३·

25

मृषैवेति विशेषणं सत्त्वस्य वस्तुत्वसम्भवादित्याशंक्याह सैषेति न
त्विच्छासङ्गोऽभिनिवेशश्च सेकोऽर्थस्तत्रेच्छादेरात्मधर्मत्वात् किमवि
षयेत्याशंक्य मनोधर्मत्वादिच्छादेर्नात्मधर्मत्वेनत्याह नहीति इच्छा
देरनात्मधर्मत्वे किं प्रमाणमित्याशंक्याह इच्छादिचेति तस्यात्म
धर्मत्वासम्भवे फलितमाह अतइति संजयतीव सत्वमिति शेषः
इवकारप्रयोगे हेतुमाह अविषयेति तस्यावस्तुनोनात्मसम्बन्ध
स्यापि सम्बन्धान्तराभावादसंगत्वाच्च आत्मधर्मत्वमापादय
श्मावेष्टस्वकीयेति कृतिमदन्तःकरणस्य विषयत्वादात्मनः साध
कत्वेन तद्विषयत्वेपि तदविवेकरूपाविद्येति ननु स्वरूपमाह वि
षयेति यथोक्तविद्यामाहात्म्यमिदं यदस्वरूपे तद्धर्मैव शक्तिसम्पा
दनमित्याह असेति तदेव स्फुटयति असक्तमिवेति प्रकारान्तरेण
सत्वस्य निबन्धनमाह तथेति ज्ञायतेऽनेनेति सत्वपरिणामो ज्ञानं
तेन ज्ञान्यहमिति विपरीताभिमानेन सत्वमात्मानं निबध्नातीत्याह
ज्ञानमित्यादिना विपक्षे दोषमाह आत्मेति स्वाभाविकत्वेन आमत्वा
तत्र स्वतः संयोगात्तद्द्वारा बन्धेव तन्निवृत्त्यनुपपत्तेर्नात्मधर्मत्वमित्य
र्थः ज्ञानैश्वर्यादावपि तेनैव धर्मे सत्वस्य सर्वत्रैव दाविकत्वं सूचय
ति सत्वइवेति पापादिदोषहीनस्यैवात्र शास्त्रेऽधिकार इति द्योतयति
अनघेति ९

स्वामिकृतटीका ३

तत्र सत्वस्य लक्षणं बंधकत्वप्रकारं चाह तत्रेति तत्र तेषां गुणानां म
ध्ये सत्वं निर्मलत्वात् स्वच्छत्वात् स्फटिकमणिरिव प्रकाशकं भास्वर
मनामयं निरुपद्रवं शान्तमित्यर्थः अतः शान्तत्वात् स्वकार्येण सुखेन
यः संगस्तेन बध्नाति प्रकाशकत्वाच्च स्वकार्येण ज्ञानेन यः संगस्तेन
च बध्नाति हे अनघ निष्पाप अहं सुखी ज्ञानी चेति मनोधर्मौ तदभि
मानिनि देवहे संयोजयतीत्यर्थः ९

पैशाचभाष्यटीका ४

तत्रैतेषु सत्वादिगुणेषु सत्वस्य लक्षणमुच्यते तत्रेति निर्मलत्वा

स्फटिकमणिरिव प्रकाशकमनामयं निरुपद्रवमित्यर्थः सुख

संगेन सुखेच्छया ६ ॥

सत्वरजस्तमसामाकारं बंधनप्रकारं चाह

रामानुजभाष्यटीका ५

तत्रेति तत्र सत्वरजस्तमःसु सत्वस्य स्वरूपमीदृशं निर्मलता

त्प्रकाशकं सुखावरणस्वभावरहितं निर्मलत्वं प्रकाशसुख

जननैकांतस्वभावतया प्रकाशसुखहेतुभूतमित्यर्थः प्रका

शो वस्तुयाथात्म्यावबोधः अनामयं आमयाख्यं कार्यं न विद्यत

इत्यनामयं अरोगताहेतुरित्यर्थः एवं सत्वाख्यो गुणो देहिन

मेनं सुखसंगेन ज्ञानसंगेन च बध्नाति पुरुषस्य सुखसंगं ज्ञान

संगं च जनयतीत्यर्थः ज्ञानसुखयोः संगे जाते तत्साधनेषु लौ

किकवैदिकेषु प्रवर्तते ततस्तत्फलानुभयसाधनभूतासु

योनिषु जायत इति सत्वं सुखज्ञानसंगद्वारेण पुरुषं ... ६

बध्नाति ज्ञानसुखजननं तु न रापितयोः संगजननं च सत्वमि

त्यर्थं भवति ६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ६ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ सत्वस्य लक्षणं बंधकत्वं प्रकाशकत्वं चाह तत्रेति तत्र ते

षां गुणानां मध्ये सत्वं स्फटिकशिलावन्निर्मलत्वात्प्रकाशकं अ

नामयं शांतोपद्रवं अनघं स्वकार्येण सुखेन यः संगस्तेन प्रका

शकत्वाज्ज्ञानसंगस्तेन च देहिनं बध्नाति हं अहं सुखी ज्ञानी चेत्य

भिमानिनं करोति ६ ॥

वनमालीटीका ८

तत्र तेषु गुणेषु मध्ये सत्वं प्रकाशकं स्फटिकमणिरिव भास्वरं नि

र्मलत्वात्स्वच्छत्वात् अनामयं आमयो दुःखं न विद्यते यस्मिन्सुखै

कहेतुरित्यर्थः शांतत्वात् स्वकार्येण सुखेन मनोहृतिरूपेण

तथा प्रकाशकत्वात् स्वकार्येण तादृशेन च ज्ञानेन यो जीवस्य सं

गस्तेन बध्नाति ज्ञानसुखादीन्मनोधर्मान् सत्वगुणोऽहं ज्ञानी सु १

श्री॰
गी॰टी॰
चं

खीत्याद्यभिमानोत्पादनाद्वाराजीवंसंयोजयंतीत्यर्थः ६ ॥

ऊसमवैजयंतीटीका ९

अथसत्वादिगुणत्रयाणांस्वरूपलक्षणानितद्बंधनप्रकारांश्चाह
त्रिभिः तत्रसत्वमितितत्रतेषुत्रिषुलोकेषुगुणेषुमध्येसत्वस्य
निर्मलत्वात्स्फाटिकमणिरिवस्वछत्वात्सत्वंप्रकाशकंवस्तुयाथा
त्म्यज्ञानवर्धकम् अनामयंनविद्यतेआमयोरोगोयस्यतदनाम
यंदुःखविरोधिसुखव्यंजकमित्यर्थः हे॰ नघनिष्पापेत्यनेनार्जु
नस्यसात्विकत्वंदर्शितंतत्सत्वंसुखसंगेनसुखंदेहेंद्रियादिप्र
सादरूपंतस्मिन्स्वकार्येसुखेविषयःसंगःसंयोगोऽहंसुखीत्यभिमा
नस्तेनचपुनःज्ञानसंगेनज्ञानमत्रलौकिकवस्तुयाथात्म्यविष
यंनत्वात्मपरात्मविषयकंतस्यमोक्षफलत्वात् तस्मिन्स्वकार्येज्ञाने
यःसंगोऽहंज्ञानीत्यभिमानस्तेनपुरुषंबध्नातिपुरुषस्यसुखसंग
ज्ञानसंगंचजनयतीत्यर्थः तत्रतत्रसंगेसतितदुपायेषुकर्मसुप्र
वृत्तिस्तत्फलानुभवोपायेषुदेहेषुप्रवृत्तिः पुनःपुनस्तत्रतत्रसंग
इतिनसत्वाद्विमुक्तिरितिभावः ६ ॥

^तत्रकोगुणःकेनसंगेनबध्नातीत्युच्यते ॥

मधुसूदनीटीका ९

^तत्रतेषुगुणेषुमध्येसत्वंप्रकाशकंचैतन्यस्यतमोगुणकृताव
रणतिरोधायकंनिर्मलत्वात्स्वछत्वात् चिद्बिंबग्रहणयोग्य
त्वादितियावत् नकेवलंचैतन्याभिव्यंजकं किंत्वनामयंआ
मयोदुःखंतद्विरोधिसुखस्यापिव्यंजकमित्यर्थः तद्बध्नाति
सुखसंगेनज्ञानसंगेनचदेहिनं हेऽनघ हेऽव्यसनसर्वत्र
संबोधनानामभिप्रायःप्रागुक्तःस्मर्तव्यः अत्रसुखज्ञानशब्दा
भ्यामंतःकरणपरिणामौतद्व्यंजकावुच्येते इच्छाद्वेषःसुखंदुः
खंसंघातश्चेतनाधृतिरितिसुखचेतनयोरपिइच्छादिवत्क्षेत्रध
र्मत्वेनपाठात् तत्रांतःकरणधर्मस्यसुखस्यज्ञानस्यचात्मन्यध्या
सःसंगः अहंसुखीअहंज्ञानीतिच नहिविषयधर्मोविषयिणो

भवतितस्मादविद्यामात्रमेतदितिशान्तशांकरंभाष्य ६ ॥

सदानंदीटीका ११

कोगुणः केनसंगेनबध्नातीत्यपेक्षायांगुणेषुतेषुमध्येयत्सत्त्वंस्व
च्छतयामलं १ चिच्छायाग्रहयोग्यत्वान्निरोधायकमाहते: चितो
भिव्यंजकं ३: स्वविरोधित्वात्सत्त्वस्यच सुखज्ञानेमनोवृत्तीतदत्रध
र्मतयेरिते तयोरात्मनिनि:संगेप्यासः संगइतीरितः ३ सुखमहं
ज्ञान्यहंचेतिहृदयधर्मोप्यविद्यया चिद्दृष्टिर्यथाध्यस्तोभातिभ्रा
मानवस्तुतः ६ ॥

नीलकंठीटीका १२

तत्रकः केनसंगेनबध्नातीत्युच्यते तत्रेति तत्रतेषुगुणेषुसत्त्वंनि
र्मलत्वाद्धेतोः स्वमोहाख्यमलराहित्यात्प्रकाशकमालोकवत्सर्व
थाववोधकं यतोनामयंरजस्तमोभ्यामनभिभूतं तत्सुखसंगे
नज्ञानसंगेनचनरंत्रविद्ययातिरोहितस्वरूपज्ञानानंदमहंसु
खीमहंज्ञानीत्यभिमानेनअंतःकरणवृत्तिधर्मयोः सुखज्ञान
योरात्मन्यारोपेणबध्नाति हेअनघअव्यसनिन् ॥६॥

^इत्युक्तेनहृतेनगुणानांबंधक
त्वमाह॥ अनामयसुखात्मकम् प्रकाशकत्वादहंज्ञानामीत्यहंकारोज्ञा
नसंगः अनामयत्वात्सुखितोहमित्यहंकारः सुखसंगः सत्त्व
ताभ्यांबध्नातीत्यन्वयः ६ ॥

रामकंठीटीका १४

तत्रतेषांमध्ये^सत्त्वंनामगुणोज्ञानसंगेनबध्नातिनियतविषयंनियत
करणाधीनंयज्ज्ञानंतत्रयः संगइदमहंजानामीत्यभिमानेना
सक्तिस्तद्धीनत्वेनपरतंत्रीकरोति तथासुखसंगेनबध्नातिसु
खेनतदभीष्टविषयप्राप्त्याविषयांतराकांक्षानिवृत्तिपर्यवसा
यिनीनिर्वृतिस्तत्रसंगः सुखितोहंसुखंममास्तीतिवाहंकारमम
काराविष्टभेनतदधीनत्वेनपरतंत्रीकरोति अतोयतएवंस्वभावं

श्री॰ गी॰ टी॰ चं

सत्वंतन्निर्मलत्वादावरकतमो[illegible]लक्षणमलविविक्तस्वरूपत्वात्
प्रकाशकंविषयप्रख्याकारणमतोज्ञानसंगेनबध्नाति अनामयं
रजोविविक्तत्वात्प्रहृतिदुःखात्मकेनामयेनरहितमतःसुख
संगेनबध्नाति सूक्ष्मत्वाज्ज्ञानसंगः पूर्ववद्व्याख्यानं ६॥

+तत्रतेषांगुणानांलक्षणंबंधकत्वंचाह॥

लासिकी[illegible]टीका १५

+तत्रतेषुसत्वादिषुमध्येसत्वंनिर्मलत्वादावरकतमोलक्षणमलवि
विक्तत्वात्प्रकाशकमिंद्रियद्वाराविषयप्रख्याकारणमज्ञानसंगो
नेदमहंजानामीत्येवंविधेनपुरुषंबध्नाति तदभिमानेनपरतंत्री
करोति तथानामयंदुःखरूपरजोगुणमहंतंनसुखसंगेनसु
ख्यहमित्येवंरूपेणाभिमानेनतादात्म्यंप्रापयति
[illegible] ६॥ [illegible]

पंचोलीटीका

तत्रसत्वस्यलक्षणंबंधकत्वप्रकारमाह तत्रसत्वमिति हेअनघअ
ध्यामना तत्रतेषांसत्वादीनांत्रयाणांमध्येसत्वंस्फटिकइवनिर्मल
त्वात्प्रकाशकंअनामयंनिरुपद्रवंसुखसंगेनज्ञानसंगेनचसुख्य
हंज्ञानीअहमितिविषयभूतस्यसुखस्यज्ञानस्यचविषयिणात्मनिब
भातिमृषासंश्लेषंकरोति ६

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

तत्रेति तत्र त्रयाणांगुणानांमध्येसत्वंसत्वाख्योगुणोनिर्मलत्वात्स्व
च्छत्वात्प्रकाशकंतमोगुणतिरोधायकं तथानामयमामयोदुःखंदुः
खंतद्विरोधिसुखाभिव्यंजकमित्यर्थः अतोनामयत्वात्तत्कार्येण
सुखेनयःसंगस्तेनबध्नाति तथाप्रकाशत्वात्तत्कार्येणज्ञानेनयः
संगस्तेनचबध्नाति अहंसुखी अहंज्ञानीत्यंतःकरणधर्मस्यसुखस्य
ज्ञानस्यचात्मन्यध्यारोपः नहिविषयधर्मोविषयिणोभवति तस्माद
विद्यामात्रमेतदिति नैतेनसुखज्ञानानुषक्तिः तेनस्वधर्मस्थितिरंतथ्या
प्रारीरतहमीवाविधकत्वेनविनाशिनोस्वधर्मत्वेपरमीयाविन्यर्थः ६॥

मधुमाछ

६॥

^ और प्रकाशकहै इस हेतुसे अपने कार्यरूप ज्ञानमे जो आशक्ति उससे भी वद्ध करता है

भाषा अनुवाद ॥

तिन गुणो के वीच मे सतो गुण का स्वरूप और उसके वंधकत्व की प्रकार कहते हैं कि सतोगुण निर्मलता के हेतु से फटिक के समान प्रकाशक कहे दीप्तियुक्त और अनामय अर्थात् निरुपद्रव शांतस्वरूप है इसी से हे अनघ निःपाप अर्जुन शान्त स्वरूप सतोगुण अपने कार्यरूप सुख मे जो आशक्ति के द्वारा वंध करता है ^अर्थात् हम सुखी हम ज्ञानी इत्यादि मन के सकल कर्म्म को तिस के अभिमानी देवस्वरूप आत्मा मे सम्पूर्णरूप से योग कर देता है अनघपदसे जानाया किगीताका अधिकारी पुण्यात्माहै ६।

दोहा

तामे सत्वप्रकाशक बिनउपद्रव स्वछतासेंट सुखसंयोगसें बांयदि अनघज्ञानसेंतेह ८॥

रजोरागात्मकंविद्धितृष्णासंगसमुद्भवं तन्नि
बध्नातिकौंतेयकर्मसङ्गेनदेहिनं ७

शांकरभाष्यं १

रजोरागात्मकं इति रजोरागात्मकं रंजनाद्रागोगैरिकादिवद्रागा
त्मकं विद्धि जानीहि तृष्णासंगसमुद्भवं तृष्णाप्राप्ताभिलाषः आसंगः
प्राप्ते विषये मनसः प्रीतिलक्षणं संश्लेषः तृष्णासंगसमुद्भवं तृष्णा
संगयोः समुद्भवं तृष्णासंगसमुद्भवं तन्निबध्नाति तद्रजः कौन्तेय
कर्मसङ्गेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु संजननं तत्परता कर्मसङ्गस्ते
न निबध्नाति रजोदेहिनं ७

आनन्दगिरिकृतटीका २

रजस्तर्हि किंलक्षणं कथं वा पुरुषं निबध्नातीत्याशंक्याह रजइति
रज्यते संसज्यतेऽनेन पुरुषो दृश्येष्विति रागो भावात्मकः सोऽपि रागा
त्मकं रजो जानीहीत्याह रंजनादिति समुद्भवत्यस्मादिति समुद्भवः
तृष्णा च सङ्गश्च तृष्णासङ्गौ तयोः समुद्भवः तमिति विग्रहं गृहीत्वा
कार्यद्वारा रजो विवृण्वन् तृष्णासङ्गयोरर्थभेदमाह तृष्णेत्यादिना रज
सोलक्षणमुक्त्वा निबन्धनप्रकारमाह तद्रजइति कर्मसङ्गं विभजते
दृष्टेति प्रकर्तारमेव पुरुषं करोमि इत्याभिमानेन प्रवर्तयतीत्यर्थः ७

स्वामिकृतटीका ३

रजसोलक्षणं बंधकत्वं चाह रजोरागेति रजः संज्ञकं गुणं रागात्मकं
अनुरंजनरूपं विद्धि अतएव तृष्णासंगसमुद्भवं तृष्णाप्राप्तेर्थे अभिला
षः संगः प्राप्तेर्थे प्रीतिविशेषेण आसक्तिः तयोः तृष्णासंगयोः समुद्भवो
यस्मात् तद्रजो देहिनं दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु संगेन आसक्त्या निबध्नाति
बध्नाति तृष्णासंगाभ्यां हि कर्मसु आसक्तिर्भवति ७

पैशाचभाष्यटीका ४

रजः रागात्मकम् इच्छात्मकं तृष्णा अप्राप्ताभिलाषं संगः प्राप्तविषये
मनसः प्रीतिः तृष्णासंगसमुद्भवं तृष्णासंगकारणं कर्मसंगेन कर्मप

श्री
गी.टी.
५०

रजया ७

रामानुजभाष्यटीका ५

रज इति रजो रागात्मकं रागहेतुभूतं रागो योषित्पुरुषयोरन्योन्यस्
पृहा तृष्णासंगसमुद्भवं तृष्णासंगयोरुद्भवस्थानं तृष्णासंगहेतुमि
त्यर्थः तृष्णा शब्दादिसर्वविषयस्पृहा संगः पुत्रमित्रादिसंबंधस्पृहा
तथा देहिनं कर्मसु क्रियासु स्पृहाजननद्वारेण निबध्नाति क्रियासु
स्पृहया क्रिया आरभते देही ताश्च पुण्यपापरूपा इति तत्फलानुभव
साधनभूतासु योनिषु जन्महेतुर्भवति अतः कर्मसंगद्वारेणर
जो देहिनं निबध्नाति तदेवं रजो रागतृष्णासंगहेतुः कर्मसंगहेतुश्चे
त्युक्तं भवति ७

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

कर्मेति रजो रूपमुच्यते सर्वे निर्मले तृष्णासंगस्य समुद्भवो यतः ७

परमार्थप्रपाटीका ७

सत्वेनैव गुणानां मध्ये स्वच्छं स्फटिकशिलावन्निर्मलत्वात्प्रकाशकं ज
नकं अनामयं च अनुपद्रवत्वात्सुखसंगेन ज्ञानसंगेन च बध्नाति
तत्वज्ञानसंगेन च बध्नाति तथा रजसोऽपि बन्धकत्वं कथयितुं त
स्य नः स्वभावमाह रज इति रजः रागात्मकं रंजनरूपं विद्धि जानीहि
किंभूतं तृष्णासंगसमुद्भवं अप्राप्ताभिलाषस्तृष्णा प्राप्तप्रीतिः संगस्तयो
स्तृष्णासंगयोः समुद्भवो यस्मात्तत् इदं रजः देहिनं दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु
संगेनासक्त्या नितरां बध्नाति ७

५८

वनमालीटीका ८

रज्यते विषयेषु पुरुषो नेनेति रागः कामः स एवात्मा स्वरूपमस्य तद्रू
पमित्यर्थभेदात् तद्रागात्मकं रजो विद्धि अप्राप्ताभिलाषस्तृष्णा प्रा
प्तस्योपात्तस्यापि विनाशे संरक्षणाभिलाषः आसंगस्तयोः संभवो य
स्मात् तृष्णासंगसमुद्भवं तदिदं रजो निबध्नाति कर्मसंगेन कर्मसु दृष्टादृष्टा
र्थेषु इदमिदं करोम्यस्य फलं भोक्ष्ये इत्यभिनिवेशविशेषेण देहिन
मभिनिवेशात्मनाय बध्नातीत्यर्थः ७

कृष्णसेवनयनीटीका ९

रजसः स्वरूपमाह रजो रागात्मकमिति रागात्मकं रज्यते विषयेषु(
पुरुषोऽनेनेति रागः स्त्रीपुरुषयोर्मिथः कामाभिलाषः स एवात्मा स्व
रूपं यस्य मैथुनयोराह्लादात्म्यात्तद्रागात्मकं अतएव तृष्णासंगसमु
द्भवं तृष्णाप्राप्तवस्तुस्पृहा [illegible] आसंगः प्राप्तस्य
वस्तुनो विनाशे उपस्थिते सति तस्य संरक्षणाभिलाषस्तयोस्तृष्णासं
गयोः समुद्भवः समुत्पत्तिर्यस्मात्तद्रजो विद्धि रजोगुणं जानीहि हे
कौंतेय तद्रजः कर्मसंगेन स्वपुत्रादिविषयप्रायकेषु कर्मसु यः संग
स्तत्र तस्याभिलाषस्तेन देहिनं पुरुषं निबध्नाति स्त्रीपुत्रादिस्नेह[illegible]या
कर्माणि पुरुषः करोति तानि कर्माणि स्वफलानुभवोपायभूतानि स्त्री
पुत्रादीन् प्रापयंति पुनः [illegible] रजसो निवृत्तिरित्यभिप्रायः सत्व
गुणावलंबिना [illegible] पुत्रवात्रो रजोगुणावशीकर्तुं स
मर्थो न भविष्यतीति संबोधनाशयः [illegible] ७

मधुसूदनीटीका १

रज्यते विषयेषु पुरुषोऽनेनेति रागः कामो गर्द्धः स एवात्मा स्वरूपं यस्य
मैथुनयोराह्लादात्म्यात् तद्रागात्मकं रजो विद्धि अतएवाप्राप्ताभिला
षस्तृष्णाप्राप्तस्योपस्थितेऽपि विनाशे संरक्षणाभिलाषआसंगः तयोस्तृ
ष्णासंगयोः संभवो यस्मात् तद्रजो निबध्नाति हे कौंतेय कर्मसंगेन क
र्मसु दृष्टादृष्टार्थेषु अहमिदं करोमि एतत्फलं भोक्ष्ये इत्यभिनिवेश
विशेषेण देहिनं चलनात्मकं कर्तारमेव कर्तृत्वाभिमानिनं रजः प्र
वृत्तिहेतुत्वात् ७

सदानंदीटीका १९

भोगेषु रज्यतेनेनेति रागः कामसंज्ञकः स आत्मा यस्य रजसस्तादात्म्या
द्धर्मधर्मिणोः १ तृष्णा प्राप्ताभिलाषाप्राप्तं [illegible] तस्योपस्थि
ते क्षये संरक्षणाभिलाषो यः स आसंगस्तयोर्जनिः २ यस्मात्तद्धि
रजोप्येनं कर्मसंगेन देहिनं करोम्यहमिदं कर्म तत्फलं भोक्ष्ये इत्य
यं आग्रहः कर्मसंगस्तेनैव आत्मसंगिनं वस्तुतस्त्वसक[illegible]ती

श्री॰
गी॰टी॰
७

रंकर्तृत्वाभिनिवेशात्‌ः ४ रजः प्रवृत्तिहेतुत्वात्स्ववशे स्थापयत्य
मुम् ८

31

नीलकंठीटीका १२

रजोगुणो रागो रंजनात्तदात्मकं विद्धि तस्मादप्राप्ताभिलाष
प्राप्तेर्थे तृष्णा संगः प्राप्ते विषये मनसः प्रीतिलक्षणः संश्लेषस्त
योः समुद्भवं निदानभूतं तद्रजो हे कौंतेय कर्मसंगेन दृष्टादृष्टार्थे
षु कर्मसु संगस्तत्परता तेन निबध्नाति देहिनं देहाभिमानिनं ८

आनंदीटीका १३

रागात्मकं विषयाभिलाषरूपं प्राप्तप्राप्तीच्छात्मकं तस्मात्‌ आसंगः आ
सक्तिरणयन्तः तयोस्समुद्भवमुत्पादकमकर्मसंगेन प्रवर्तकत्वात्‌ नि
यतकार्यकर्तृत्वाभिमानेन बध्नाति ८ ॥

रामकंठीटीका १४

रजः संज्ञं गुणं रागात्मकं सर्वाभिलाषरूपं जानीहि एवं तस्मात्‌
संगसमुद्भवमनादिप्रवाहप्रवृत्तत्वात्तस्माद्विषयरसपिपासा नत्र
संगस्तदेकलीनत्वं ततः समुद्भवो जन्म यस्य तमात्मानं जानीहि न
देवस्वभावं रजः कर्मसंगेन देहवंतं बध्नाति कर्म रागप्रयुक्तस्य
विषयाहरणानिष्टविषयपरिहारेण प्रवृत्तिस्तत्र संगस्तत्परत्वं ते
न नियतकार्यकर्तृत्वाभिमानरूपेण परवशीकरोति तथा ८

^ अथ रजसो लक्षणं बंधकत्वं चाह ॥ लासिकी

[illegible]टीका १५

रजः संज्ञं गुणं रागात्मकमभिलाषात्मकं विद्धि अत एव तस्मात्‌ सं
गसमुद्भवं तस्मात्‌ प्राप्तेर्थे रतिरासंगः प्राप्तेर्थे लग्नमनस्कत्वं तयोः
समुद्भवो यस्मात्तत्‌ तद्रजो देहिनं पुरुषं कर्मसंगे प्रवृत्तितत्परत्वे
न निबध्नाति परवशीकरोति रजसो लक्षणं बंधकत्वं चाह ८ ॥

पंचोलीटीका

रजसो लक्षणं बंधकत्वं चाह रज इति हे कौंतेय तस्मात्संगसमुद्भवं अ
प्राप्तेवस्तुन्य अभिलाषस्तस्मात्प्राप्ते विषये प्रीतिः संगस्तयोः समुद्भवं र
जः रंजनाद्रागात्मकं विद्धि जानीहि तद्रजो देहिनमात्मानं कर्मसंगेन दृ
ष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु संगेन तत्परतया निबध्नाति ८ ॥

रजइति रजः संज्ञकं गुणं रागात्मकं रज्यतेनेन विषयेष्विति रा
गः सएवात्मा स्वरूपं यस्य तं रागात्मकमनुरंजनरूपं विद्धिजा
नीहि अतएव तृष्णासंगसमुद्भवं प्राप्तेर्थेभिलाषस्तृष्णाप्रा
प्ते प्रीतिविशेषेणासक्तिः संगस्तयोस्तृष्णासंगयोः समुद्भवो
यस्मात्तद्रजोदेहिनां दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु संगेनासक्त्यानित
रां बध्नाति तृष्णासंगाभ्यां हि कर्मसु प्रवृत्तिर्भवति नस्वतआत्म
नः कर्तृत्वमितिभावः ७॥

मधुभाष्य

७॥

32

भाषा अनुवाद ॥

अब रजोगुण का स्वरूप और बंधकत्व कहते हैं कि हे कौंतेय अर्जुन रजोगुण को रागात्मक कहे अनुराग स्वरूप जानो इस से तृस्ना जो अप्राप्त वस्तु मे अभिलाष औ संग कहे प्राप्त विषय मे जो सम्पूर्ण आशक्ति इन दोनो का रजोगुण से उद्भव होय है सोई रजोगुण देही जीव को दृष्ट औ अदृष्ट अर्थ कर्मों की आशक्ति से निश्चय बंध करै है क्यों कि तृस्ना औ संग के द्वारा समस्त कर्म्म मे आशक्ति होता है। ७ ॥

दोहा

रागात्मक रज जान हू संग तृस्ना ते होय ॥ कौंतिसुत बंधन करै कर्मसंगते सोय ७ ॥

33

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनां प्रमादा
लस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ८

शंकरभाष्यं १

तमस्त्विति तमस्तृतीयो गुणोऽज्ञानजमज्ञानाज्जातं तमस्त्वज्ञानजं विद्धि
मोहनं मोहकरमविवेककरं सर्वदेहिनां सर्वेषां देहवतां प्रमादा
लस्यनिद्राभिः प्रमादश्चालस्यं च निद्रा च प्रमादालस्यनिद्रास्ताभिस्त
मो निबध्नाति भारत ८

आनन्दगिरिकृतटीका २

तमस्तर्हि किं लक्षणं कथं वा पुरुषं निबध्नाति तत्राह तमस्त्विति गु
णानां प्रकृतिसम्भवत्वाविशेषेऽपि तमसोऽज्ञानजत्वविशेषणं
तद्विपरीतस्वभावानामपनेतिवितिमत्वाह अज्ञानादिति मुह्यति हिता
हितेन विविच्यतेऽनेनेति मोहनमविवेकप्रतिबन्धकमिति का
र्यद्वारा तमो निर्दिशति मोहनमित्यादिना लक्षणमुक्त्वा तमसो बन्ध
नकरत्वं दर्शयति प्रमादेति कार्यान्तरासक्ततया चिकीर्षितस्य
कर्तव्यस्याकरणं प्रमादः निरीहतयोत्साहप्रतिबन्धस्त्वालस्यं स्वा
पो निद्रा ताभिरात्मानमविकारमेव तमोऽपि विकारयतीत्यर्थः ८

स्वामिकृतटीका ३

तमसो लक्षणं बन्धकत्वं चाह तम इति तमस्त्वज्ञानाज्जातं आवरण
शक्तिप्रधानात् प्रकृत्यंशादुद्भूतं विद्धीत्यर्थः अतः सर्वेषां देहिनां
मोहनं भ्रान्तिजनकं अत एव प्रमादेनालस्येन निद्रया च तत्तमो देहि
नं निबध्नाति तत्र प्रमादोऽनवधानता आलस्यमनुद्यमः निद्रा चित्तस्या
वसादः लयः ८

पिशाचभाष्यटीका ४

अज्ञानजं अज्ञानजातं मोहनं मोहकारणमविवेककारणमित्यर्थः
प्रमादालस्यनिद्राभिर्देहिनं तमो निबध्नाति ८

श्री॰
गी॰टी॰
८

रामानुजभाष्यटीका ५

तम इति ज्ञानादन्यदिह ज्ञानमभिप्रेतं ज्ञानं तु वस्तुयाथात्म्यावबोधः तस्मादन्यदिह विपर्ययज्ञानं तमः तमस्तु याथात्म्यविपरीतविषयज्ञानजं मोहनं सर्वदेहिनां मोहो विपर्ययज्ञानमित्यर्थः तत्तमः प्रमादालस्यनिद्राहेतुतया तद्द्वारेण तं निबध्नाति प्रमादः कर्तव्यात् कर्मणोऽन्यत्र प्रवृत्तिहेतुभूतमनवधानं आलस्यं कर्मस्वनारंभस्वभावः स्तब्धतेति यावत् पुरुषस्येन्द्रियप्रवर्तनश्रान्त्या सर्वेन्द्रियप्रवर्तनोपरतिः निद्रा तत्र बाह्येन्द्रियप्रवर्तनोपरमः स्वप्नः मनसोऽपि उपरमः सुषुप्तिः [illegible] ८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

दुर्लभस्यापि चिरतरसंचितपुण्यप्राप्तलब्धस्यापवर्गप्राप्त्येककारणस्य मानुष्यकस्य वृथातिवाहनं प्रमादः तथाप्युक्तम् आयुषः क्षण एकोऽपि सर्वरत्नैर्न लभ्यते स वृथा नीयते येन स प्रमादी नराधम इति आलस्यमुद्यमकरणीयेषु निःशेषेण ग्रहणेऽनुत्सिताग्निर्निद्रा ८ ॥

[illegible] परमार्थप्रपाटीका ७

तमोलक्षणमाह तम इति तमः अज्ञानाज्जातं आवरकस्य शक्तिप्रधानात्मकत्वेनांशाज्जातं विद्धि। अतः सर्वेषां देहिनां मोहनं मोहजनकं अतएव प्रमादालस्यनिद्राभिर्बध्नाति तत्र प्रमादोऽनवधानता आलस्यमनुद्यमः निद्रा चित्तस्यावसादः स्मृतः ८ ॥

वनमालीटीका ८ ॥

अज्ञानं यथार्थज्ञानविरोधि मिथ्याज्ञानं ज्ञानसामान्यविरोधिज्ञानाभावो वा तज्जायते यस्मात्तदज्ञानजं तमो विद्धि सर्वदेहिनां विपरीतधीजनकं प्रमादालस्यनिद्राभिः स्वकार्यैः तं देहिनं निरंतरं बध्नाति प्रमादोऽनवधानं वस्तुविवेकासामर्थ्यं वा आलस्यमनुद्यमो रजोहानिविरोधी तमोगुणालंबना वृत्तिर्निद्रा ८ ॥

तमसः स्वरूपमाह तमस्त्विति तु शब्दः पूर्वोक्तद्वयाद्विशेषद्यो
तकः अज्ञानजं वस्तुयाथात्म्यावगमो ज्ञानं तस्य ज्ञानस्य विरो
धिज्ञानं ज्ञानावरकस्वभावत्वात् यद्वा ज्ञानादन्यमज्ञानं ज्ञा
नविपर्ययं ज्ञानस्वरूपत्वात् प्रकृतेः स्वरूपं वस्तुयाथात्म्य
विपरीतज्ञानमज्ञानमित्यर्थः तस्माज्ज्ञानावरणशक्तिरूपा
दज्ञानाज्जातमुद्भूतं भरत एव सर्वदेहिनं सर्वेषां ब्रह्मादिपि
पीलिकान्तानां देहिनां देहाभिमानिनां प्राणिनां मोहनं विपर्य
यज्ञानजनकं वस्तुयाथात्म्यज्ञानावरकं च तमोगुणं विद्धि त्वं
जानीहि हे भारत तत्तमः प्रमादालस्यनिद्राभिः प्रमादेन वध्ना
तमः कार्ये कर्मणि प्रवृत्तिरूपं सत्त्वकार्यप्रयासविरोधी आलस्य
कर्मस्वनारंभस्वभावात् सो रजःकार्यप्रवृत्तिविरोधिनी १ पुरुष
स्येंद्रियप्रवर्तनसामर्थ्यं निद्रया सर्वेंद्रियप्रवर्तनोपरमितित
त्र बाह्येंद्रियप्रवर्तनोपरमः स्वप्नः मनसोप्युपरमः सुषुप्तिरेतैः
स्वकार्यैः प्रमादादिभिः पुरुषं निबध्नाति यथा राजर्षिर्भरतः
प्राक्तनिके गुणे तथाभिनिवेशं विहाय प्राकृतमद्दृणाश्रयणे
न मृगावेशमस्तथा तद्देशस्त्वमपि क्रुर्विति संबोधनाभिप्रायः
८ ॥

१ द्वातदुभयविरोधिनी

मधुसूदनीटीका ९

तु शब्दः सत्त्वरजोपेक्षया विशेषद्योतनार्थः अज्ञानावरणश
क्तिरूपादुद्भूतमज्ञानजं विद्धि तमः अतः सर्वेषां देहिनां मोहनमविवे
करूपत्वेन भ्रान्तिजनकं प्रमादेनालस्येन निद्रया च तत्तमो निबध्नाति
देहिनमित्यनुषज्यते हे भारत प्रमादो वस्तुविवेकासामर्थ्यं सत्त्वका
र्यप्रकाशविरोधी आलस्यं प्रवृत्त्यसामर्थ्यं रजःकार्यप्रवृत्तिविरो
धी उभयविरोधिनी तमोगुणालंबना वृत्तिर्निद्रा इति विवेकः
[illegible] ८ ॥

सदानंदीटीका ११

तमः सत्त्वरजोभिन्नमज्ञानादावृतेः यदात उद्भूतं विद्यतः सर्वभूता
नां भ्रान्तिकारणं १ अविवेकतया नर्थजालैर्बध्नाति देहिनं सत्त्वका
र्यप्रकाशस्य विरोधी तत्त्ववस्तुनः २ विवेकासामर्थ्यरूपः प्रमादो

श्री॰ गी॰ टी॰ चं॰

नवधानता रजःकार्यप्रवृत्तेस्तु विरोध्यालस्यमुच्यते ३ तमो
गुणाश्रयावृत्तिर्निद्रोभयविरोधिनी त्रिभिर्भावैस्तमोप्येभिस्त्वव
शेस्थापयत्यदः ८ ॥

नैलकंठीटीका १२

तमोगुणः तु पूर्वाभ्यां विलक्षणः अज्ञानेमायायाआवरणशक्ति
स्ततउद्भूतंअज्ञानजंविद्धि अतःसर्वेषांदेहिनांमोहनंभ्रांतिहेतुः
प्रमादोनवहितत्वंसत्वसत्वकार्यप्रकाशविरोधी आलस्यंजडता
तच्चरजःकार्यप्रवृत्तिविरोधि उभयकार्यनिरोधिनीतमोगुणा
लंवनावृत्तिर्निद्राताभिस्तत्तमोनितरांवध्नाति हेभारत देहिन
मित्यनुवर्तते ८ ॥

आनंदीटीका १३

मोहनंभ्रांतिजनकम् आवश्यावश्यकरणीयस्याकरणंप्रमा
दः करणसामर्थ्येप्यनुत्साहआलस्यम् ८

रामकंठीटीका १४

तमोलक्षणंपुनर्गुणमज्ञानजंप्रकाशस्वभावसत्वगुणप्रति
विकत्वात्ज्ञानाभावप्रभवंयतश्च सर्वशरीरिणांमोहनंस्वे
यविषयाप्रतिपत्तिजननंजानीहितथाविधंतमः प्रमा
देनोपायोपेयविवेकनिरपेक्षत्वेनतथालस्येनप्रवृत्त्यात्मक
रजोविविक्तरूपत्वात्कार्येषुद्वेगेन तथानिद्रयामोहनरूपे
णसर्वेंद्रियशक्तिविरमेणदेहिनंवध्नातिनियच्छतीतिगुण
त्रयस्यस्वरूपंवंधप्रकारंचप्रतिपादितइदानींयस्मिंस्वकार्ये
सतियस्यगुणस्योत्कर्षोभवतितथातत्स्वरूपंप्रतिपादयितु
माह ८ ॥

तमसोलक्षणंवंधकत्वं चाह॥

लालिकी [illegible]नीटीका १५

तमोगुणमज्ञानजंसत्वप्रकाशाभावप्रभावमावरणशक्तिवृ
पात्मकत्वंशाद्वाज्जातंविद्धि अतएवमोहनंस्वेयविषयाप्रतिपत्ति
करंसर्वेषांदेहिनां त तमःप्रमादेनवधानता आलस्यमनुद्यमः
निद्रेंद्रियशक्तिविरामस्ताभिर्निवध्नातिआत्मा सात्केवलं
[illegible] ८ ॥

पंचोलीटीका

तमसो लक्षणं बंधकत्वमाह तमस्त्विति हे भारत तमस्तुगुणलमज्ञा-
ज्ञानजं अज्ञानाज्जातमज्ञानजं सर्वदेहिनां सर्वप्राणिनां मोहनं मोह
करं विद्धि तत्तमः प्रमादालस्यनिद्राभिर्देहिनं बध्नाति ८

रणवीरसमिद्धोधिनी

तम इति तमः संज्ञकं गुणमज्ञानजमावरणशक्तिप्रधानात्म
कृत्यंशाद्भूतं विद्धि अतः सर्वदेहिनां मोहनं मोहोत्पादकमत
एव प्रमादेनालस्येन निद्रया च तत्तमो निबध्नाति भारतेति भर
तकुलोत्पन्नत्वान्नाहितव प्रमादवशपतनादुक्ता स्वधर्ममनुतिष्ठे
तिभावः ८॥

मधुभाष्य

८॥

36

भाषा अनुवाद

अब तमोगुण का स्वरूप औ बंधकत्व कहते हैं कि तमोगु
ण अज्ञान से प्रगट है अर्थात् आवरण शक्ति प्रधान प्रकृति
के अंश से प्रगट जानो इससे हे भारत अर्जुन यावत जीव का
मोहकारी अर्थात् भ्रम उत्पन्न करै है तो कौन यह तमोगुण
प्रमाद आलस्य औ निद्रा आदि दोष जीव को करैगा ८ ॥

दोहा

अज्ञान जन्य तम जानहू सर्वजीव को मोहि निद्रा आलस
प्रमाद सें मोहें समहि सोहि ८॥

37

सत्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ज्ञा
नमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ९

शांकरभाष्यं १

पुनर्गुणानां व्यापारः संक्षेपत उच्यते सत्वमिति सत्वं सुखे संजयति
संश्लेषयति रजः कर्माणि हे भारत संजयतीति वर्त्तते ज्ञानं सत्वकृ
तं विवेकमावृत्याच्छाद्य तु तमः स्वेनावरणात्मना प्रमादे संजयत्यु
त प्रमादो नाम प्राप्तकर्त्तव्याकरणं ९

आनन्दगिरिकृतटीका २

उक्तानां मध्ये कस्मिन् कार्ये कस्य गुणस्यातिकर्षस्तत्राह पुनरिति तत्र
स्वस्वसाध्ये [illegible] समनुत्कृष्यते इत्याह [illegible] सत्वमिति संजयती विषये
त्यस्यार्थमाह संश्लेषयतीति कर्माणि साध्ये रजः समुत्कृष्यत इत्या
ह रजइति प्रमादे प्राधान्यस्तमसो दर्शयति ज्ञानमिति ९

स्वामिकृतटीका ३

सत्वादीनामेव स्वस्वकार्यकरणे सामर्थ्यातिशयमाह सत्वमिति सत्वं
सुखे संजयति संश्लेषयति दुःखशोकादिकारणे सत्यपि सुखाभि
मुखमेव देहिनं करोतीत्यर्थः एवं रजोवादिकारणे सत्यपि रजः क
र्मण्येव संजयति तमस्तु महत्संगेनोदीयमानमपि ज्ञानमावृत्या
च्छाद्य प्रमादे संजयति महद्भिरुपदिश्यमानस्यार्थस्यानवधाने योज
यति उत अपि आलस्यादावपि योजयतीत्यर्थः ९

पैशाचभाष्यटीका ४

सत्वं सुखे इति कर्मणि क्रियायां ज्ञानमावृत्य ज्ञानमाच्छाद्य तमः प्र
मादे प्राप्तप्रतिपत्तौ ९

रामानुजभाष्यटीका ५

सत्वादीनां बंधद्वारभूतेषु प्रधा नान्याह

सत्वमिति सत्वं सुखसंगप्रधानं रजः कर्मसंगप्रधानं तमस्तु वस्तुया
थात्म्यज्ञानमावृत्य विपरीतज्ञानहेतुतया कर्त्तव्यविपरीतप्रवृत्ति
संगप्रधानं देहाकारपरिणतायाः प्रकृतेः स्वरूपानुबंधिनः सत्वा
दयो गुणाः

श्री॰
भी॰टी॰
चं

38

[illegible] ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

संजयति योजयति ९ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ सत्वादीनां स्वस्वकार्यसामर्थ्यातिशयमाह सत्वमिति दुः
खशोकादिकारणेसत्यपि सत्वंसुखेसंजयति देहिनंसुखोस्मि सुखे
मेवकरोति नत्वेवसुखादिकारणेसत्यपिरजः कर्मण्येवसंजय
ति तमस्तुतत्संगेपिज्ञानमावृत्यप्रमादेसंजयति अवधानंकरो
ति ॥ ९ ॥

वनमालीटीका ८

उक्तानांमध्येकस्मिन्कार्येकस्यगुणस्योत्कर्षस्तत्राह सत्वमिति स
त्वमुत्कृष्टंसत्सुखेसंजयति दुःखहेतुमभिभूयसुखेसंश्लेषयति
सर्वत्रदेहिनमित्यनुषज्यते एवंरजउत्कृष्टंसत्सुखकारणमभिभूय
कर्मणिसंजयतेत्यनुषज्यते तमःसत्वकार्यंज्ञानमावृत्याच्छाद्यतउत्त
त्रिंप्रतिवद्धप्रमादेवस्तुविवेकेज्ञातव्यवस्तुनोज्ञानेवसंजयतिउत
अवधेयम प्राप्तकर्तव्यताकस्याकरणेआलस्येनिद्रायांचसंजयती
त्यर्थः ९ ॥

अस्तमवैजयंतीटीका ९

सत्वादयोगुणाः स्वेतरद्वयोत्कृष्टाः सन्तः स्वकीयमेवकार्यंतन्वंती
त्याह द्वाभ्याम् सत्वमिति स्वेतराभ्यांरजस्तमोभ्यांस्वयमुत्कृष्टंस
त्वकार्येकर्मणिप्ररूपंसंजयति तमस्तुस्वेतराभ्यांसत्वरजोभ्यांस
यमुत्कृष्टंसद्वस्तुयाथात्म्यज्ञानमावृत्याच्छाद्य यथार्थकज्ञानमावृ
त्याच्छाद्यायथार्थकज्ञानमन्यथात्यर्थः स्वकीयेकार्येप्रमादेपुरुषंसं
जयति उतशब्देनकादाचित्सत्वरजोभ्यांज्ञानकर्मासक्तोहेतु तथाके
नचिन्महज्जनसंसक्तेनसंप्राप्तभगवत्समर्पितज्ञानकर्माचरणद्वाराद्व
पस्यसंसारनिवृत्तिःस्यात्तमसातद्वासितैनैवकिंतुनित्यसंसारीभव
तीतियोजनम् ९ ॥

सुखेप्रकृष्टंसंजयत्यासक्तंकरोति
रजःस्वेतराभ्यांसत्वतमोभ्यांस्वयमु
त्कृष्टंसत्त्वकार्ये ^

^ उक्तानांमध्येकस्मिन्कार्येकस्यगुणस्योत्कर्ष
इति तत्राह ॥ —

मधुसूदनीटीका १०

सत्वमुत्कृष्टंसत्सुखेसंजयति दुःखकारणमभिभूयसुखेसंश्ले

षयतिसर्वत्रदेहिनमित्यनुषज्यते एवंरजउत्कृष्टंसत्सुखकारणमभि
भूयकर्मणिसंजयतीत्यनुषज्यते तमस्तुप्रमाणवलेनोत्पद्यमानमपि
सत्वकार्यज्ञानमावृत्याच्छाद्यप्रमादेप्राप्तज्ञायमानताकस्याप्यज्ञानेसं
जयति उतअपिप्राप्तकर्तव्यताकस्याप्यकरणेआलस्येतामसीचनिद्रा
यांसंजयतीत्यर्थः ९ ॥

सदानंदीटीका ११

कस्मिन्कार्येचकस्यातिगुणस्योत्कर्षउच्यते उत्कृष्टंसत्वमात्मानंसुखेसं
श्लेषयत्यदःदुःखेहेतुंतिरस्कृत्यसुखाभिव्यंजकत्वमेतत् एवंरजःसउ
त्कृष्टंवित्तैषकतयाजनं २ सुखहेतुंतिरस्कृत्यसंश्लेषयतिकर्मणि
जायमानमपिज्ञानंसत्वकार्यप्रमाणतः ३ आच्छाद्यज्ञानसंवद्धेप्रमादे
निक्षिपेत्तमः प्राप्तकर्तव्यताकस्याप्यालस्येतद्विपर्यये तामस्यावेवनि
द्रायांदेहिनंसंजयत्यपि ९ ॥

नीलकंठीटीका १२

सत्वमुत्कृष्टंसत्सुखेदुःखकारणमभिभूयसंजयतिसंश्लेषंजनयति
एवमुत्तरत्रापि ज्ञानंप्रकाशंआवृत्यप्रमादेअवश्यकर्तव्यस्याकरणे ९

आनंदीटीका १३

तदेवप्रकटमाह

संजयतिसंगंकारयति प्रमादेत्यालस्यनिद्रयोरप्युपलक्षणम् ए
तेषामन्योन्याभिभवंलक्षयति ९ ॥

रामकंठीटीका १४

सुखलक्षणेसत्वगुणकार्येसतिसत्वंसंजयतिसम्यगतिशयंभज
ते एवंरजोगुणकार्येकर्मणिरजःसंजयतितथाप्रमादेपूर्वोक्तलक्ष
णेसतितमःसंजयति किंचैतत्ज्ञानं विषयावगममावृत्यतिरस्कृ
त्य अथैषामन्योन्याभिभवहेतुत्वंप्रतिपादयितुमाह ९ ॥

लासिकी ~~[illegible]~~ टीका १५

+ सुखलक्षणेसत्वकार्येसतिसत्वंसंजयति अन्योन्याश्रयत्वेसत्यप्युत्क
र्षलभते एवंकर्मणिरजःकार्येसतिरजउत्कर्षलभते सत्वादिग्रहणे
ज्ञानादीनामुपलक्षणार्थम् [illegible]
[illegible] ९ ॥

+ ननुसत्वादीनामन्योन्याश्रयत्वात्कथंविविक्तस्वकार्यकरणत्वमित्याशंक्याह ॥

वसत्पम पंचोलीटीका

सत्वादीनामेव स्वस्वकार्यकरणे सामर्थ्यमिति प्रायं संक्षेपत आह सत्वं सुखे इति हे भारत सत्वं सुखे देहिनं संजयति संश्लेषयति रजः देहिने कर्मणि संश्लेषयति तमोपि देहिनं ज्ञानमावृत्य प्रमादे संश्लेषयति ९

रणवीरसमिद्धोयिनी

[illegible] गुणानां कार्योत्कर्षमाह सत्वमि सत्वमुत्कृष्टं सत्सुखे संजयति संश्लेषयति सत्यपि दुःखशोकादिकारणे सुखवान् एवमेव देहिनं करोति एवं सुखादिकारणे सत्यपि कर्मण्येव रजः संजयति प्रमादेन च यानतान्यालस्यमनुद्यमो निद्रा वितस्यावसादस्त्यते तेषु संयोजयतीत्यर्थः ९॥

मधुभाष्य

९॥

भाषा अनुवाद

सत्व आदि तीनो गुणों के स्वकार्य करने मे सामर्थ्य की प्राप्ति
को कहते हैं कि हे भारत अर्जुन सतो गुण सुख में युक्त
करता है अर्थात् यद्यपि विषयसुख ईर्षा असूया जोग से
प्रगट सुखदुःख शोक आदि का कारण स्वरूप है तो भी जीव
को सुख ही की ओर उन्मुख करता है और रजोगुण सुख या
आदि का कारण हो के भी सर्व कर्मो मे युक्त करता है और
तमो गुण महात्मों के संग से उत्पन्न ज्ञानको आवरण करि
के असावधान कर देय है अर्थात् महात्मों के उत्तम उपदे
को नही समझने देय है और आलस्य आदि मे प्रवीतर यु
क्त कर देता है ९

दोहा

सत्वगुण सुखमें जोडहिं रज कर्महिं भारत तमोगुण
ज्ञानछपायके मदहि में संयुत ९।।

रजस्तमश्चाभिभूय सत्वं भवति भारत रजः
सत्वं तमश्चैव तमः सत्वं रजस्तथा ९ ॥

शांकरभाष्यटीका १

उक्तं कार्यं कदा कुर्वंति गुणा इत्युच्यते रजइति रजस्तमश्चोभा
वप्यभिभूय सत्वं भवत्युद्भवति वर्द्धते यदा तदा लब्धात्मकं सत्वं
स्वकार्यं ज्ञानसुखाद्यारभते हे भारत तत् तथा रजोगुणः सत्वं
तमश्चैवोभावप्यभिभूय वर्द्धते यदा तदा कर्मतृष्णादि स्वकार्यमा
रभते तमआख्योगुणः सत्वं रजश्चोभावप्यभिभूय तथैव वर्द्ध
ते यदा तदा ज्ञानावरणादि स्वकार्यमारभते । ९ ॥

आनंदगिरिटीका २

इतरेतराविरोधेन वा सत्वादयो गुणा युगपदुत्पद्यन्ते विरोधे
न वा क्रमेण वेति सन्देहात् पृच्छति उक्तमिति । सत्वोत्कर्षार्थि
नामितराभिभवार्थं क्रमपक्षमाश्रित्योत्तरमाह उच्यते इति सत्वा
भिवृद्धिमेव विवृणोति तदेति रजस्तमसोस्तिरोधानदशायामि
तियावत् रजसो वृद्धिप्रकारस्तत्कार्यंच कथयति तमसोपिवृ
द्धिस्तत्कार्यंच निर्दिशति तमइति ९ ॥

स्वामिकृतटीका ३

तत्र हेतुमाह रजइति रजस्तमश्चेति गुणद्वयमपि भूयति रस्कृत्य
सत्वं भवति अदृष्टवशादुद्भवति ततः स्वकार्ये सुखज्ञानादौ संजय
तीत्यर्थः एवं रजोपि सत्वं तमश्च गुणद्वयमभिभूयोद्भवति ततश्च
स्वकार्ये तृष्णाकामादौ संजयति एवं तमोपि सत्वरजश्चाभिभूयोद्भ
वति ततश्च स्वकार्ये प्रमादालस्यादौ संजयतीत्यर्थः ९ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

अभिभूयान्यद्वावंभवति ९ ॥ ॥

+रजइति येपि सत्वादयस्त्रयः प्रकृतिसंसृष्टात्मस्वरूपानुबंधिनः

रामानुजभाष्यटीका ५

+तेस्वरूपानुबंधित्वेन सर्वदा सर्वे वर्तंते तथापि परस्परविरुद्धं कार्यं कथं जनयंतीत्यत्राह ॥

तथापिप्राचीनकर्मवशात्‌देहाद्यारम्भनभूताहारवैषम्याच्च सत्वाद
यःपरस्परमुद्भवाभिभवरूपेणवर्तन्ते रजस्तमसीकदाचिदभिभूय
सत्वमुद्रिक्तंवर्तते तथातमःसत्वेअभिभूयरजःकदाचित्‌रजःस
त्वेअभिभूयतमः [illegible] ९ ॥

अभिनवगुप्तटीका ६

रजस्तमसीअभिभूयसत्ववर्धते रजस्सत्वतमसी तमःसत्वर
जसी उक्तंहि अन्योन्याभिभवेनगुणवृद्धिरिति ९ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथद्वयोरुपरमेएकस्योत्कर्षमाह रजस्तमश्चेति रजस्तमश्चाभि
भूयपराभूयसत्वंभवति अदृष्टवशादुद्रिक्तंभवति अतःस्वका
र्येसुखदुःखादौसंजयतीत्यर्थः एवंरजोपिसत्वंतमश्चाभिभूय
ततःस्वकार्येतृष्णाकर्मादौसंजयतिएवंतमोपि ९ ॥

वनमालीटीका ८

रजस्तमश्चयुगपद्भावपिगुणावभिभूयसत्वंभवत्युद्भवति
वर्धतेयदातदास्वकार्यंप्रागुक्तमसाधारणेनकरोतीतिशेषः
एवंरजोपिसत्वंतमश्चेतिगुणद्वयमभिभूयोद्भवतियदातदा
प्रागुक्तंस्व[illegible]कार्यंकरोति तथातद्वदेवतमोपिसत्वंरजश्चेत्यु
भावपिगुणावभिभूयोद्भवतियदातदास्वकार्यंप्रागुक्तंकरोति ९

ऊसमवैजयंतीटीका ९

ननुसमेषुत्रिषुकथमकस्मादेकस्योत्कर्षःसंभवतीत्याशङ्क्या
प्राचीनतादृशकर्मोदयात्तादृशाहाराद्वाघटतएवेत्याह रज
स्तमश्चेति हेभारतसत्वंकर्तृरजश्चतमश्चाभिभूयतिरस्कृ
त्योत्कृष्टंभवति तथारजःकर्तृकदाचित्सत्वंतमसीअभिभू
योत्कृष्टंभवति तथातमःकर्तृकदाचित्सत्वरजसीअभिभूयो
त्कृष्टंभवतितदावक्ष्यमाणंदेहेसर्वेषुसाधारणंपूर्वोक्तंस्वस्वकार्य
मपिजनयतीत्यर्थः ९ ॥

उक्तंकार्यंकदाकुर्वन्तिगुणाइत्युच्यते

मधुसूदनीटीका १०

रजस्तमश्चयुगपदभिभावपिगुणावभिभूयसत्वंभवत्युद्भवति वर्धतेयदातदास्वकार्यप्रागुक्तमसाधारणेनकरोतीतिशेषः एवंरजोपिसत्वंतमश्चेतिगुणद्वयमभिभूयोद्भवतियदातदा प्रागुक्तंस्वकार्यंकरोतितथातद्वदेवतमोपिसत्वंरजश्चेत्युभा वपिगुणावभिभूयोद्भवतियदातदाप्रागुक्तंस्वकार्यंकरोतीत्य र्थः [illegible] ९ ॥

सदानंदीटीका ११

उक्तकार्यंकदाएतेकुर्वंतीत्यपेक्षायामधुना रजस्तमश्चयुगपदभि भूयगुणौयदा १ सत्वविवर्द्धतेतर्हिस्वीयंकार्यंकरोतितत २ सत्वंतमोभिभूयैवंरजः स्वीयंकरोतितत सत्वंरजस्तिरस्कृत्य करोत्येवंस्वकंतमः ९ ॥

नीलकंठीटीका १२

सत्वादयः कदास्वस्वकार्येप्रभवंतीत्याशंक्येतरेतरयोरभिभ वेसतीत्याह रजइति रजस्तमसीअभिभूयसत्वंभवतिवर्धते एवंरजोपिसत्वतमसीअभिभूयभवति तथातमोपिसत्वरज सीअभिभूयभवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

आनंदीटीका १३

स्पष्टोन्वयः [illegible] ९ ॥

रामकंठीटीका १४

रजस्तमसीअभिभूयन्यक्कृत्यसत्वगुणोवर्धते किमुक्तंभव ति यदासत्वंविहद्बलवद्भवतितदातदितरोगुणः स्वका र्यमारभते एवंतमः सत्वेअभिभूयरजोगुणोवर्धते तथा रजः सत्वेअभिभूयतमोगुणोवर्धते एषांगुणानांविवृद्ध त्वव्यंजनानिलिंगान्याह ॥ १०॥

+ननूत्कर्षलाभश्चान्योन्याभिभावाभिभवकर्तां विना न विद्यते इत्यत आह ॥

श्री॰ गी॰ टी॰ चं॰

लासिकी [illegible]टीका १५

+अस्मिन्देहे यस्मिन्काले सर्वेषु श्रोत्रादिषु द्वारेषु विषयसंवेदनरू
पो ज्ञानात्मकः प्रकाशो जायेत तदा सत्वगुणो रजस्तमसी अभिभू
य प्रवृत्त इति जानीयात् तत शब्दात्मत्वादि लिंगेनापि किंच
रजस्तमसी अभिभूय सत्वकरूत्य सत्वं भवत्यवलभते न तदा त
दितरो गुणः स्वकार्यमारभते एवं सत्वतमसी अभिभूय रजो
गुणो वर्धते सत्वरजसी अभिभूय रजोगुणो वर्धते
[illegible] १० ॥

पंचोलीटीका

गुणानां स्वस्वकार्यकरणे व्यवस्थाविशेषहेतुमाह रज इति हे
भारत अन्यत् तमः द्वावपि अभिभूय सत्वमुद्भवति वर्धते न तदा
ज्ञानसुखादि स्वकार्यं करोति सत्वे च अन्यत तमः द्वावप्यभिभूय र
जउद्भवति तदा कर्मतृष्णादि स्वकार्यमारभते तथा सत्वरजउभा
वपि अभिभूय तमउद्भवति तदा ज्ञानावरणप्रमादादि स्वकार्यं
मारभते १०

रणवीरसमिद्धायिनी ॥

रजस्तमश्चेति गुणद्वयमभिभूय तिरस्कृत्य सत्वं भवत्युद्भव
ति वर्धते यदा तदा प्राणकं सुखज्ञान सञ्जनं करोतीत्यर्थः
एवं रजोपि सत्वं तमश्चेति गुणद्वयं तिरस्कृत्योद्भवति यदा
तदा स्वकार्यं दुःखसंगं करोति तथा तमोपि सत्वरजसी ति
रस्कृत्योद्भवति यदा तदा स्वकार्यं प्रमादादि सञ्जनं करोतीत्य
र्थः १० ॥

मधुभाष्य

१० ॥

भाषा अनुवाद

अब सत्वादि तीनो गुणों के प्रकट होने की रीति कहते हैं कि रजो गुण तमो गुण को तिरस्कार करे पराभव करि के सतो गुण प्रगट होय है अर्थात् जीव के अदृष्टवशते सत्व जन्मै है और अपने कार्य सुख आदि मे जीव को युक्त करै है ऐसे ही सत्व औ तमो गुण का [illegible] के संग से [illegible] को [illegible] करि के [illegible] है अर्थात् [illegible] के उत्तम उपदेश को नहीं पराभव करि रजो गुण जन्मै है और अपने कार्य तृष्णा आदि मे युक्त करता है तैसे ही सत्व रज को पराभव करिके तमो गुण प्रगट होय है और अपने कार्य प्रमाद आलस्य मे युक्त करि देता है। ९।

दोहा

रज तम करके हरहिं भारत सत्व हुं होय सत्व तम को दि
रजो गुण त्यों सत्व रज को तम सोय १०॥

43

सर्वद्वारेषु देहेस्मिन् प्रकाश उपजायते ज्ञानं
यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्वमित्युत ॥ ११ ॥

शांकरभाष्यटीका १

यदा यो गुणः समुद्भूतो भवति तदा तस्य किं लिंगं इत्युच्यते सर्वद्वारेषु इति सर्वद्वारेष्वात्मन उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि सर्वाणि करणानि तेषु द्वारेषु अन्तःकरणस्य बुद्धेर्वृत्तिः प्रकाशो देहेस्मिन् प्रकाशशब्दवाच्यः सर्वद्वारेषु उपजायते तदेव ज्ञानं यदैवं प्रकाशो ज्ञानाख्य उपजायते तदा ज्ञानप्रकाशेन लिंगेन विद्याद्विवृद्धं उद्भूतं सत्वमित्युतापि । ११ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २ ॥

उक्तश्लोकत्रयस्याकांक्षां दर्शयति यदेति । सत्वोद्भवलिंगदर्शनार्थमनन्तरं श्लोकमुत्थापयति उच्यतेति सर्वद्वारेष्वित्यादि सप्तमी निमित्ते नेतव्या उत शब्दः पिशब्दपर्यायोप्यतिशयार्थः ॥

स्वामिकृतटीका ३

इदानीं सत्वादीनां वृद्धानां लिंगान्याह त्रिभिः सर्वद्वारेष्विति अस्मिन्नात्मनो भोगायतने देहे सर्वेष्वपि द्वारेषु श्रोत्रादिषु यदा शब्दादिज्ञानात्मकः प्रकाश उत्पद्यते तदानेन प्रकाशलिंगेन सत्वं विवृद्धं विद्यात् जानीयात् उत शब्दात् सुखादिलिंगेनापि जानीयादित्युक्तं भवति ११ ॥

पैशाचभाष्यटीका ४

सर्वद्वारेषु सर्वेंद्रियेषु प्रकाशो ज्ञानं प्रकाशशब्दवाच्यं ॥ ११ ॥

तच्च कार्योपलब्ध्यैवावगच्छेदित्याह ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

सर्वेति सर्वेषु चक्षुरादिषु ज्ञानद्वारेषु यदा वस्तुयाथात्म्यप्रकाशं ज्ञानमुपजायते तदास्मिन्देहे सत्वं प्रवृद्धमिति विद्यात् ॥ ११ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ॥ ११ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७ ॥

श्री॰
गी॰टी॰
चं

अथ सत्त्वादीनामुपलब्धिप्रकारमाह सर्वद्वारेष्विति अस्मिन्नात्मनो भोगार्जने शरीरे सर्वद्वारेषु श्रोत्रादिषु शब्दादिप्रकाशे सति यदा ज्ञानं स्वस्मरणं उत्पद्यते तदा सत्त्वं विवृद्धं देहे हि त्याप्रमिति विद्यात् ११ ॥

५५

वनमालीटीका ८

उद्भूतानां तेषां लिङ्गान्याह त्रिभिः अस्मिन्नात्मनो भोगायतने देहे सर्वेष्वपि द्वारेषु ज्ञानसाधनेषु श्रोत्रादिषु यदा प्रकाशः शब्दादिज्ञानजनकः नैर्मल्यरूपः प्रसादो वा जायते तदा तेन शब्दादिज्ञानाख्यप्रकाशेन लिङ्गेन प्रकाशात्मकं सत्त्वं विवृद्धं समुद्भूतमिति विद्यात् उत अभिमत्त्वादिलिङ्गेनापि जानीयादित्यर्थः ११

ॐसमवैजयन्तीटीका ९

उत्कृष्टा एते के लिङ्गैर्ज्ञायन्ते इत्यपेक्षायामाह त्रिभिः सर्वद्वारेष्विति यदा यस्मिन्देहे सर्वेषु ज्ञानद्वारेषु श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियेषु शब्दादिवस्तुयाथात्म्यप्रकाशरूपं ज्ञानमुपजायते उत्पद्यते तत्सम्पर्केन सत्त्वमप्युपजायते इति ध्यानितम् तदास्मिन्देहे ताहशज्ञानलिङ्गेन सत्त्वं विवृद्धं विद्यादवगच्छेज्जानीयात् ११ ॥ ३५

इदानीमुद्भूतानां तेषां लिङ्गान्याह त्रिभिः॥

मधुसूदनीटीका १०

अस्मिन्नात्मनो भोगायतने देहे सर्वेष्वपि द्वारेषु उपलब्धिसाधनेषु श्रोत्रादिकरणेषु यदा प्रकाशः बुद्धिपरिणामविशेषो विषयाकारः स्वविषयावरणविरोधी दीपवत् तदेव ज्ञानं शब्दादिविषयमुपजायते तदा तेन शब्दादिविषयज्ञानाख्यप्रकाशेन लिङ्गेन प्रकाशात्मकं सत्त्वं विवृद्धमुद्भूतमिति विद्यात् जानीयात् उतापि सुखादिलिङ्गेनापि जानीयादित्यर्थः ११ ॥

सदानंदीटीका ११

लिङ्गान्याह महद्भूतानां गुणानां त्रिभिरीश्वरः अस्मिन्भोगालये देहे श्रोत्रादिकरणेषु अपि । यदा प्रकाशो धीवृत्तिविशेषो वस्तुगोचरः स्वगोचरावृत्तेर्ध्वस्तविरोधी दीपवदेव तत् ज्ञानं तदेव शब्दादिविषयं चोपजायते तदा ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन तत्प्रकाशकं ३उद्

तेसत्वमित्येवं विद्यात्तदन्सुखादिना ११ ॥

नीलकंठीटीका १२ ॥

तत्तद्गुणोद्भवलिंगान्याहत्रिभिः सर्वेति अस्मिन्देहेयदासर्वेषुद्वा
रेषुवाह्याभ्यंतरविषयोपलब्धिसाधनेषुवाह्याभ्यंतरकरणेषु
प्रकाशःस्वस्वविषयावरणविरोधीपरिणामविशेषोजायतेतेत
नचज्ञानंशब्दादिविषयस्ययाथात्म्येनप्रकाशोयदाजायतेतदा
सत्वंविवृद्धमितिविद्याज्जानीयात् उतअपि सुखादिलिंगेना
पिजानीयादित्यर्थः ११

आनंदीटीका १३

एतेषांवृद्धिलक्षणमाह॥ सर्वेषुद्वारेषुइंद्रियेषुप्रकाशःस्फुटोनिस्सन्देहोव्यवसाय
एवज्ञानंशब्दादिसंवेदनम् ११

रामकंठीका १४

अस्मिंशरीरेयदायस्मिन्कालेसर्वद्वारेषुश्रोत्रादिषुप्रकाशः
स्फुटमसंदिग्धंफलवाज्ञानंशब्दादिविषयसंवेदनमुत्पद्यते
तदासत्वगुणमभिभूतरजस्तमस्कत्वाद्विवृद्धमुपचितमिति
जानीयात् तथारजसिप्रवृद्धेभिभूतसत्वतमस्कत्वादुपचि
तेसति एतानिलिंगान्युत्पद्यंते ११ ॥

लाक्षिकी [illegible]टीका १५

+अतःसत्वादीन्सूक्ष्मतयाकार्यलिंगेनानुमापयति॥

+अस्मिन्देहेयस्मिन्क्षणेसर्वेषुश्रोत्रादिषुद्वारेषुविषयसं
वेदनरूपोज्ञानात्मकःप्रकाशोजायते तदासत्वगुणोरजस्त
मसीअभिभूयोपचितइतिजानीयात् उतशब्दात्सुखा
दिलिंगेनापि ॥ [illegible] ॥ ११ ॥

गी॰
टी॰

पंचोलीटीका

इदानीं सत्वादीनां प्रवृद्धानां लिंगान्युपदिशन् तत्र प्रथमं सत्व प्रवृद्धस्य लिंगमाह सर्वद्वारेष्विति यदाऽस्मिन्देहे सर्वद्वारेषु श्रोत्रादिषु बुद्धेर्व्यापारः प्रकाशरूपो ज्ञानाख्यः उपजायते तदा तेन ज्ञानेन प्रकाशलिंगेन सत्वं प्रवृद्धमित्यपि विद्यात् ॥

रत्नचीरमसिद्धोधिनी॥

अथ नाम सत्वादीनां प्रवृद्धानां लिंगान्याह सर्वद्वारेष्विति अस्मिन्नात्मनो भोगायतने देहे सर्वेषु द्वारेषु ज्ञानोपलब्धिसाधनेषु श्रोत्रादिषु करणेषु यदा प्रकाशो बुद्धिपरिणामविशेषो विषयाकारस्तदेव ज्ञानं प्रकाशात्मकमुपजायते उत्पद्यते तदा तेन प्रकाशलिंगेन प्रकाशात्मकं सत्वं विवृद्धं जानीयादित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ भाष्य

११॥

भाषा अनुवाद

अब विशेष से बढे हुये सत्त्व आदि तीनों गुण के लक्षण कहे चिह्न तीन श्लोक से कहते है कि इस भोगायतन कहे भोगभाग शरीर मे श्रोत्र आदि समस्त द्वार मे जिस समय शब्द आदि ज्ञानस्वरूप उत्पन्न होता है उस समय प्रकाश रूप चिह्न के द्वारा सतो गुण को विशेष बढा जानो औ सुख आदि चिह्न से भी सत्त्व की वृद्धि जानो तात्पर्य्य यह कि इंद्रियों के द्वारा जो ज्ञान होता सो सतोगुणहीं से होय है। ११।

दोहा

सर्वद्वारयह देहमें जबप्रकाशादिदोय ज्ञान तबेहि जानिए सत्वगुणवृद्धिसोय ११॥

46

लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा
रजस्येतानि जायंते विवृद्धे भरतर्षभ १२ ॥

शांकरभाष्यटीका १

रजस उद्भूतस्येदं चिह्नं लोभ इति लोभ परद्रव्यादित्सा प्रवृत्तिः प्रवर्त्तनं सामान्यचेष्टा आरंभः उद्यमः कस्य कर्मणामशमः अनुपशमः हर्षरागादिप्रवृत्तिः स्पृहा सर्वसामान्यवस्तुविषया तृष्णा रजसि गुणे विवृद्धे एतानि लिंगानि जायंते हे भरतर्षभ १२

आनंदगिरिकृतटीका २

अतिशयेनोद्भूतस्य रजसो लिंगमाह रजस इति । उपक्रमपर्यायस्यारंभस्य विषयं पृच्छति कस्येति काम्यानि निषिद्धानि च लौकिकानि कर्माणि विषयत्वेन निर्दिशति कर्मणामिति अनुपशमो बाह्यान्तःकरणानामिति शेषः । लोभादयो रजोवृद्धिर्बोद्धव्येति भावः १२ ॥

स्वामिकृतटीका ३

किंच लोभ इति लोभो धनागमे बहुधा जायमानेऽपि पुनः पुनर्वर्धमानोऽभिलाषः प्रवृत्तिर्नित्यं कर्मवद्रूपता कर्मणामारंभो गृहादिककर्मोद्यमः इदं कृत्वेदं करिष्यामीत्यादिसंकल्पविकल्पानुपरमः अशमः स्पृहा उच्चावचेषु दृष्टमात्रेषु वस्तुषु तत्तल्लोलिहता रजसि प्रवृद्धे एतानि लिंगानि जायंते एतैर्लिंगै रजोगुणस्य वृद्धिं विद्यादित्यर्थः १२ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

लोभ इति शास्त्रेण प्राप्तत्यागानामत्यागः तथा शास्त्रेण निषिद्ध परिग्रहणं परिग्रहस्य प्रवृत्तिः प्रकर्षेण वर्जनं चेष्टास्वभावता आरंभः कर्मणां लौकिकवैदिकानामशमः क्रोधहर्षादि साम्यं स्पृहा इच्छा १२

रामानुजभाष्यटीका ५

लोभ इति लोभः स्वकीयद्रव्यात्यागशीलता प्रवृत्तिः प्रयोजनमनु

दिषणापिचलस्वभावताआरंभः कर्मणांफलसाधनभूतानांकर्मणां
मारंभः उद्योगः अशमः इंद्रियानुपरतिः स्पृहाविषयेच्छाएतानिरज
सिप्रवृद्धेजायंते यदालोभादयोवर्त्तंतेनेनतदारजः प्रवृद्धमितिविद्यादि
त्यर्थः १२ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थ १२ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथरजोवृद्धेरुपलब्धिमाह लोभइति वहुधाधनागमेजायमाने
पि पुनः पुनर्वर्द्धमानोभिलाषोलोभः प्रवृत्तिस्तन्नित्यंक्रियमा
णेच्छाकर्मणामारंभश्च अशमः इदंकृत्वेदमिदंकरिष्यामीतिस्वक
विकल्पानामनुपरमः स्पृहा उच्चावचेषुवस्तुषुजिघृक्षास्पृहाएता
निलिंगानि रजसिप्रवृद्धेसतिभवंति १२ ॥

वनमालीटीका ८

महतिधनागमेजायमानेप्यनुक्षणंवर्द्धमानस्तदभिलाषोलोभः स्व
विषयप्राप्त्यानिवर्त्यइच्छाविशेषइतियावत् प्रवृत्तिर्निरंतरंयतमा
नताआरंभः कर्मणांवहुवित्तव्ययायासकराणांकाम्यनिषिद्धलौ
किकमहागृहादिविषयाणांव्यापाराणामुद्यमः अशमः इदंकृ
त्वेदंकरिष्यामीतिसंकल्पप्रवाहानुपरमः स्पृहाउच्चावचेषुपदार्थ
नेषुदृष्टमात्रेषुयेनकेनाप्युपायेनादित्सारजसिरागात्मकेविवृद्धे
एतानिरागात्मकानिलिंगानिजायंते एतैर्विवृद्धंरजोजानीयादित्य
र्थः १२

ऊसमवैजयंतीटीका ९

किंच लोभइतिलोभः स्वद्रव्यात्यागस्वभावतापरद्रव्यादानोपा
यस्वभावताचप्रवृत्तिसततंहृदियत्नपरताकर्मणामारंभः फल
साधनभूतानांगृहनिर्माणादीनांकर्मणामुद्योगः अशमोविष
यभोगादिंद्रियाणामनुपरतिः स्पृहाविषयभोगेच्छाहेभरतरजसिप्र
वृद्धेउत्पन्नेएतानिलोभादीनिजायंतेउत्पद्यंतेयदापुरुषस्यमनसिलोभादय

उत्पद्यंतेतदैतैर्लिंगैः रजोवृद्धमितित्वंजानीहीत्यभिप्रायः १२ ॥

मधुसूदनीटीका ९

महतिधनागमेजायमानेप्यनुक्षणंवर्धमानस्तदभिलाषोलोभः स्वविषयप्राप्त्याप्यनिवर्त्यइच्छाविशेषइतियावत् प्रवृत्तिर्निरंतरंप्रयतमानता आरंभःकर्मणांबहुवित्तव्ययायासकराणांकाम्यनिषिद्धलौकिकमहागृहादिविषयाणांव्यापाराणामुद्यमः अशमः इदंकृत्वाइदंकरिष्यामीतिसंकल्पप्रवाहानुपरमः स्पृहाउच्चावचेषुपरधनेषुदृष्टमात्रेषुयेनकेनाप्युपायेनोपादित्सा रजसिरागात्मकेविवृद्धेएतानिरागात्मकानिलिंगानिजायंते हेभरतर्षभ एतैर्लिंगैर्विवृद्धंरजोजानीयादित्यर्थः १२ ॥

सदानंदीटीका ११

अनुक्षणंवर्द्धमानोभिलाषोलोभउच्यते अतीवधनलाभेपियोनशाम्यतिकर्हिचित् १ नित्यंप्रयतमानत्वंप्रवृत्तीराजसीकलागृहादिविषयाणांचव्यापाराणांयउद्यमः बह्वायासकराणांस्यादारंभःकाम्यकर्मणां इदंकृत्वाकरिष्यामीदमित्येवाशमःस्मृतः उच्चावचेषुवित्तेषुपरस्यापीप्सितेषुच येनकेनाप्युपायेनोपादित्साप्रोच्यतेस्पृहा ४ रागात्मकानिलिंगानिप्रवृद्धेचरजोगुणेउक्तान्येतानिजायंतेविद्यालिंगैरजोमहत् १२ ॥

नीलकंठीटीका १२ ॥

लोभःप्राप्ताधिकेगर्धः प्रवृत्तिःअग्निहोत्रादौ आरंभोगृहादेःकर्मणांअशमः सतामसतांवाकार्याणामनुपरमः स्पृहादृष्टेपरधनादावुपादित्सारजसिविवृद्धेसत्येतानिलिंगानिजायंतेहेभरतर्षभ १२ ॥

आनंदीटीका १३

इदंलब्धंइदमिदानीलभ्यमित्यभिलाषातिशयोलोभः १२ ॥

रामकंठीटीका १४

श्री॰ गी॰टी॰ चौ॰

तद्यथा लोभइष्टविषयेप्राप्तेपिनैवनिवृत्तिः तदाहरणार्थप्रवृत्तिरुन्मुखीभावः ततस्तानंतरमारंभः क्रियातदाहरणव्यापारइत्यर्थः तथाप्राप्तेपिकस्मिंश्चिद्विषयेविषयांतरविषयाणांक्रियाणामप्रशमःशांत्यभावस्तथा तृष्णास्पृहाभिलाषोरागइत्यर्थः तथातमसिविवृद्धेसत्वरजोभिभवात्तुच्छवलेसत्येतानिलिंगानिजायंते १२

लासिकी ~~[illegible]~~टीका १५

किंच—रजसिप्रवृद्धेसतिलोभइष्टेर्थेप्राप्यार्थमनसश्चांचल्यंप्रवृत्तिस्तदाहरणायोन्मुख्यम् तदर्थमेवकर्मणामारम्भश्च अशमः इष्टेर्थेतानिजायंतेएतेर्लिंगैरजोगुणवृद्धिंजानीयात् [illegible] १२

पंचोलीटीका

रजसःप्रवृद्धलिंगमाह लोभइति हेभरतर्षभरजसिप्रवृद्धेएतानिलिंगानिजायंतेलोभःपरद्रव्यादीनामिच्छावृद्धिपूर्विकाचेष्टाप्रवृत्तिरारंभःकर्मविशेषाणामुपक्रमःअशमःहर्षरागादिप्रवृत्तिःसर्वसामान्यवस्तुविषयातत्सास्पृहा १२

श्रणवीरसमिद्धोधिनी॥

लोभइति लोभोधनागमेसत्यपिजायमानेप्यनिवृत्ताभिलाषता प्रवृत्तिर्निरंतरं प्रयतमानतारंभोमहीगृहादिविषयाणांयत्नसाध्यानांकर्मणामुपक्रमोशमःइदंकृत्वेदंकार्यमितिसंकल्पविकल्पानुपरमःस्पृहाचावचेषुदृष्टमात्रेषुवस्तुषुयेनकेनाप्युपायेनोत्पादित्सारजसिविवृद्धेएतानिरागात्मकानिलिंगानिजायंतेएतैर्लिंगैर्विवृद्धंरजोजानीयादित्यर्थः १२॥

मधुभाष्य

१२॥

भाषा अनुवाद

और हे भरतर्षभ अर्जुन लोभ कहे बहुत धन रहते और पैदा होते भी धन की बार बार वृद्धि करने की लाष लाष अभिलाष और प्रवृत्ति कहे सदा ही व्यापार मे मन दिये रहना और आरम्भ अर्थात् कर्मों का आरम्भ घर वगीचा आभूषणादि बनाने मे उद्यम और अशम कहे मै यह कर्म करि के फेरि वह कर्म करूंगा यह जो संकल्प से मन का असन्तोष और स्पृहा कहे उत्तम अधम वस्तु देखने ही से जिस तरह होय तिस तरह लेने की इच्छा ये सब चिन्ह रजो गुण के बढने से होते हैं अर्थात् इन लक्षणों से रजो गुण की वृद्धि जानो हे अर्जुन यह कृष्ण ने कहा १२॥

दोहा

लोभ प्रवृत्ति आरंभ द्विं कर्म द्वि उद्यमवाद पतेरजसें होत हे भारत वहै हिं जाद १२॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनंदन १३

शंकरभाष्यटीका १

अप्रकाश इति अप्रकाशोऽविवेकोऽत्यन्तमप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभावः तत्कार्यं प्रमादो मोह एव च अविवेको मूढतेत्यर्थः तमसि गुणे विवृद्धे एतानि लिंगानि जायन्ते हे कुरुनंदन १३

आनंदगिरिकृतटीका २

उक्तं तमसो लिंगमाह अप्रकाश इति सर्वथैव ज्ञानकर्मणोरभावो विशेषणाभ्यामुक्तस्तत्कार्यमिति तत्त्वदर्शिनाविवेकार्थः प्रमादोव्याख्यातः मोहो वेदितव्यस्यान्यथावेदनं तस्यैव मोक्षांतरमाह अविवेक इति अविवेकात्मिथ्यादिना प्रवृत्तं तमोऽस्तेयमिति भावः १३।

स्वामिकृतटीका ३।

किंचाप्रकाश इति अप्रकाशो विवेकभ्रंशः अप्रवृत्तिरनुद्यमः प्रमादः कर्तव्यार्थानुसंधानराहित्यं मोहो मिथ्याभिनिवेशः तमसि प्रवृद्धे एतानि चिह्नानि जायंते एतैः तमसो वृद्धिं जानीयात् १३ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

अप्रकाशः अज्ञानं अप्रवृत्तिरालस्यं प्रमादः प्राप्तमप्रतिपत्तिः मोहः अविवेकः १३ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

अप्रकाश इति अप्रकाशः ज्ञानानुदयः अप्रवृत्तिः स्तब्धता प्रमादः अकार्यप्रवृत्तिफलमनवधानं मोहो विपरीतज्ञानं एतानि तमसि प्रवृद्धे जायंते एतैस्तमः प्रवृद्धमिति विद्यात् १३

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

श्री॰
गी॰टी॰
चं

सर्वद्वारेषु सर्वेंद्रियेषु लोभादिकाः क्रमेणैव रजस्युद्रिक्तमा
नेजायंते एवम प्रकाशादयः क्रमेणैव तमोविवृद्धावाविर्भवं
ति १३

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ तमोलिंगमाह अप्रकाश इति अप्रकाशो विवेकभ्रंशः
अप्रवृत्तिरनुद्यमः प्रमादः कर्तव्यार्थानुसंधानराहित्यं मोहो मिथ्या
भिनिवेशः तमसि विवृद्धे एतानि लिंगानि जायंते १३ ॥

वनमालीटीका ८

अप्रकाशः सत्युपदेशादौ बोधकारणे सर्वबोधायोग्यत्वं अ
प्रवृत्तिश्च सत्यपि प्रेरणे तत्क्रियादिसाधने प्रवृत्तिहेतौ जनितबोधे
पि शास्त्रे सर्वथा तत्प्रवृत्त्ययोग्यत्वं प्रमादस्तत्कालकर्तव्यत्वेन प्रा
प्तस्यार्थस्यानुसंधानाभावः मोह एव च मोहो निद्राविपर्ययो वा जन्म
स्य वृद्धे एतानि जायंते अत एतैर्लिंगैर्विवृद्धं तमो जानीयादित्य
र्थः १३ ॥

मधुसूदनीटीका ९ ॥

किंच अप्रकाश इति अप्रकाशः ज्ञानोपदेशे सत्यपि सर्वथा ज्ञाना
भावः च पुनः अप्रवृत्तिः शास्त्रविहितकर्मविमुखता प्रमादो
हस्तादिस्थितेप्यर्थे नास्तीति प्रत्ययः मोहो विपरीतज्ञानान्मिथ्या
भिनिवेशः एवकारो व्यभिचारवारणार्थकश्चकारः समुच्च
यार्थकः हे कुरुनंदन तमसि विवृद्धे सत्येतान्यप्रकाशादीनि लिं
गानि जायंते अव्यभिचारिभिरेतैर्लिंगैस्तमो विवृद्धं त्वं जानीहि
कुरुनंदनेति संबोधनेन केषांचिदपि दुर्योधनादीनां कौरवाणां
मविरोधि विज्ञायतेऽत्र ते तिरस्कृतम १३ ॥

मधुसूदनीटीका १०

अप्रकाशः सत्युपदेशादौ बोधकारणे सर्वथा बोधायोग्यत्वं

अप्रवृत्तिश्चसत्यप्यविहितेऽवंत्तकयादित्यादौप्रवृत्तिकारणेऽनवित
वोधेपिशास्त्रेसर्वथानत्प्रवृत्त्ययोग्यत्वं प्रमादस्तत्कालकर्तव्य
त्वेनप्राप्तस्यार्थस्यानुसंधानाभावः मोहएवच मोहोनिद्रा
विपर्ययोवा ह्येतस्मिन्नये एवकारोव्यभिचारवारणार्थः त
मस्येवविवृद्धेएतानिलिंगानिजायंते हेकुरुनंदन अतएतै
र्लिंगैरव्यभिचारिभिर्विवृद्धंतमोजानीयादित्यर्थः १३ ॥

सदानंदीटीका ११

अप्रकाशोऽत्ययोग्यत्वंवोधेसत्यपिवोधके सतिशास्त्रेतथावो
धेप्रवृत्तेःकारणेपिच १ प्रवृत्त्ययोग्यताधर्मेप्रवृत्तिस्तामसी
कला कर्तव्यत्वेनप्राप्तस्याननुसंधानमेवच २ प्रमादश्चरि
तोमोहोनिद्रावास्याद्विपर्ययः वृद्धेतमसिजायंतेलिंगान्येता
निसर्वथा एतैर्लिंगैस्तमोवृद्धंविद्याद्व्यभिचारभिः १३ ॥

नीलकंठीटीका १२

सत्यपिवोधकेगुर्वादावप्रकाशः सत्वकार्यप्रकाशानुदयः अ
प्रवृत्तिः सत्यपिप्रवृत्तिनिमित्ते रजःकार्यप्रवृत्त्यनुदयः प्रमादः
कार्याकार्यविवेकराहित्यंमोहोनिद्रालस्यादिरूपः १३ ॥

आनंदीटीका १३

सत्यपिवस्तुप्रकाशकेशास्त्रादौनदनालोचनमप्रकाशःमो
होविपरीतज्ञानम् [illegible]

रामकंठीटीका १४

तद्यथाः प्रकाशः सत्वगुणाभिभवात्प्रकाशाभावोविषयासं
वेदनं तथारजोगुणाभिभवादप्रवृत्तिःक्रियाभावस्तनश्चस्वयं
विहितत्वात्प्रमादमोहावुक्तलक्षणौ [illegible]
[illegible]
[illegible] १३ ॥

किंच लाक्षिकी [illegible]टीका

सत्वाभिभवादप्रकाशो विषयानवभासः रजोभिभवाद प्रवृत्तिः कर्माभावः स्वोद्देकात्प्रमादः कर्तव्यार्थानुसंधा नराहित्यम् मोहे विवेकभ्रंशः तमसि विवृद्धे एतानि लिंगा निजायंते एतैस्तमसो वृद्धिं जानीयात् [illegible] ॥ [illegible] ॥

पंचोलीटीका

तमसः प्रवृद्धस्य लिंगमाह अप्रकाश इति हे कुरुनंदन त मसि प्रवृद्धे सति एतानि लिंगानि जायंते अप्रकाशोऽविवेक प्रज्ञायास्तव्यतिक्रमः अत्यंतमप्रवृत्तिः स्खलनादौ प्रमादः प्रवृ त्यभावः मोहो मूढता अकर्तव्ये कर्तव्यता १३

रमावीरसमिद्बोधिनी॥

अप्रकाश इति अप्रकाशोऽविवेको प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यभावः प्रमादः कर्तव्यार्थानुसंधानराहित्यं मोहो मूढता तमसि प्रवृद्धे एता नि लिंगानि जायंते एतैर्लिंगैस्तमो विवृद्धं जानीयादित्यर्थः १३॥

मधुभाष्य

१३॥

भाषा अनुवाद

और अप्रकाश कहे विचार का नाश और अप्रवृत्ति कहे निरु
द्यम और प्रमाद कहे हर काम हर बात मे बे खबर और मोह
कहे मिथ्या अभिनिवेश अर्थात् कुचितई या झूटे कारखाने मे
मन देना ये सब चिन्ह तमोगुण से होते हैं औ इनि लक्षणों
से तमोगुण की वृद्धि जानो । १३ ।

दोहा

प्रवृति मोह प्रमादता अप्रकाश यह जोय पते तमोगुण
वृद्धि मे होय कुरुनंदन सोय १३॥

यदासत्वेप्रवृद्धेतुप्रलयंयातिदेहभृत् तदो
त्तमविदांलोकानमलान्प्रतिपद्यते १४ ॥

शांकरभाष्यटीका १

मरणद्वारेणापियत्फलं प्राप्यते तदपि संगरागहेतुकं सर्वंगौ
णमेवेति दर्शयन्नाह यदेति । यदा सत्वे प्रवृद्धे उद्भूते तु प्रलयं
मरणं याति प्रतिपद्यते देहभृदात्मा तदा उत्तमविदाम् महदा
दितत्वविदामित्येतल्लोकानमलान्मलरहितान्प्रतिपद्यतेप्रा
प्नोतीत्येतत् १४ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

सात्विकादीनां भावानां पारलौकिकं फलविभागमुदाहरति म
रणेति संगः सक्तोरागः तस्य तद्बलादनुष्ठानद्वारा लभ्यमा
नमित्यर्थः गौणं सत्वादिगुणप्रयुक्तमितियावत् । तत्र सत्व
गुणवृद्धिकृतफलविशेषमाह यदेति मलरहितान् रजस्तम
सोरन्यतरस्माद्रवोमलं तेन रहितानागमसिद्धान् ब्रह्मलोका
दीनित्यर्थः १४ ॥

स्वामिकृतटीका ३

मरणसमयप्रवृद्धानांसत्वादीनांफलविशेषमाह यदेति द्वाभ्यां
सत्वेप्रवृद्धेसतियदाजीवोमृत्युंप्राप्नोतिउत्तमान् हिरण्यगर्भादीन् तदा
विदंतिउपासतेइत्युत्तमविदः तेषांतेयेमलाः प्रकाशमयालोकाः
सुखोपभोगस्थानविशेषाः तान्प्रतिपद्यतेप्राप्नोति १४ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

यदेति प्रलयंमरणं उत्तमविदांमहदादितत्वस्वरूपविदां १४ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

यदेति यदासत्वंप्रवृद्धंतदासत्वेप्रवृद्धेदेहभृत्प्रलयंमरणंयाति
चेत् उत्तमविदाम् आत्मयाथात्म्यविदांलोकान्समूहान् अमलान्
मलरहितानज्ञानरहितान्प्रतिपद्यतेप्राप्नोति सत्वेप्रवृद्धेतुमृत

श्री· गी·टी· चं·

आत्मविदां अस्लेजनित्वात्मयाथात्म्यज्ञानसाधने शुभ्रुणेकर्मस्वधि करोतीत्युक्तं भवति १४ ॥

प्रथम उत्तमार्थम्

सदार्थ १४ ॥

अभिनवगुप्ताचार्यटीका ६

परमार्थप्रपाटीटीका ७

अथ मरणसमयविवृद्धानां सत्वादीनां फलविशेषमाह यदेति ॥ सत्वप्रवृद्धे सति यदा जीवः प्रलयं मरणं प्राप्नोति तदा उत्तमविदां उत्त मं सत्वमाणं हिरण्यगर्भं विदंति उपासते ते उत्तमविदस्तेषां लोकान् सिद्धाविर्भावस्थानानि प्राप्नुयात् १४ ॥

वनमालीटीका ८

मरणसमये विवृद्धानां सत्वादीनां फलमाह द्वाभ्यां सत्वप्रवृद्धे स ति प्रलयं मरणं यातिं प्राप्नोति देहभृत् देहाभिमानी जीवः उत्तमा हरिस्तद्विदां हिरण्यगर्भादीनां लोकान् तत्स्वामिकानमलान् रजस्त मोमलरहितान् प्रतिपद्यते प्राप्नोति १४ ॥

मधुसूदनीटीका ९

इदानीं मरणसमये विवृद्धानां तेषां सत्वादीनां फलविशेषमा ह यदेति द्वाभ्यां यदेति सत्वप्रवृद्धे सति यदा देहभृत् देहाभिमानी जीवः प्रलयं मरणं याति प्राप्नोति तदोत्तमविदां उत्तमाये हिरण्यगर्भा दयस्तान् विदंतीत्युत्तमविदस्तेषाममलान् रजस्तमोरूपमलरहि तान् दिव्यभोगोपयुक्तान् स्थानविशेषान् प्रतिपद्यते प्राप्नोति १४ ॥

मधुसूदनीटीका १०

इदानीं मरणसमये विवृद्धानां सत्वादीनां फलविशेषमाह द्वाभ्यां

सत्वप्रवृद्धे सति यदा प्रलयं मरणं याति प्राप्नोति देहभृत् देहाभिमानी जीवः तदा उत्तमाये हिरण्यगर्भादयः तद्विदां तत् उपासकानां लो कान् देवसुखोपभोगस्थानविशेषान् अमलान् रजस्तमोमलर हितान् प्रतिपद्यते प्राप्नोति १४ ॥

सदानंदीटीका ११

सर्वदीनां प्रवृद्धानां मरणकालेऽधुना फलं आह इभ्यां विशेषेण भगवान् परमां गतिः १ हृद्देसत्वगुणे जीवो मरणं प्राप्नोति चेत्तदा हिरण्यगर्भमुख्यायेऽपासकास्तेन चोत्तमाः २ तदुपासकस्य लोकान्दिव्यभोगोपवृंहितान् रजस्तमोमलैर्हीनांस्तान्प्राप्नोति तदोत्तमा १४ ॥

नीलकंठीटीका १२

प्रलयं मरणं उत्तमविदां हिरण्यगर्भाद्युपासकानां देवानां वा लोकान् अमलान् निर्दुःखान् १४ ॥

विवृद्धानामेषां मरणसमये फलमाह ॥ [illegible] आनंदीटीका १३

उत्तमविदामुत्तमज्ञानिनां लोकान् सत्यलोकादीन् १४ ॥

रामकंठीटीका १४ + अथैषां वृद्धौ सत्वां प्राणप्रयाणे सति विशिष्टलोकान्तरप्राप्तिनिर्देशेन बंधहेतुत्वमेव प्रतिपादयितुमाह ॥

+ यदा यस्मिन्काले सत्वगुणे विवृद्धे वलवति सति देहभृज्जीवः प्रलयं याति विनाशव्यपदेशं भजते तदोत्तमविदां प्रकृष्टज्ञानानां देवादीनां संबंधिनो लोकान् भुवनानि सत्वगुणमयत्वादमलान्विशुद्धान्प्राप्नोति तत्रजातव्यपदेशं लभते १४

+ अधुना सत्वादीनामनुशील्यमानानां लोकान्तरप्राप्तिरूपं फलमाह ॥ लालितकी [illegible]टीका १५

+ यदा समये एव जन्मना नवरतसात्विकव्यापाराभ्यासात्सत्वे प्रवृद्धे सति शरीरी मृत्युं याति तदा उत्तमविदां प्रकृष्टज्ञानानां देवादीनां लोकान् भुवनानि अमलान् समसो भावान् दुःखप्रकाशमयान् उत्तरोत्तरप्रातगुणानंदान् सत्वोद्रेकतारतम्यानुसारेण प्राप्नोति तत्रजन्म लभते [illegible] ॥ १४ ॥

पंचोलीटीका

मरणद्वारेण द्वारेणापि सत्वादीनां प्रवृद्धानां फलविशेष

गी॰
टी॰

माह यदा सत्त्व इति द्वाभ्यां तु पुनः देहभृत् आत्मा सत्त्वे प्रवृ-
द्धे यदा प्रलयं मरणं प्रयाति तदा उत्तमविदां हिरण्यगर्भादी-
नाममलांल्लोकान्प्रतिपद्यते प्राप्नोति १४

रणवीरसमिद्धबोधिनी

प्रयाणकाले विहितानां सत्त्वादीनां फलविशेषमाह यदेति
सत्त्वगुणे प्रवृद्धे सति देहभृज्जीवो यदा प्रलयं मरणं प्राप्नोति
तदोत्तमान्हिरण्यगर्भादीन्विदन्त्युपासते ये तूत्तमविदस्तेषां
ये अमला मलरहिताः प्रकाशमया लोकाः सुखोपभोगस्था-
नविशेषास्तान्प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः १४ ॥

मधुभाष्य

१४ ॥

54

भाषा अनुवाद

अब मरणकाल मे विशेष से वर्द्धमान सत्व आदि गुणो का फल विशेष दो श्लोक से कहते है कि जो सतोगुण की वृद्धि के समय मे देहधारी जीव शरीर छोडैं तो हिरण्यगर्भ आदि की उपासना करने वाले मनुष्यों के प्रकाशमय मे [illegible] होने से [illegible] सुख उपभोग करने के जो स्थान हैं उन स्थान विशेष को प्राप्त होय हैं १४ ॥

दोहा

जबहिं सतगुणवृद्धि मे जीव त्यागहिं देह तब उतमविद लोक को लखहिं प्रापें सेह १४ ॥

55

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते त
था प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते
१५

शांकरभाष्यटीका १

रजसि गुणे विवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मसंगिषु क
र्मासक्तियुक्तेषु मनुष्येषु जायते तथा तद्वदेव प्रलीनो मृ
तस्तमसि विवृद्धे मूढयोनिषु पश्वादियोनिषु जायते १५

आनंदगिरिटीका २

रजः समृद्धे के मृतस्य फलविशेषं दर्शयति रजसीति जाय
ते शरीरं गृह्णातीत्यर्थः यथा सत्वे रजसि च प्रवृद्धे मृतो ब्र
ह्मलोकादिषु मनुष्यलोके च जायते देवादिषु मनुष्येषु च
जायते तथैवेत्याह तद्वदिति १५

स्वामिकृतटीका ३

किंच रजसीति रजसि प्रवृद्धे सति मृत्युं प्राप्य कर्मासक्तेषु मनु
ष्येषु जायते तथा तमसि प्रवृद्धे सति प्रलीनो मृतो मूढयो
निषु पश्वादिषु जायते १५ ॥

पिशाचभाष्यटी ४

रजसि प्रवृद्धे कर्मसंगिषु जायते प्रलीनो मृतः तमसि प्रवृ
द्धे मूढयोनिषु तिर्यक्षु १५ ॥

रामानुजटीका ५

रजसीति रजसि प्रवृद्धे मरणं प्राप्य फलार्थकर्मकर्तृणां कुलेषु
जायते तत्र जनित्वा स्वर्गादिफलसाधनकर्मस्वधिकरोतीत्य
र्थः तथा तमसि प्रवृद्धे मृतो मूढयोनिषु चाण्डालादियोनि
षु सकलपुरुषार्थारंभानर्हो जायते इत्यर्थः १५

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

यदा समग्रेणैव जन्मनानवरतसात्विकव्यापाराभ्यासात्सत्वं

56 श्री॰ गी॰ टी॰ मो

विवृद्धं भवति तदा प्रलयसमये शुभलोकावाप्तिः एवं जन्माभ्यस्त
राजसकर्मणः प्रयाणादिभिः श्रीपभोगाय मानुष्याप्तिः तथा ते
नैव प्रकारेण यदा समयेण जन्मान्तानामसमेव कर्माभ्यस्तेन तदा
नरकतिर्यग्वृक्षादिदेहेषूत्पद्यते यतश्चान्तकाले मरणकाल एव
सत्वादीनां हेयतानि फलानीति तेन सम्यक् शरीरेन भवेयप्रवृत्तः
यतः सर्वस्यैव सर्वथान्तकाले मोहः एवोपजायते अस्मदाद्यो
येंच सत्वादीनीमानि श्लोकांतराणि १५ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

रजसीति रजोगुणवृद्धौ सत्यां प्रलयं मृत्युं प्राप्य कर्मासक्तेषु मनुष्ये
षु जायते तथा तमसि प्रवृद्धे सति प्रलीनो मृतः सन् मूढयोनिषु
पश्वादिषु जायते १५

वनमालीटीका ८

रजसि प्रवृद्धे सति प्रलयं गत्वा मृत्युं प्राप्य कर्मसंगिषु श्रुत्यादि
विहितप्रतिषिद्धकर्मफलाधिकारिषु मनुष्येषु जायते तथा त
द्वदेव तमसि प्रवृद्धे प्रलीनो मृतो मूढयोनिषु पश्वादिषु जाय
ते १५ ॥

अस्मद्वैजयंतीटीका ९

रजसि प्रवृद्धे सदेहस्य प्रलयं गत्वा मरणं प्राप्य यदियाति तर्हि क
र्मसंगिषु स्वर्गादिकाम्यकर्मासक्तेषु मनुष्येषु मध्ये जायते उ
त्पन्नो भवति ततोऽप्ययं भूत्वा स्वर्गादिसाधनरूपं कर्म करोतीत्य
र्थः तथा तमसि प्रवृद्धे सति प्रलीनो मृतः सन् जनो यदि जायते तर्हि
मूढयोनिषु वृक्षशूकरादिष्वेव जायते न तु कदापि मनुष्यादि
षूत्पन्नो भवतीत्यर्थः १५ ॥

मधुसूदनीटीका १०

रजसि प्रवृद्धे सति प्रलयं मृत्युं गत्वा प्राप्य कर्मसंगिषु श्रुतिस्मृ
तिविहितप्रतिषिद्धकर्मफलाधिकारिषु मनुष्येषु जायते त
थान्तद्वदेव तमसि प्रवृद्धे प्रलीनः मृतो मूढयोनिषु पश्वादिषु जाय
ते १५

सदानंदीटीका ११

हृद्देरजसिसंप्राप्यसत्त्वकर्माधिकारिषु जायतेसोमनुष्येषु फलासक्तियुतेषुच । सतःप्रहृद्देतमसिपश्वादिषुप्रजायते

१५ नीलकंठीटीका १२

कर्मसंगिषुश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठातृषुमनुष्येषु मूढयोनिषुतिर्यक्स्थावरवांगलादिषु १५ ॥

आनंदीटीका १३

रजसिप्रहृद्देमृत्वाकर्मसंगिषुमनुष्येषुमूढयोनिषुपशुसरीसृपादिषु [illegible] १५

रामकंठीटीका १४

तथारजसिप्रहृद्देसतिप्रलीनस्सकर्मसंगिषुरजोगुणप्रधानत्वात्तत्क्रियाविशेषपरेषुमर्त्येषुजायते तथैवतमसिविहद्देप्रलीनःसन्मूढयोनिषुतिर्यक्स्थावरादिषुतमःप्रधानेषुजायते इतिप्रयाणसमयेसत्वादिगुणद्वेफलनिर्देशार्थमाह १५ ॥

लासिकीयटीका १५

किंच— एवंसमग्रेणजन्मनाराजसकर्माभ्यासाद्रजोगुणेविहृद्देसति मरणंप्राप्य कर्मसंगिषुमनुष्येषुजायते एवंजन्माभ्यस्ततामसकर्मातमसिप्रहृद्दे ततोमूढयोनिषुतिर्यग्वृक्षनरकादियोनिषुतमस्तारतम्यात्स्तत्याजायते यत्तथाचकनेमरणकालएवसत्वादौप्रहृद्देयतानिफलानीति ततेसम्यक्शरीरेनभवेप्रविष्टाः यतःसर्वस्यैवसर्वथात्मेक्षणेमोहएवोपजायते अस्मिन्व्याख्यानेसंवादकान्यपिमार्गाणिपद्यानि [illegible]

[illegible] १५ ॥

पंचोलीटीका

रजसीति रजसिप्रहृद्देप्रलयंगत्वाकर्मसंगिषुकर्मासक्तियुक्तेषुमनुष्येषुजायते उत्पद्यतेतथातमसिप्रहृद्देप्रलीनो

गी॰
टी॰

57

म्रतःमूढयोनिषुपश्वादिषुजायतेप्रतिगम्यते १५

॥ भगवद्गीरससिद्धोयिनी॥

रजसिरजोगुणेप्रवृद्धेसतिप्रलयंमृत्युंगत्वाप्राप्यश्रुतिस्मृ
तिचोदितविहितकर्मनिषिद्धकर्मफलाधिकारिषुमनुष्ये
षुजायते तथा तदेवतमसितमोगुणेप्रवृद्धेसति प्रलीनो
मृत्युमापन्नोमूढयोनिषुपविमरीसपमृगादिषूत्पद्यते १५

मधुभाष

१५॥

भाषा अनुवाद

और रजोगुण की वृद्धि समय मे मृत्यु प्राप्त होने से कर्म मे आशक्त मनुष्य लोक मे जन्म होता है और तमो गुण के वृद्धि काल मे देह छूटने से पशु पक्षी आदि मूढ़ जोनि मे जन्म पावे है। १५ ॥

दोहा

मरे जो रजगुण वृद्धि में कर्म संगि मे जाय तैसें तमगुण लीन होय मूढ़ योनि को पाय १५॥

58

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्विकं निर्मलं फलं
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलं १६

शांकरभाष्यटीका १

अतीतश्लोकार्थस्यैव संक्षेप उच्यते कर्मणः सुकृतस्य सात्विकस्येत्य
त्यर्थः आहुः शिष्टाः सात्विकमेव निर्मलं फलमिति रजसस्तु फ
लं दुःखं राजसस्य कर्मण इत्यर्थः कर्माधिकारात् फलमपि दुःख
मेव कारणानुरूप्याद्राजसमेव तथा अज्ञानं तमसस्तामसस्य क
र्मणः अधर्मस्य पूर्ववत् १६ ॥

आनंदगिरिटीका २

भावानां फलमुक्त्वा सात्विकादीनां कर्मणां फलमाह अतीतेति
सुकृतस्य शोभनस्य कृतस्य पुण्यस्येत्यर्थः सात्विकस्याशुद्धिरहि
तस्येति यावत् सात्विकं सत्वेन निर्वृत्तं निर्मलं रजस्तमः समुद्भवा
मलास्पृष्टत्वात् रजः शब्दस्य राजसे कर्मणि वृत्तिं सूचयन्नाह कर्मे
ति दुःखमेव दुःखबहुलं सदृशमेवेत्यर्थः कथमित्थं व्याख्यायते
तत्राह कारणेति पापमिश्रस्य पुण्यस्य रजोनिमित्तस्य कारणत्वात्
तदनुरोधात् फलमपि रजोनिमित्तं यथोक्तं युक्तमित्यर्थः अज्ञा
नमविवेकप्रायं दुःखं तामसस्याधर्मफलमित्याह तथेति १६।

स्वामिकृतटीका ३

इदानीं सत्वादीनां स्वानुरूपकर्मद्वारेण विचित्रफलहेतुत्वमाह क
र्मण इति सुकृतस्य सात्विककर्मणः सात्विकं सत्वप्रधानं निर्मलं
प्रकाशवत्फलं सुखं फलमाहुः कपिलादयः रजस इति राजस
स्य कर्मण इत्यर्थः कर्मफलकथनस्य प्रकृतत्वात् तस्य दुःखं फल
माहुः तमस इति तामसस्य कर्मण इत्यर्थः तस्याज्ञानं मूढत्वं फल
माहुः सात्विकादिकर्मलक्षणं च नियतं संगरहितमित्यादिना अष्टाद
शाध्याये वक्ष्यति १६ ॥

पैशाचभाष्यटीका ४

सुकृतस्य पुण्यस्य फलं सात्विकं सत्वप्रधानं निर्मलं स्वच्छं सुखरू

श्री॰
गी॰टी॰
च
59

पे रजसः रजसः कर्मणः अज्ञानं मोहान्नविद्यमित्यर्थः १६

रामानुजभाष्यटीका ५

कर्मण इति एवं सत्त्वाद्वैमरणमुपगम्यात्मविदांकुलेजायते तेनानुष्ठितस्य सुकृतस्य फलाभिसंधिरहितमदाराधनरूपस्य कर्मणः फलं पुनरपि ततोधिकसत्वजनितं निर्मलंदुःखगंधरहितं भवती त्याहुः सत्वगुणपरिणाममिदं अंतकालपर्यंतस्य रजसः फलं फलसाधनकर्मसंगिकुलेजन्मफलाभिसंधिपूर्वककर्मारंभतत्फला नुभवफलं पुनर्जन्मरजोवृद्धिः फलाभिसंधिपूर्वककर्मारंभपरंपरारूपसंसारिकंदुःखमेवाहुः तमसस्तु फलमज्ञानं अविवेकमित्यर्थः [illegible]

[illegible] ॥

अभिनवगुप्ताचार्यकृतटीका ६

स्पष्टार्थं १६ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७ ॥

इदानीं सत्वादीनांस्वानुरूपकर्मद्वारेण विचित्रफलहेतुत्वमाह कर्मण इति सुकृतस्यसात्विकस्य कर्मणः फलंसात्विकंसत्वप्रधानंसत्वं तथानिर्मलप्रकाशावतलेफमाहुः शेषंस्पष्टं १६ ॥

वनमालीटीका ८

इदानींस्वानुरूपकर्मद्वारा सत्वादीनांविचित्रफलतांसंदिप्याह कर्मण इति सुकृतस्यसात्विकस्यकर्मणोधर्मस्यसात्विकंसत्वेननिर्वृत्तं निर्मलंरजस्तमोमलामिश्रितंसात्विकफलमाहुर्महर्षयः रजसो राजसस्यकर्मणः पापमिश्रस्यपुण्यस्यफलंराजसंदुःखं दुःखबहुलं मल्पसुखंकारणानुरूपत्वात्कार्यस्य अज्ञानमविवेकप्रायंदुःखं तामसंतमसस्तामसस्यकर्मणः धर्मस्यफलमाहुरित्यनुषंगः सात्विकादिकर्मलक्षणमष्टादशेवक्ष्यते अत्ररजस्तमः शब्दौ तत्कार्यकर्मणिप्रयुक्तौ कार्यकारणयोरभेदोपचारात् गोभिःश्रीणीतमत्सरमित्यत्र यथागोशब्दस्तत्प्रभवेपयसि यथाकाधान्यमस्याधिनुष्टिदेवानिमत्रधान्यशब्दस्तत्प्रभवेतंडुले १६ ॥

तदानींस्वानुरूपकर्मद्वारा सत्वादीनां विचित्रफलतां संक्षिप्याह

हनुमद्वैजयंती ९

यथेदानीं सत्वादिगुणानां स्वस्वभावानुरूपकर्मद्वारा विचित्रफल
हेतुत्वमाह कर्मण इति सत्वहेतोस्सुप्राप्यान्नविदां फले जायते
तेनानुष्ठितस्य सुकृतस्य फलाभिसंधिरहितस्य यदाराधनरू
पस्य कर्मणः सात्विकं सत्वगुणसंबंधि निर्मलं मलादुःखमोह
रूपरजस्तमः फललक्षणान्निर्गतं फलं सुखरूपमाहुः सत्वगु
णस्वभावविदो मुनयः रजसो राजसस्य पुण्यपापमिश्रस्य कर्म
णो राजसं दुःखं बहुफलाल्पसुखरूपं फलं रजोगुणस्वभावविदो
महर्षयः प्राहुः कार्य्यस्य कारणानुरूपत्वनियमात् तमसस्ताम
सस्य केवलपापस्याधर्मस्य हिंसादेः कर्मणस्तामसमज्ञानप्रायंप
रारूपं फलमाहुस्तमोगुणस्वभावविदो मुनयस्तमसो दुःखस्व
रूपत्वात्तत्कार्य्यमपि सांसारिकं दुःखं बहुफलमेवेत्यर्थः १६ ॥

मधुसूदनीटीका १०

सुकृतस्य सात्विकस्य कर्मणो धर्मस्य सात्विकं सत्वेन निर्वृत्तं निर्मलं र
जस्तमोमलामिश्रितं सुखं फलमाहुः परमर्षयः रजसो राजसस्य
तु कर्मणः पापमिश्रस्य पुण्यस्य फलं राजसं दुःखं बहुफलमल्पसुख
कारणानुरूपात्कार्यस्य अज्ञानमविवेकप्रायं दुःखं तामसं तमस
स्तामसस्य कर्मणः अधर्मस्य फलमाहुरित्यनुषज्यते सात्विका
दिकर्मलक्षणं च नियतं संगरहितमित्यादिना अष्टादशे वक्ष्यति
अत्र रजस्तमः शब्दौ तत्कार्ये कर्मणि प्रयुक्तौ कार्यकारणयोरभे
दोपचारात् गोभिः श्रीणीत मत्सरमित्यत्र यथा गोशब्दः तत्प्र
भवे पयसि यथा वा धान्यमसि धिनुहि देवानित्यत्र धान्यशब्दस्त
त्प्रभवे तंडुले तत्र पयस्तंडुलयोरिवात्रापि कर्मणः प्रकृतत्वात्
[illegible] १६ ॥

सदानंदीटीका ११

स्वानुरूपक्रियाद्वारा विचित्रफलतां हरिः संक्षिप्याहाधुना तेषां सत्वा
दीनां विशेषतः १ सात्विकस्य च धर्मस्य हीनं रजस्तमोमलैः फलं
सत्वेन निर्वृत्तं प्राहुर्वेदविदो वराः २ पापमिश्रस्य पुण्यस्य फलं दुः

श्री॰
गी॰टी॰
चं॰

60

एवंहिराजसं तामसस्याप्यधर्मस्यदुःखंमोहइत्युक्तंफलं अत्ररजस्त
मःशब्दौतत्कार्यकर्मणि कार्यहेतोरभेदोपचाराद्धान्यमसी
तिवत् ४ धान्यशब्दोयथातत्रतद्रूतेस्तिनेदूले तथारजस्तमः
शब्दौतत्कार्यकर्मणीत्यपि ५ गोभिःश्रीणीतवेत्यत्रगोशब्दोपि
तद्भवे पयसिप्रकृतित्वात्स्याद्यथातद्वदिहापिच १६ ॥

नीलकंठीटीका १२

सुकृतस्यसात्विकस्यकर्मणःफलंनिर्मलंदुःखाज्ञानमलशून्यंसा
त्विकंज्ञानवैराग्यादिकंरजसोराजसस्यकर्मणःफलंदुःखं तम
सस्तामसस्यकर्मणःफलमज्ञानं सात्विकादिकर्मलक्षणंचनि
यतंसंगरहितमित्यादिनाऽष्टादशेवक्ष्यति ॥ १६ ॥

^ सुकर्मात्ररूपंसत्वादिहेतोःफलमाह॥

आनंदीटीका १३

^सुकृतस्ययथाशास्त्रविहितस्यकर्मणःफलंसत्वविवृद्धौनिर्मलं
कैवल्यप्रापकम् नपुनःरजसःवृद्धौफलकामनयाक्रियमाण
स्यकर्मणःफलंदुःखंविनश्वरत्वादायासबाहुल्याद्वातमसोवृद्धौ
क्रियमाणस्यकर्मणःफलमज्ञानंविपरीतज्ञानंतत्कृतंनरकपा
तादिकमित्यर्थः [illegible] १६ ॥

रामकंठीटीका १४ ॥

सुकृतस्यसत्वप्रवृद्धौसत्यांयथाशास्त्रंसम्यगनुष्ठितस्यकर्मणोय
ज्ञादेःक्रियाविशेषस्यसात्विकंसत्वगुणादागतंनिर्मलंविशुद्धं
विशिष्टज्ञानसुखस्वरूपंफलंभवतीतिशेषः रजसस्तुरजोवि
वृद्धौसत्यांयथाशास्त्रंकर्मणःदुःखंफलंसंशयादिदुष्टचित्तत्वा
त् श्रद्धादिगुणविशुद्ध्यभावेयत्कर्मक्रियतेतत्त्वहमिलक्षणंदुः
खमेवफलमित्यर्थः एवमेवतमसोविवृद्धौसत्यांकृतस्यक
र्मणोमोहादिदुष्टचित्तत्वाच्छास्त्रविधिवैपरीत्येनप्रयुक्तस्याज्ञानं
मोहएवफलं संग्रहेणो तदेवाह १६ ॥

अत्रहेतुमाह॥

नासिकी [illegible]टीका १५

सुकृतस्यसुष्टुसात्विकतयाज्ञानसुखमयमथाहुरन्याकृतस्यानुष्ठित

स्यकर्मणो यज्ञादेः सात्विकं सत्वादागतं प्रकाशसुखमयं अम
लं रजस्तमोमलामिश्रणाद्विशुद्धं फलमाहुः रजसो हमा
कृतस्य कर्मणः फलं दुःखमाहुर्महर्षयः सात्विकादिकर्म
लक्षणमष्टादशाध्याये वक्ष्यति १६ ॥

पंचोलीटीका

सत्वादीनां स्वरूपकर्मद्वारेण विचित्रफलहेतुत्वमाह कर्म
णइति सुकृतस्य सात्विकस्य कर्मणः सात्विकं निर्मलं फल
माहुः रजसः राजसस्य कर्मणः दुःखं फलमाहुः तमसस्ताम
सस्य कर्मणः अज्ञानं फलमाहुः १६

रणबीरसत्सिद्धोधिनी॥

इदानीं स्वानुरूपकर्मद्वारा सत्वादीनां विचित्रफलतामाह
कर्मणइति सुकृतस्य कर्मणः सात्विकस्य धर्मस्य सात्विकं
सत्वेभवं सात्विकं निर्मलं रजस्तमोभ्याममिश्रितं प्रकाशमयं
फलमाहुः पूर्वे महर्षयः कपिलादयः रजसइति राजसस्य
कर्मणः इत्यर्थः कर्मफलकथनस्य प्रक्रान्तत्वात् तस्य फलं दुः
खमाहुः तपस्तु तमसस्तामसस्य कर्मणोऽज्ञानमविवेकं फल
माहुरिति १६॥

मधुभाष्य

१६॥

61

भाषा अनुवाद

अब सत्व आदि गुणत्रय के अनुरूप कर्मोके द्वारा विचित्र फल प्राप्ति मे गुणों को हेतु कहते हैं कि कपिल आदि ऋषि सुकृत करे सात्विक कर्म का फल सत्वप्रधान प्रकाशमय सुखफल कहते हैं और राजस कर्म्म का फल दुःख कहते है और तामस कर्म्म का फल अज्ञान अर्थात् मूढता को कहते हैं किंतु सात्विकादि कर्म का स्वरूप भगवान श्रीकृष्ण आठारहें अध्याय के तेईस श्लोक आदि से कहेंगे । १६ ॥

दोहा

सुकृतकर्मको फलकहैं सात्विकनिर्मलसोय रजगुणकर्म हि दुखहै तमगुणअज्ञान हि होय १६॥

सत्वात्संजायतेज्ञानंरजसोलोभएवच प्रमा
दमोहौतमसोभवतोज्ञानमेवच १७ ॥

शांकरभाष्यटीका १

किंच गुणेभ्योभवति सत्वादिति सत्वात् लब्धात्मकात् संजाय
ते समुत्पद्यते ज्ञानं रजसोलोभएवच प्रमादमोहौ चोभौ तमसो
भवतोऽज्ञानमेव भवति १७

आनंदगिरिटीका २

विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्माणि सत्वादीनां लक्षणानि संक्षिप्य
दर्शयति किंचेति ज्ञानं सर्वकरणद्वारकं अज्ञानं विवेकाभावः १७

स्वामिकृतटीका ३

तदेवंवद्वेतमाह सत्वादिति सत्वाज्ज्ञानंसंजायते ततः सात्विकस्यकर्म
णः प्रकाशबहुलंसुखंभवति रजसोलोभोजायतेतस्यचदुःखहे
तुत्वाद्राजसस्यकर्मणोदुःखंफलंभवति तमसस्तुप्रमादमोहा
ज्ञानानिभवंति ततः तामसस्यकर्मणोज्ञानप्रायंफलंभवतीति
युक्तमेवेत्यर्थः १७ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

स्पष्टार्थं १७ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

+ एवंमनकालप्रवृ[illegible]द्धस्यतमसः फलमज्ञान
परंपरारूपंतदाधिकसत्वादिजनितनिर्मलादि
फलंकिमित्य
आह॥ +सत्वादिति एवंपरंपरयाजातादधिकसत्वादात्मयाथात्म्यापरोक्ष
रूपंज्ञानंजायतेतथा प्रवृद्धाद्रजसोस्वर्गादिफलेलोभोजायते त
थाप्रवृद्धाच्चतमसः प्रमादोनवधानं तन्निमित्ता सत्कर्मणिप्रवृ
त्तिस्ततश्चमोहोविपरीतज्ञानं विपरीतज्ञानंआधिकतरंतमः तम
श्चाज्ञानंज्ञानाभावः १७ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं १७ ॥

परमार्थप्रपाटी ७

सत्वादितिस्पष्टं १७ ॥ ॥

वनमालीटीका ८

श्री॰
गी॰ टी॰
चं॰

सर्वकरणद्वारकं प्रकाशरूपं ज्ञानं सत्त्वात्संजायते अतस्तदनुरूपसा
त्त्विकस्य कर्मणः प्रकाशवहुलं सुखफलं भवति रजसो लोभो विषय
कोटिप्राप्त्यापि निवर्तयितुमशक्याभिलाषविशेषो जायते तस्य च
निरंतरमुपचीयमानस्य पूरयितुमशक्यस्य सर्वदा दुःखहेतुत्वात्तत्पूर्व
कराजसस्य कर्मणो दुःखं फलं भवति एवं प्रमादमोहौ प्रागव्या
ख्यातौ तमसः सकाशाद्भवतो जायेते अतस्तामसस्य कर्मणस्ता
मसमज्ञानादिप्रायमेव फलं भवतीत्यर्थः १७ ॥

63

ऊनुमवैजयंतीटीका ९

ननु सर्वं तत्सत्त्वादिगुणानां प्रकाशप्रवृत्तिप्रमादादीनि फलानि
तेषां कानीदृशानि निर्मलत्वादीनि यानि वदसि तानि किं तेभ्योऽधिका
न्यभावात्पर्यायभेदेन तान्येव सुखादिरूपेण तासामेव भवंतीत्याह स
त्त्वात्संजायत इति सत्त्वात्सत्त्वगुणात्मक सत्त्वनिर्मलत्वादिपर्याय
रूपं ज्ञानं संजायते । अतः सात्त्विकस्य कर्मणः प्रकाशादिप्रचुरं सुख
रूपं फलं भवति तथा रजसो रजोगुणात् लोभः स्यात् विशेषो योनेक
कोटिभिरपि विषयैरपि भवितेर्दुष्पूरस्तस्य दुःखहेतुत्वात्तत्पूर्वक
स्य कर्मणो दुःखप्रचुरमल्पसुखफलं तमसस्तमोगुणात्प्रमादमो
हौ भवतस्तथा पुनरज्ञानमेव भवति प्रवृत्तानमसप्रमादेन वधानं तन्नि
मित्तासत्कर्मणि प्रवृत्तिस्तत्र मोहो विपरीतं ज्ञानं तत्र अधिकत
रं तमसो ज्ञानं ज्ञानाभावः तस्मात्सर्वकस्य कर्मणश्चेतन्यप्रचुरं दुः
खमेव फलं भवति न किंचिदपि सुखलेशो गंधश्चेत्यर्थः १७

एतादृशफलवैचित्र्ये पूर्वोक्तमेव हेतुमाह ॥

मधुसूदनीटीका ९ ॥

सर्वकरणद्वारकं प्रकाशरूपं ज्ञानं सत्त्वात्संजायते अतस्तदनुरूपं
सात्त्विकस्य कर्मणः प्रकाशवहुलं सुखफलं भवति रजसो लोभः
विषयकोटिप्राप्त्यापि निवर्तयितुं [illegible]
[illegible]
[illegible] मानस्य [illegible] मशक्यस्य सर्वदा
दुःखहेतुत्वात् तत्पूर्वकस्य राजसस्य कर्मणो दुःखं फलं भवति ए
वं प्रमादमोहौ तमसः सकाशाद्भवतः जायेते अज्ञानमेव च भव
ति एवकारः प्रकाशप्रवृत्तिव्यावृत्त्यर्थः अतस्तामसस्य कर्मणस्ता

मसमसत्वानादिश्रायमेवफलंभवतीतिप्रक्रमेवेत्यर्थः अत्रच अज्ञा
नमप्रकाशः प्रमादोमोहस्वस्वप्रकाशप्रवृत्तिश्चेत्यत्रव्याख्याताः
[illegible]
[illegible] १७

सदानंदीटीका ११

ईदृशफलवैचित्र्येहेतुमाहपुनरितिं सत्वात्प्रकाशरूपंतज्ज्ञानं
संजायतेस्फुटं १ रजसस्तुत्कटोलोभोभिलाषाख्योभिजायते
प्रमादमोहौव्याख्यातौजायेतेतमोगुणात् २ प्रमादमोहयोर्हे
तज्ज्ञानंवृद्धिमेत्यतः १७ ॥

नीलकंठीटीका १२

एतादृशफलवैचित्र्येपूर्वोक्तमेवहेतुमाह सत्वादिति ॥ १७ ॥

आनंदीटीका १३ ॥ एतदेवसिद्धांतोक्तमाह ॥

स्पष्टार्थः १७ ॥

रामकंठीटीका १४

एतस्यसत्वादीनांगुणानांपृथक्स्वरूपसमुदायाचारफलादिभेद
प्रपंचप्रतिपादनस्यसर्वास्ववस्थासुतेषांवेद्यैकस्वरूपताप्रतिपा
दनतात्पर्यंवेदितव्यमस्यच प्रयोजनमाह १७ ॥

+अथसत्वादीनांश्लोकांतरेपिस
जननेनियममाह ॥ लासिकी [illegible] टीका १५

+स्पष्टार्थः श्लोकः १७ [illegible] । १७

पंचोलीटीका

इदांनीकार्यविशेषमाह सत्वादिति सत्वात्प्रवृद्धात्ज्ञानंसं
जायतेरजसः प्रवृद्धाल्लोभउत्पद्यतेतमसः प्रवृद्धात्प्रमादमो
हौभवतः अज्ञानंभवति १७

64

स्तनवीमसमिद्धोयिनी॥

सत्वादिति सत्वाज्ज्ञानं संजायते ततः सात्विककर्मणः प्रकाश बहुलं सुखं फलं भवति रजसो लोभो जायते तस्य दुःखहेतुत्वात्तत्सर्वकस्य कर्मणो दुःखं फलं भवति तमसस्तु प्रमादमोहावज्ञानानि भवंति ततस्तामसस्य कर्मणोऽज्ञानप्रायं फलं भवतीति युक्तमेवेत्यर्थः १७॥

मधुभाष्य

१७॥

भाषा अनुवाद

अब पूर्वोक्त सत्वादि गुण के फलस्वरूप सुख आदिका हेत क
हते हैं कि सतो गुण से ज्ञान उत्पन्नहोता हैं इस से सात्विकक
र्म का प्रकाश जो सुख सोई होता है औ रजो गुण से लोभ जन्मै
है इस से लोभ पूर्वक सर्व कर्म का दुख ही फल होता है औ त
मोगुण से प्रमाद मोह तथा अज्ञान प्रगटै है इस अज्ञान जड
ता यही फल होना उचित है। १७।

दोहा

ज्ञान हि सततसें होतहै रजसें लोभहि होय तमसें मोह प्रमा
दहिं अरु अज्ञानहिं सोय १७॥

65

ऊर्ध्वं गछंति सत्वस्था मध्ये तिष्ठंति राजसाः ज
घन्यगुणवृत्तिस्था अधो गछंति तामसाः १८

शांकरभाष्यटीका १

किंच ऊर्ध्वमिति। ऊर्ध्वं गछंति देवलोकादिषु उत्पद्यंते सत्वस्थाः
सत्वगुणवृत्तस्था मध्ये तिष्ठंति मनुष्येषु उत्पद्यंते राजसाः जघन्य
गुणवृत्तस्था जघन्यश्चासौ गुणश्च जघन्यगुणस्तमस्तस्य वृत्तं नि
द्रालस्यादि तस्मिन् स्थिता जघन्यगुणवृत्तस्था मूढा अधो गछंति
पश्वादिषु उत्पद्यंते तामसाः १८॥

आनंदगिरिटीका २

सात्विकादिज्ञानकर्मफलान्युक्तान्यनुक्तसंग्रहार्थं सामान्येनोपसं
हरति किंचेति वक्ष्यमाणफलद्वारापि सत्वादिषु ज्ञानमित्यर्थः
सत्वगुणस्य वृत्ते शोभने ज्ञाने कर्मणि वा तत्र तिष्ठंतीति तथा राज
सा रजोगुणनिमित्ते ज्ञाने कर्मणि वा निरताः १८॥

स्वामिकृतटीका ३

इदानींसत्वादिवृत्तिशीलानांफलमाह ऊर्ध्वमिति सत्वस्थाः सत्व
वृत्तिस्थाः सत्ववृत्तिप्रधाना ऊर्ध्वं गछंति सत्वोत्कर्षतारतम्यात् उत्त
रोत्तरशतगुणानंदान् मनुष्यगंधर्वपितृदेवादिलोकान् सत्यलो
कपर्यंतान् प्राप्नुवंतीत्यर्थः राजसास्तु तृष्णाद्याकुला मध्ये तिष्ठंति
मनुष्यलोक एवोत्पद्यंते जघन्यो निकृष्टस्तमोगुणस्तस्य वृत्तयः
प्रमादमोहादयस्तत्र स्थिता अधो गछंति तमोवृत्तितारतम्यात्तामि
स्रादिषु निरयेषूत्पद्यंते १८॥

पैशाचभाष्यटीका ४

सात्विकादेहं त्यक्त्वा स्वकर्मफलभोगार्थमूर्ध्वं देवलोकादीन् गछं
ति राजसाः स्वकर्मफलभोगार्थं मनुष्यलोके तिष्ठंति जघन्यगुणस्त
मोगुणः जघन्यगुणप्रवृत्तेन जघन्यगुणवृत्तिस्थास्तामसाः पुरुषाः जघन्य
गुणवृत्तिस्थाः मोहनिद्राद्यधो गछंतीत्यर्थः १८॥

रामानुजभाष्यटीका ५

श्री· गी· टी· चे·

66

ऊर्द्धमिति एवमुक्तेन प्रकारेण सत्वस्था ऊर्द्धं गच्छंति क्रमेण संसारबं
धात् मोक्षं गच्छंति राजसाः स्वर्गादिलोभकरणत्वाद्राजसाः फलसाध
नभूतं कर्मानुष्ठाय तत्फलमनुभूय पुनरपि जनित्वा तदेव तदपेक्षितं
कर्मानुतिष्ठंति मध्ये तिष्ठंति पुनरावृत्तिरूपतया दुःखप्रायमेव तत्
तामसास्तु जघन्यगुणवृत्तिस्था उत्तरोत्तरनिकृष्टतमोवृत्तिषु स्थिता
अधो गच्छंति अंत्यजत्वं ततस्तिर्यक्त्वं ततः कृमिकीटादिजन्मस्थाव
रत्वं ततोपि गुल्मत्वं ततश्च शिलाकाष्ठलोष्टत्वं गच्छंतीत्यर्थः [illegible]
[illegible] १८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं १८ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ सत्वादिवृत्तिशीलानां फलभेदमाह ऊर्ध्वमिति सत्वे विरतंति
इति ते सत्वस्थाः सत्वप्रधाना ऊर्ध्वं गच्छंति ते शतगुणानंदान्मनु
ष्यपितृदेवलोकान् गच्छंति राजसास्तस्मात्कुलानमध्ये मनुष्यलोक
एव तिष्ठंति जघन्यो निंद्यो गुणस्तमस्तद्वृत्तिस्थास्तामसास्त्वधः अध
तामिस्रास्वयोनिषूत्पद्यंते १८ ॥

वनमालीटीका ८ ५१६

अत्र तृतीयेगुणो वृत्तिशब्दप्रयोगाद्वायोरपि वृत्तिमेव विवक्षितं तेन
सत्वस्थाः सत्ववृत्तेः शास्त्रीयज्ञानेकर्मणि च निरता ऊर्द्धं सत्यलोक
पर्यंतं देवलोकं गच्छंति तदेवेषूत्पद्यंते राजसा रजोगुणेन लोभादिप्र
वृत्ते राजसे कर्मणि निरताः अधो गच्छंति पश्वादिषूत्पद्यते कदा
चिज्जघन्यगुणवृत्तस्थाः सात्विका राजसाश्च भवंति तत्राह तामसाः
सर्वदा तमः प्रधाना इतरेषां कदाचित्तद्वृत्तस्थत्वेपि न तत्प्राधान्यमिति भा
वः १८

ज्ञानकर्मतारतम्येन तन्मध्ये मनुष्यलोके पुण्यपाप मिश्रे इति न तु ऊर्ध्वं गच्छंति अधो वा मनुष्येषूत्पद्यंते

ऊत्तमवैजयंतीटीका ९

अथेदानीं सत्वरजस्तमोवृत्तिस्थाजना ऊर्द्धमध्याधो गच्छंतीत्याह ऊ
र्द्धं गच्छंतीति अत्र तमोगुणो वृत्तिशब्दप्रयोगात्सत्वरजोगुणयोरपि

वृत्तिरेवविवक्षितासत्वस्थाःसत्वगुणवृत्तिनिष्ठाजनाऊर्द्धंगच्छंति
सत्वगुणतारतम्येनसत्यलोकादिप्राप्तिक्रमेणसंसारबंधान्मो
क्षंप्राप्नुवंति राजसारजोगुणवृत्तिनिष्ठाजनारजोगुणतारतम्ये
नमध्येपुण्यपापमिश्रितेमनुष्यलोकेतिष्टंतिस्वर्गादिफलप्रा
ने॰ प्तिसाधभूतंकर्मानुष्ठायतत्फलमनुभूयपुनरपिजनित्वातदपे
क्षितंकर्मानुतिष्टंतिपुनरावृत्तिरूपतयादुःखप्रायमेवैतदित्यर्थः
तामसास्तमोगुणनिष्ठाजनास्तमोगुणतारतम्येनाधोगच्छंति अ
धमंत्वंततस्तिर्यक्त्वंततःकृमिकीटादिजन्मस्थावरत्वंततोपिगुल्म
त्वंततःशिलाकाष्ठलोष्टमत्वंप्राप्नुवंतियतोजघन्यगुणवृत्तिस्थाः
जघन्यास्तेनरोत्तरनिकृष्टप्राधिकास्तेतमोगुणवृत्तिषुतिष्टंति
तेनतथासत्वस्थाराजसास्तामसाइत्युक्तयस्तेषांसर्वदानत्रदेहोष
वस्थितित्वव्यज्ञेति १८ ॥ + इदानींसत्वादिवृत्तस्थानांप्रागुक्तंफलमूर्ध्वमधा
धोभावेनाह॥

मधुसूदनीटीका १८

+ अत्रतृतीयेगुणोवृत्तशब्दप्रयोगाद्वयोरपिवृत्तमेवविवक्षितंते
नसत्वस्थाःसत्वप्रवृत्तेशास्त्रीयज्ञानकर्मणिचनिरताःऊर्ध्वंसत्य
लोकपर्यंतंदेवलोकंगच्छंति तेदेवेषूत्पद्यंतेज्ञानकर्मतारतम्येन त
थामध्येमनुष्यलोकेपुण्यपापमिश्रेतिष्टंति नतूर्ध्वंगच्छंतिनाधोवा
मनुष्येषूत्पद्यंते राजसाःरजोगुणवृत्तलोभादिपूर्वकेराजसेकर्म
णिनिरताः तथाजघन्यगुणवृत्तस्थाःजघन्यगुणवृत्तापतत्पा
पक्षमाविनःनिकृष्टस्यतमसोगुणस्यवृत्तेनिद्रालस्यादौस्थिताः
अधोगच्छंतिपश्वादिषूत्पद्यंतेकदाचिन्नजघन्यगुणवृत्तस्थाःसात्वि
काराजसाश्चभवंत्यतआह तामसाइति तामसाःसर्वदातमःप्रधा
नाःकेदाचिन्नवृत्तस्थेपिनतुइतरेषांप्रधानतेतिभावः[illegible]
वि कालेनप्रलतमर्पयेत्रयं तत्रतेत्रतेत्रतत्संयोगस्यस्वाधीनत्वेकेवागुणाः
कथंवाबध्नातीत्यर्थद्वयमुक्तं अधुनातुगुणेभ्यःकथं[illegible]मोक्षणमुक्तं
स्यचकिंलक्षणमितिवक्तव्यमवशिष्यते तत्रमिथ्यात्मकत्वात्गुणा
नांसम्यग्ज्ञानात्तेभ्योमोक्षणमित्याह १८

सदानंदी टीका १९

शास्त्रीयेकर्मणिज्ञानेरतारतम्यतः तेसत्वलोकपर्यंतंयांतिदेवेषु
जन्मना १ लोभादिपूर्वकेहतेरतायेराजसाजनाः मध्येमनुष्यलोके
तेष्ठएवपापविमिश्रिते २ तिष्ठंतिनतुगच्छंतिचोर्द्ध्वंचाप्यधवाप्यधः
पश्वादिषुप्रजायंतेनिद्रालस्यादितत्पराः ३ तमःप्रधानास्तहृते
निद्रालस्यादिकेरताः निकृष्टगुणवृत्तिस्थाजायंतेतामसास्सदा ४
नजातुसात्विकामूढाराजसावाभवंतिते अतस्तमोरजस्त्यक्त्वा
सुखार्थंसत्वमाश्रयेत् १८ ॥

नीलकंठीटीका १८

यतःसत्वादिभ्योज्ञानादीनिजायंतेऽतःसत्वादिवृद्धिकालेप्रलयं
गच्छंतः क्रमेणोत्तममध्यमाधमयोनिषुजायंतइत्याह ऊर्ध्वमिति
ऊर्ध्वंदेवभावे मध्येमानुषभावे अधःनरकतिर्यक्स्थावरभावे
जघन्यनिंद्यगुणवृत्तेनिद्रालस्यप्रमादादितत्स्थास्तामसाः १८

आनंदीटीका १८

अत्रविस्तरोयथाहयाज्ञवल्क्यः आत्मज्ञःशौचवान्दांतःतपस्वी
विजितेंद्रियः धर्मकृद्वेदविद्यातिसात्विकोदेवयोनिताम् रजसात
मसाचैवसमाविष्टोभ्रमन्निह भावैरनिष्टैःसंयुक्तःसंसारंप्रतिप
द्यते तथाचमनुः तत्रयत्प्रीतिसंयुक्तंकिंचिदात्मनिलक्षयेत् ॥
प्रशांतमिवशुद्धाभंसत्वंतदुपधारयेत् तथावेदाभ्यासस्तपोज्ञानं
शौचमिंद्रियनिग्रहः धर्मक्रियात्मचिंताचसात्विकंगुणलक्ष
णम् तमसोलक्षणंकामोरजसस्त्वर्थउच्यते सत्वस्यधर्मःश्रेष्ठ
मेषांयथोत्तरम् तापसायतयोविप्रायेचवैमानिकागणाःनक्ष
त्राणिचदैत्याश्चप्रथमासात्विकीगतिः ब्रह्माविश्वसृजोधर्मोम
हानव्यक्तमेवच उत्तमांसात्विकीमेतांगतिमाहुर्मनीषिणः अ
सत्कार्यरतोधीरआरंभीविषयीचयः सराजसोमनुष्येषुपुनर्जन्मा
धिगच्छति झल्लामल्लानटाश्चैवपुरुषाःशस्त्रवृत्तयः द्यूतपानप्रसक्ता
श्चप्रथमाराजसीगतिः राजानःक्षत्रियाश्चैवराज्ञांचैवपुरोहिताः
दानयुद्धप्रधानाश्चद्वितीयाराजसीगतिः गंधर्वागुह्यकाश्चैवविबु
धाश्चराश्चये तथैवाप्सरसःसर्वाराजसेषूत्तमागतिः तामसल

दृणमाह निंद्रालुः क्रूरकर्मा लुब्धो नास्तिको याचकस्तथा प्र
मादवान्भिन्नवृत्तोभवेत्तिर्यक्त्वतामसः स्थावराः क्रिमिकीटा
श्चमत्स्याः सर्पाः सरीसृपाः पशवश्चसृगालाश्चजघन्यात
मसीगतिः हस्तिनश्चतुरंगाश्चशूद्राम्लेच्छाविगर्हिताः सिंहा
व्याघ्रावराहाश्चमध्यमातामसीगतिः चारणाश्चसुपर्णाश्च
पुरुषाश्चैवदांभिकाः रक्षांसिचपिशाचाश्चतामसेषूत्तमागा
तिः शरीरजैः कर्म[illegible]दोषैः यातिस्थावरतांनरः वाचिकैः पक्षि
मृगतांमानसैरंत्यजातिताम् परद्रव्येष्वभिध्यानंमनसानि
ष्टचिंतनं वितथाभिनिवेशश्चत्रिविधंकर्ममानसम् वाचि
कान्याह पुरुषोनृतवादीचपिशुनः पुरुषस्तथाअनिबद्धप्र
लापीचमृगपक्षिषुजायते अनिबद्धप्रलापीपुराणादिविद्या
स्थानविरुद्धाभिधायी मनुः पारुष्यमनृतंचैवपैशुन्यमपिस
र्वतः अनिबद्धप्रलापश्चवांमयंस्याच्चतुर्विधम् कायिकान्या
ह अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः हिंसकश्चाविधानेन
स्थावरेषूपजायते अदत्तादानंचौर्यं यस्यांयस्यामवस्थायांय
त्करोतिशुभाशुभं तस्यांतस्यामवस्थायांतत्तत्फलमवाप्नु
यात् शारीरेणहिशारीरं वांमयेनहिवांमयं मानसंमनसाचै
वस्तकर्मफलमश्नुते

रामकंठीटीका ४

स्पष्टार्थं १८ ॥

१लोकान्तरप्राप्तेपितेषांनियममाह॥ लासिकी [illegible]टीका १५

१सत्वाद्यमस्याउर्ध्वसत्वोत्कर्षतारतम्याउत्तरोत्तरप्राप्तगु
णानंदात्मानुष्यगंधर्वपितृदेवादिलोकान्सत्यलोक
पर्यंतान्प्राप्नुवंति राजसास्तस्याद्याःफलामध्यमनुष्य

श्री॰ गी॰ टी॰ चं

लोकेउत्पद्यंते जघन्यगुणस्यतमसोवृत्तेःप्रमादमोहादौ
स्थिताअधोगच्छंतितमोवृत्तिनारतस्मान्निर्यनरकादिषु
जायंते [illegible]
[illegible] ॥ १८ ॥

पंचोलीटीका

इदानींसत्वादिगुणविशेषशीलानांपारलौकिकंफल
विशेषमाह ऊर्ध्वमिति सत्वस्थासत्वगुणवृत्तिस्थाःऊर्ध्वंदे॰
वलोकादिषुगच्छंतिजायंतेराजसाःरजोगुणवृत्तिस्थाःम
नुष्येषुजायंते जघन्यगुणवृत्तिस्थाःतामसाःगुणवृत्ताः
प्रमादालस्यादिस्थिताःनरकास्तामसाअधोगच्छंतिपश्वा
दिषुजायंते १८

रमावीरमभिहोथिनी॥

इदानींसत्वादिवृत्तिशीलानांफलमाह ऊर्ध्वमिति सत्वस्थाः
सत्ववृत्तिस्थाःशास्त्रीयेज्ञानेयथावर्णाश्रमप्रतिपादितेचक
र्मणिनिरता ऊर्ध्वंसत्वोत्कर्षतारतम्यादुत्तरोत्तरपातगुण
नेंद्रगंधर्वपितृदेवादिलोकान्सत्यलोकपर्यंतान्गच्छंति
प्राप्नुवंतीत्यर्थः राजसारजोगुणवृत्तयस्तृष्णाद्याकुलामध्ये
तिष्ठंति मनुष्यलोकेपुण्यपापमिश्रेतिष्ठंतिनतूर्ध्वंगच्छंति
नवाधः किन्तु मनुष्येषूत्पद्यंते तथाजघन्यगुणवृत्तिस्था
मति जघन्यस्यगुणस्यवृत्त्यापेक्षयानिकृष्टस्यगुणस्यतमसोवृ
त्तोनिद्रालस्यादौस्थिताअधोगच्छंतिपश्वादियोनिषूत्पद्यं
तेऽत्यर्थः यस्मात्सत्वस्यऊर्ध्वगामिनोराजसामध्यगामि
नस्तामसाअधोगामिनस्तस्मात्स्वधर्मैः पितृपितामहादि
भिरतदेवाचरितंसमाश्रयणव्रतपमनुसेव्यएवोचितस्याद्द
प्रयसेवापालनमेवास्माकंपरमोधर्मइत्यादिषुएववर्तमानाम

त्विकनिश्चयमालम्ब्योत्तमलोकमात्मैस्वधर्माद्विरतो मा भून्मा
निकृष्टतमः स्वकार्ये प्रमादवशगो मा भूरिति भावः १८॥

मधुमाश्र

१८॥

भाषा अनुवाद

अब सतो गुण आदि आचरणशीलों के फल भेद कहते हैं किस

तरह कहे हैं सतोगुण प्रधान पुरुषोंको ऊर्द्ध लोक प्राप्त होते अर्था

त् सत्व के प्रताप से पुण्य की आधिक्य होती है उत्तरोत्तर सौगुनी

आनंद स्वरूप होते हुये मनुष्य लोक गंधर्वलोक पितृलोक देव

लोक सत्यलोक पर्य्यन्त प्राप्त होते हैं और रजोगुण प्रधान मनु

ष्य लोभग्रस्त मध्यलोक मे रहते हैं अर्थात् मनुष्य लोक मे ज

न्मे हैं और जघन्यकहे निकृष्ट जो तमोगुणी मनुष्य प्रमाद मोह

से भरे हुये उनकी अधोगती होती है अर्थात् तमोगुण उनको ह

या कर अन्धतम नरक मे पहुचाय दे है । १८ ।

दोहा

ऊर्ध जात है सात्विकी राजसी मध्यस्थित होय तमोगुणपरि

त्नदिता मसी नीचगति होय सोय १८ ॥

70

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति गु
णेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति १९

शांकरभाष्यटीका १

पुरुषस्य प्रकृतिस्थत्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्ये
षु गुणेषु सुखदुःखमोहात्मकेषु सुखी दुःखी मूढोऽहमस्मी
त्येवं रूपो यः संगस्तत्कारणं पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्ति
लक्षणस्य संसारस्येति समासेन पूर्वाध्याये यदुक्तं तदिह स
त्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवा इत्यत आरभ्य गुणस्वरूपं
गुणवृत्तं स्ववृत्तेन च गुणानां बंधकत्वं गुणवृत्तनिबद्धस्य च
पुरुषस्य या गतिरित्येतत् सर्वं मिथ्याज्ञानमज्ञानमूलं च बं
धकारणं विस्तरेणोक्त्वाधुना सम्यक् दर्शनात् मोक्षो वक्त
व्य इत्याह भगवान् नान्यमिति नान्यं कार्यकारणविषयाका
रपरिणतेभ्यो गुणेभ्यः कर्तारमन्यं यदा द्रष्टा विद्वान् सन्नानु
पश्यति गुणा एव सर्वावस्थाः सर्वकर्मणां कर्तार इत्येवं प
श्यति गुणेभ्यश्च परं गुणव्यापारसाक्षीभूतं चेति मद्भावं म
मभावं वासुदेवत्वं वासुदेवः सर्वमित्येवं पश्यन् स द्रष्टाधिग
च्छति । १९ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

कस्मिन् गुणे कथमित्यादि प्रश्नान् प्रत्याख्याय गुणेभ्यो मोक्षणं
कथमिति प्रश्नप्रत्याख्यानार्थं वृत्तानुवादपूर्वकं मिथ्याज्ञाननिवर्तकं
सम्यग्ज्ञानं प्रस्तौति पुरुषस्येत्यादिना । पुरुषस्य या गतिः
सा चेति शेषः मोक्षो गुणेभ्यो विश्लेषपूर्वको ब्रह्मभावः सम्यग्
ज्ञानोक्तिपरं श्लोकं व्याख्यातुं प्रतीकमादत्ते नान्यमिति सत्त्वादि
कार्यविषयस्य गुणशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह कार्येति विद्वान्
नर्यमनुशब्दार्थः अक्षरार्थमुक्त्वा पूर्वार्द्धस्यार्थिकमर्थमाह गुणा
एवेति । सर्वावस्थाः कार्यकरणाकारपरिणता इति यावत् सर्व
कर्मणां पूर्वार्द्धस्यार्थिकमर्थमाह गुणा एवेति । सर्वावस्थास्तत्का

र्यकरणकारपरिणता इति यावत् सर्वकर्मणां कायिकवाचिक
मानसानां विहितप्रतिषिद्धानामित्यर्थः परं व्यतिरिक्तं व्यतिरेकमे
व स्फोरयति गुणेति निर्गुणं ब्रह्मात्मानमित्यर्थः मद्भावं ब्रह्म
तामसौ प्राप्नोति ब्रह्मभावस्याभिव्यज्यत इत्यर्थः १९ ।

स्वामिकृतटीका ३

तदेवं प्रकृतिगुणसंगकृतं संसारप्रपंचमुक्त्वेदानीं तद्विवेकतो
मोक्षं दर्शयति नान्यमिति यदा तु द्रष्टा विवेकी भूत्वा बुद्ध्याद्याकार
परिणतेभ्यो गुणेभ्योऽन्यं कर्तारं नानुपश्यति अपि तु गुणा एव कर्मा
णि कुर्वन्तीति पश्यति गुणेभ्यश्च परं व्यतिरिक्तं तत्साक्षिणमात्मा
नं वेत्ति स तु मद्भावं ब्रह्मत्वमधिगच्छति प्राप्नोति १९ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

नान्यमिति द्रष्टा विद्वान् गुणेभ्यः परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं मद्भा
वमीश्वरभावं १९ ॥

आहारविशेषैः फलाभिसंधिरहितस्वकृतविशेषै
श्च परंपरया प्रवर्धितसत्त्वानां
गुणात्मद्वारेण कर्तृत्वगमनप्र
कारमाह ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

नान्यमिति एवं सात्त्विकाहारसेवया फलाभिसंधिरहितभगवदा
राधनरूपकर्मानुष्ठानैश्च रजस्तमसी सर्वात्मनाभिभूय निःकृष्ट
सत्त्वनिष्ठो यदा द्रष्टा गुणेभ्योऽन्यं कर्तारं नानुपश्यति गुणा एव स्वा
नुगुणप्रवृत्तिषु कर्तार इति पश्यति गुणेभ्यश्च परं वेत्ति कर्तृभ्यो गुणे
भ्यश्च परमन्यमात्मानमकर्तारं वेत्ति स मद्भावमधिगच्छति मम
यो भावस्तमधिगच्छति एवमयं भवति आत्मनः स्वतः परिशुद्ध
स्वभावस्य सर्वकर्मसु मूलं गुणसंग इति मिलितं विविधकर्मस्व कर्तृत्वमा
त्मा स्वतस्त्वकर्ता अपरिच्छिन्नज्ञानैकाकार इत्येवमात्मानं यथावस्थितं पश्यति
तदा मद्भावमधिगच्छति कर्तृभ्यो गुणेभ्योऽन्यमकर्तारमात्मानं प
श्यन् भगवद्भावमधिगच्छतीत्यर्थः [illegible]
[illegible] १९ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ — मधुसूदनीटी[illegible]

गुणेभ्यः कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यः अन्यं कर्तारं यदा द्र
ष्टा विचारकुशलः सन् नानुपश्यति विचारमननेन पश्यति गुणा एवं तं
[illegible]ः करणशरीरविषयभावापन्नाः सर्वकर्मणां कर्तार इति

पश्यति गुणेभ्यश्च तत्तदवस्थाविशेषेण परिणतेभ्यः परं गुणतत्
कार्यासंस्पृष्टं तत्साक्षिकमादित्यमिव जलतत्कंपाद्यसंस्पृष्टं निर्विका
रं सर्वसाक्षिणं सर्वत्र समं देहं तत्तमेकं वेत्ति मद्भावं मद्रूपतां सहसाधि
गच्छति कथमधिगच्छतीत्युच्यते १९ ॥

परमार्थप्रपाटीका ८

एवं गुणप्रवाहरूपसंसारव्यावर्णितदानीं इदंज्ञानमुपाश्रित्य मम साध
र्म्यमागता इति श्रुतं प्रतिज्ञातमनुस्मरन्मोक्षप्रापकज्ञानोपायमा
ह नान्यमिति द्वाभ्यां यदा द्रष्टा विवेकी भूत्वा बुद्ध्याद्याकारेण परिण
तेभ्यो गुणेभ्यः सकाशाद् अन्यं कर्तारं न पश्यति अपितु गुणा एव कर्मा
णि कुर्वंतीति पश्यति तथा गुणेभ्यः परं व्यतिरिक्तं तत्साक्षिणमा
त्मानं वेत्ति स तत्र मद्भावं ब्रह्मत्वमधिगच्छति १९ ॥

वनमालीटीका ९

गुणैर्बंधनप्रकारमुक्त्वा तेषां मोक्षणप्रकारमाह नान्यमिति यदा द्र
ष्टा विवेकी गुणेभ्यः कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्योऽन्यं कर्ता
रं कृत्यादिमंतं न वेत्ति गुणेभ्यः परं गुणतत्कार्यास्पृष्टं गुणानियंता
रं सदनं तगुणालयं सर्वेश्वरं च शास्त्रात्कदाचिद्गुणस्पृष्टस्वभावतो
गुणादिविविक्तं चिदानंदस्वरूपं जीवं स मद्भावमाविर्भूतज्ञानानंद
त्वनिर्मुक्तत्वादिरूपां साधर्म्याख्यां मुक्तिमधिगच्छति ननु कर्तृशा
स्त्रार्थवत्त्वादित्यादिशास्त्रोक्तं जीवस्यापि कर्तृत्वमस्तीति कथमुच्य
ते नान्यं गुणेभ्यः कर्तारमिति चेत् जीवस्य प्रवाहानादिः कर्मादृष्ट
दो मदीयमित्यभिनिवेशः स्वस्वामित्वसंबंधेन कर्मादृष्टादिकं जीवे
संबद्धं तादृशस्वजनकादृष्टवत्त्वेन संबंधेनोत्पन्नमपि कृतमस्य सुखदुः
खादिकं वास्तवं जीवे वर्तते कर्मादौ ममेत्यभिमाननिहतौ चांतःक
रण उत्पन्नमपि संबंधाभावाज्जीवे न वर्तते नोभिनिवेशराहित्येन जी
वस्यास्तु नो कर्तृत्वमित्यभिप्रायेणोक्तं गुणेभ्योऽन्यमित्यादिकं साभिमा
नस्य वास्तवकर्तृत्वाभिप्रायेण कर्तृशास्त्रार्थवत्त्वादित्यादिकमि
ति भावः १९ ॥

[illegible]वैजयंतीटीका १० ॥

श्री॰
गी॰टी॰
चं॰

एवं सत्वादिगुणानामविवेकात्तत्तद्रूपस्य संसारप्राप्तिर्भवतीत्युक्त्वा
इदानीं तेषां विवेकान्मोक्षो भवतीत्याह द्वाभ्यां नान्यं गुणेभ्य इति
यदा द्रष्टा स्वस्वरूपदर्शी जीवात्मा गुणेभ्यः शरीरेंद्रियादि
रूपेण परिणतेभ्यः सत्वादिभ्योन्यं भिन्नं कर्तारं नानुपश्यति किं
तु गुणा एव स्वानुगुणप्रवृत्तिषु कर्तार इति पश्यति च पुनरात्मानं
गुणेभ्यः परमन्यमकर्तारं वेत्ति तदा स मद्भावं मम यो भावस्तमधि
गच्छति अयमभिप्रायः विभुर्विज्ञानानंदरूपोयं जीवात्मा गुण
हृतविविधविविक्तानिरुः स्वयमयं यज्ञादिकर्मणां कर्ता न भव
ति किंतु गुणमयशरीरेंद्रियादिवानेव सन्नतेष्वेति गुणनिष्ठं क
र्तृत्वं गुणहेतुकत्वाद्गुणानामेव न तु शुद्धात्मनिष्ठं शुद्धात्मनः कर्तृत्वं
स्वाभाविकं न तु गुणहेतुकमिति पुराण्यतद्भाषि इत्येवं यदा जीवो
नुपश्यति तदा मद्भावं मम संसारितं मत्परभक्तिं वा लभत इति अस्य
द्वितीयोप्यर्थः यदा द्रष्टा नातुरुहषो गुणेभ्योन्यं भिन्नमात्मानमनु
पश्यति च पुनः गुणेभ्यः परं विलक्षणं कर्तारं कर्तृत्वोपलक्षितं ना
नो तात्त्वमोक्षत्वादीनां धर्माणामाश्रयं स्वात्मानं वेत्ति तदा समद्भा
वमधिगच्छति अन्यत्समानं भगवदभिप्रेतोर्थः यमेव द्रष्टानुपश्य
तीतिमूह्यस्यैवद्रष्टत्वधर्माश्रयत्वोक्तेः १९ ॥

मधुसूदनीटीका १०

गुणेभ्यः कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यः अन्यं कर्तारं यदा द्र
ष्टा विचारकुशलः सन्नानुपश्यति विचारमनुरुपश्यति गुणाप
त्ता नः करणबहिःकरणशरीरविषयभावापन्नाः सर्वकर्मणां कर्त्री
इत्यनुपश्यति गुणेभ्यश्च तत्तदवस्थाविशेषेणपरिणतेभ्यः परं
गुणतत्कार्यासंस्पृष्टं तद्भासकमादित्यमिवजलतत्कंपाद्यसंस्पृष्टं
निर्विकारं सर्वसाक्षिणं सर्वत्र सममेकं वेत्ति मद्भावं मद्रूपतां
सदाधिगच्छति तन्मयभावम्......... १९ ॥

सदानंदीटीका ११

अध्यायेस्मिन्नुपक्रांतमर्थत्रयमितिद्वयं विष्णुप्रोक्तं तृतीयं चावशि
ष्टं वर्ण्यतेधुना १ देवदेवतत्संयोगाश्चराधीनाइत्यपि केवाङ्गुणाः

कथंवातेवध्नंतीत्यर्थकद्वयं २ उक्तायुनागुणेभ्योस्यमोक्षणंस्वा
त्कथ्यतेतथा लक्षणंकिंविमुक्तस्यवाच्यमित्यवशिष्यते ३ मिथ्या
ज्ञानस्वरूपत्वाद्गुणानांतत्त्वबोधतः तेभ्योमोक्षणमित्याहभ
गवान्करुणाकरः ४ कार्यकरणविषयाकारेणावस्थागुणाः
परिणामंगतास्तेभ्यः कर्त्तारंनविलक्षणं ५ विचारकुशलोद्रष्टा
यदापश्यतिवीक्षणात् देहेंद्रियमनोबुद्धिविषयाकारतांगताः ६
गुणाएवहिकर्त्तारः सर्वदासर्वकर्मणां इत्येवंपश्यतिद्रष्टास्वानु
भूत्यागमैर्नयैः ७ तत्तदवस्थापन्नेभ्योगुणेभ्यः परमक्रियं गु
णकार्याद्यसंस्पृष्टंगुणव्यापारसाक्षिणं सर्वत्रसममानंदंदेवं
त्वेचैकमव्ययं चिद्घनंनिष्कलंशुद्धंसर्वद्वयावभासकं ९ भास्य
धर्मैरसंस्पृष्टमादित्यमिववेत्तियः सद्रष्टाजीवतांहित्वामद्रूपत्व
चगच्छति १९ ॥

नीलकंठीटीका १२ ॥

कथंप्रकृतिः पुरुषंबध्नातीत्यस्योत्तरमुक्त्वा कथंवाततोस्यमुक्ति
रित्यस्योत्तरमाह नान्यमिति गुणेभ्यः कार्यकारणविषयाकारप
रिणतेभ्योन्यंद्रष्टारमात्रंआत्मानंद्रष्टाजीवः कर्त्तारंनानुपश्यति
विवेकमनुनपश्यति किंतुगुणाएवकर्त्तारइत्येवपश्यतिनत्व
हंकर्त्तेति तथागुणेभ्यः परंगुणव्यापारसाक्षिभूतंमांयदावेत्ति
तदासवेदितामद्भावंब्रह्मभावंगच्छति अन्यदातुगुणभावंगतोभ
वति ॥ १९ ॥

गुणबंधान्मोक्षोपायमाह ॥

आनंदीटीका १३

दार्थलक्षयति — उक्तप्रकारेणसत्त्वरजः तमोहजनकागुणाएवसंसारेबंधकाः ना
न्यः कश्चिदिति द्रष्टाविचारकोयदापश्यतिविचारयतिगुणेभ्यश्च
कार्यकारणयोरभेदाद्गुणकार्येभ्यः सत्त्वादिभ्यः परंसत्त्वाद्यना
सक्तमात्मानंवेत्तिसमद्भावंमत्सायुज्यमधिगच्छति गुणातीत
त्वविशेषणेनाजितात्मा: १९

रामकंठीटीका १४

स्पष्टार्थं १९ ॥

+एवंप्रसक्तात्प्रसक्त्याशङ्कामनूद्य द्रष्टुर्ना प्रकृतेर्ज्ञानोपदेशं प्रस्तुत्य स्मरति ॥

श्री॰ गी॰टी॰ चं

लातिकी ब्रह्मानंदीटीका १९

+अयं द्रष्टा देहे ज्ञानी तव प्राप्नोपि यदा गुणेभ्यो बुद्ध्याकारपरिणतेभ्यो अन्यं कर्तारं नानुपश्यति गुणा एव कर्माणि कुर्वंतीति साक्षात्कुरुते गुणेभ्यश्च परं वेत्ति विक्रमेवमनन्तसादिणमात्मानं वेत्ति वेत्ति महद्देवस्वरूपं सः प्रकृतेर्येष्वेव विनियोक्ता भवतीत्यर्थः चो वधारणे प्रथमादिसंयमनीदेवेतिमतिः १९ ॥

पंचोलीटीका

सत्वं रजस्तम इति आरभ्य गुणस्वरूपं गुणवृत्तिश्चैषां स्ववृत्तेन गुणानां बंधकत्वं गुणवृत्तिनिबद्धस्य पुरुषस्य गतिविशेषः इत्येतत्सर्वमज्ञानादिमूलं बंधकारणं विस्तारेणोक्त्वा इदानीं तद्विवेकेन सम्यग्दर्शनान्मोक्षं दर्शयति नान्यमिति यदा द्रष्टा अन्यं नानुपश्यति वपुनः गुणेभ्यः सत्वादिभ्यो देहेंद्रियविषयाकारपरिणतेभ्यः व्यापारसाक्षिणं वेत्ति मद्द्रष्टा मद्भावमधिगच्छति १९

शंकराचार्यस्वामिप्रणीता भ्रमबीजसमिद्धोधिनी ॥

नान्यमिति यदा द्रष्टा विचारकुशलो गुणेभ्यः कार्यकारणविषयाकारेण परिणतेभ्यो व्यतिरिक्तमन्यं कर्तारं अनुपश्यति अपि तु गुणा एव कर्माणि कुर्वंतीति पश्यति गुणेभ्यश्च परं व्यतिरिक्तं देहस्तं निर्विकारमकर्तारं सर्वज्ञमजानाति तदा स द्रष्टा मद्भावं मद्रूपतामधिगच्छतीत्यर्थः १९

मधुभाष्य

१९॥

भाषा अनुवाद

पूर्वोक्त प्रकार प्रकृति के गुण संग मे संसार की बाहुल्य कहि के अब प्रकृति से पुरुष का विवेक करने ही से मोक्ष होती है यह देखावते हैं कि जिस काल मे द्रष्टा जीव विवेकी होके बुद्धि आदि रूपको प्राप्त सत्व आदि गुणों को छोड दूसरे किसीको कर्ता नहीं देखता वल्कि गुण ही सब कर्म करते है यही देखता है और सत्व आदि गुणो से पर कहे भिन्न स्वरूप सोई गुणादि कों का साक्षी आप अपने को जानै तब सो जीव मद्भाव को प्राप्त होय अर्थात ब्रह्मपद पावै । १९ ।

दोहा

कर्ता गुणसें और नहिं यों द्रष्टा देखहिं जोय गुणसें पर
लखें आत्मको मो कोपावहिं सोय १९ ॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ज
न्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते २०

शांकरभाष्यटीका १

कथमधिगच्छतीत्युच्यते । गुणानेतान् यथोक्तानतीत्य जीवन्ने
वातिक्रम्य मायोपाधिभूतांस्त्रीन् देही देहसमुद्भवान् देहोत्पत्ति
बीजभूतान् जन्ममृत्युजरादुःखैः जन्म च मृत्युश्च जरा च दुःखा
नि चैतैर्जीवन्नेव मुक्तः सन् विद्वानमृतमश्नुते एवं मद्भावमधि
गच्छतीत्यर्थः । २० ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

अनर्थव्रातरूपमपोह्य विद्वान् ब्रह्मैव प्राप्नोतीत्येतत् प्रश्नद्वारा विवृणो
ति कथमित्यादिना । यथोक्तानित्येतदेव व्याचष्टे मायेति । मायैवो
पाधिस्तद्भूतान् तदात्मनः सत्वादीननर्थरूपानित्यर्थः समुद्भवं
तीति समुद्भवा देहस्य समुद्भवा देहसमुद्भवाः तानिति व्युत्पत्तिं
गृहीत्वा व्याचष्टे देहोत्पत्तीति । यो विद्वान् अविद्यामयान् गुणान्
जीवन्नेवातिक्रम्य स्थितस्तमेव विशिनष्टि जन्मेति । पुरस्ताद्विस्त
रेणोक्तस्य प्रसंगादत्र संक्षिप्तस्य सम्यक्ज्ञानस्य फलमुपसंहरति
एवमिति २० ॥

स्वामिकृतटीका ३

ततश्च गुणातीतः सन्ननर्थनिवृत्त्या कृतार्थो भवतीत्याह गुणानेतानिति
देहाकारः समुद्भवः परिणामो येषां ते देहसमुद्भवास्तानेतान् त्रीनपि
गुणानतीत्यातिक्रम्य तत्कृतैर्जन्मादिभिर्विमुक्तः सन्नमृतमश्नु
ते ब्रह्मानंदं प्राप्नोति २० ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

देहसमुद्भवान्देहस्य कारणभूतान् २० ॥ ॥

स भगवद्भावः कीदृश इत्यत्राह ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

गुणानेतान् यो देही देहसमुद्भवान्देहाकारपरिणतप्रकृतिसमुद्भवाने
तान्सत्वादीस्त्रीन् गुणानतीत्य तेभ्योऽन्यं ज्ञानैकाकारमात्मानं पश्यन्
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमात्मानमनुभवति एष मद्भाव इत्य

श्री॰ गी॰टी॰ चं॰ २० पं॰ [illegible]

अभिनवगुप्तटीका ६

अत्र केचिदसम्बद्धाः श्लोकाः कल्पिताः पुनरुक्तत्वात्तेऽस्माभिरपव पत
न्ह्यणातीनहि निस्तमोहायैव कल्पने [illegible] ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

ततश्च गुणकृतसर्वानर्थनिवृत्त्या कृतकृत्यो भवतीत्याह गुणानिति
देहाकारः समुद्भवः परिणामो येषां ते देहसमुद्भवास्तानेतांस्त्रीन्
गुणानतीत्यातिक्रम्य जन्ममृत्युजराद्दुःखैर्विमुक्तः सन्नमृतं मोक्षम
श्नुते २० ॥

वनमालीटीका ८

देही देहं ममेत्यभिमानी एतां सत्त्वादींस्त्रीनतीत्यातिक्रम्य देहस्य सम
द्भवो येभ्यस्तान् देहसमुद्भवान् देहोत्पत्तिबीजभूतान् जीवन्नेव
गुणेभ्यः परं हरिमाराध्य तत्प्रसादलब्धविवेकेनातिक्रम्य जन्ममृ
त्युजराभिर्याध्यात्मिकादीनि दुःखानि तैर्मुक्तो जीवन्नेव तत्संबंधशू
न्यः सन्नमृतममृतसामर्थ्यं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति २० ॥

[illegible]वैजयंतीटीका ९

उक्तो यो मद्भावः स कीदृशो भवतीत्यपेक्षायामाह गुणानेतानिति यो
देही देहमध्ये स्थितोपि जीवात्मा देहसमुद्भवान्देहोत्पादकानेतान्
सत्वादींस्त्रीन् गुणानतीत्य प्राकृता गुणा जडरूपाः संसारबंधहेतवः
एतेभ्यः पृथग्भिन्नो ज्ञानरूपो ज्ञाता कर्ता भोक्ता इति गुणपुरुषयोः
स्वरूपयाथात्म्यज्ञानेनैतानुल्लंघ्य जन्ममृत्युजराद्दुःखैर्जन्मादिजनितै
र्दुःखैर्विमुक्तो मामेतैः सह कालत्रयेपि संबंधो नास्तीति विवेकेन गु
णाः गुणकार्यदेहादिषु चासक्तः स सोमृतं प्रकृतिवियुक्तं शुद्धा
त्मस्वरूपमश्नुते प्राप्नोति सोयमसंसारित्वलक्षणो मद्भावो भव
तीत्यर्थः २० ॥

मधुसूदनीटीका १० ॥

कथमधिगच्छतीत्युच्यते- गुणानेतान्मायात्मकांस्त्रीन्सत्वरजस्तमोनाम्नः देहसमुद्भवान्देहो

त्पत्तिबीजभूतान् [illegible] तीत्यजीवन्नेवतत्वज्ञानेनवाधित्वाजन्ममृत्युज
राद्ुःखैर्जन्ममरणमृत्युजरायादुःखैश्चाध्यात्मिकादिभिर्मायामयै
र्विमुक्तोजीवन्नेवतत्संबंधशून्यः सन्विद्वानमृतंमोक्षमज्ञाव
मश्नुतेप्राप्नोति [illegible]
[illegible]
[illegible] २० ॥

सदानंदटीका ११ ॥

त्वज्ञावंसकथंयातीत्येवंचेत्ह एतान्त्वनः मायात्मकान्गुणाने
तान्रजःसत्वतमोभिधान् १ देहोत्पत्तौनिमित्तत्वाद्बीजभूतानती
त्यच जीवन्नेवात्मबोधेनत्रीनतिक्रम्यवाधितान् २ जन्ममृत्युजरा
दुःखैस्तत्संबंधेनैववाधितैः जीवन्नेवविमुक्तः संस्तत्संसर्गविवर्जि
तः विद्वान्कैवल्यमानंदंमज्ञावयातिमद्वपुः २० ॥

नीलकंठटीका १२

कथंत्वज्ञावंगच्छतीतितत्राह गुणानिति एतान्गुणान्महदादित्रयो
विंशतिविकारात्मनापरिणतान् देहसमुद्भवान्स्थूलदेहस्यसमु
द्भवोयेभ्यस्तान्अतीत्यजीवन्नेवातिक्रम्यनिर्विकल्पकसमाध्य
भ्यासेनवाधित्वामृतंमोक्षमश्नुतेप्राप्नोति एतेनानंदावाप्तिर्गुणा
त्ययप्रयोजनमुक्तं एतोमुक्तः जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तःसत्वि
तिनत्वनर्थनिवृत्तिरुक्ता ॥२०॥

आनंदटीका १३

स्फुटोर्थः [illegible] २० ॥

रामकंठटीका १४

शरीरविषयादिभावेनपरिणताः सर्वेप्रकृतिविकाररूपाभा
वादेहसमुद्भवाः सतिदेहेशरीरविषयात्मकत्वेनसमुद्भवंती
तितथात्मनैवोपलभ्यतामभिप्रपद्यंतेतानेतान्प्रतिपादितस्व
रूपांस्त्रीन्गुणाननतीत्यवेदकैकस्वभावात्स्वात्मनोव्यतिरेचने
नतिस्तीर्यदेहीदेवत्वस्थूलव्यतिरेचनादेवशरीरादितोनिवृत्ता
हंकारममकाराभिमानित्वात् शुद्धस्वभावचिन्मात्रपदप्रति

त्विकाहंकारो गुणमयशरीरादिभावप्रतिबद्धैर्जन्ममृत्युजरादुः
खैरुत्पादविनाशपरिणामक्लेशैर्विमुक्तः सन्नमृतं परंब्रह्मरूप
मात्मानमश्नुते प्राप्नोति तदभेदं गच्छतीत्यर्थः किमनेनो
क्तं भवति गुणेभ्यः प्रतिपादितस्वरूपेभ्य आत्मनः स्वाभा
विकविविक्तत्वभावनाभूतप्रकृतेर्मोक्षः ननु शरीरविष
यादिरूपायास्तस्याः परिहारमात्रं अथ गुणातीतस्वरूपंवि
शेषतो जिज्ञासुरर्जुन उवाच २० ॥

अथ विशेषतो निर्दिशति ॥

लासिकी [illegible]टीका १५

देहस्य समुद्भवो येभ्यस्तानाहेयानेतानुक्तलक्षणांस्त्रीन्गुणान्
सत्वादीनतीत्य स्वात्मनि तेभ्यो व्यतिरेकेन विश्रान्तिमुपलभ्य
जन्मनामृत्युना जरया दुःखैराध्यात्मिकादिभिर्विमुक्तस्तत्स
म्बंधशून्यः सन् देही देहसम्बन्धवानपि जीवन्नेवामृतं मोक्ष
मिदमश्नुते प्राप्नोति [illegible] २० ॥

पंचोलीटीका

ब्रह्मभावाधिगमप्रकारमाह गुणानिति देही विद्वानेता
न्मायोपाधिभूतान्त्रीन्सत्वादीन्गुणान्देहोत्पत्तिबीजभू
ताननतीत्य जीवन्नेवातिक्रम्य जन्ममृत्युजरादुःखैः चतुर्भिः
जीवन्नेव मुक्तः सन्नमृतमश्नुते प्राप्नोति २०

रत्नावीरसमिद्धायिनी ॥

ततश्च कृतार्थो भवतीत्याह गुणानिति गुणानेतान्माया
त्मकान्सत्वरजस्तमःसंज्ञकान्देहसमुद्भवान्देहोत्पत्तिबी
जभूताननतीत्यातिक्रम्य जन्मनामृत्युना जरया दुःखैश्चाध्या
त्मिकादिभिर्मायामयैर्विमुक्तस्तत्संबंधशून्यो ऽमृतं मोक्षममृ
तमश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थः २० ॥

मधुभाष्य

२०११

77

भाषा अनुवाद

तिस के अनंतर सत्व आदि गुण कृत संसर्ग अनर्थ निवृत्त होने ही से जो कृतार्थ होता है सोई कहते हैं कि सम्यक् प्रकार से जिसका देहादि रूप में उद्भव अर्थात् देहरूप परिणाम को प्राप्त हैं सोई देह समुद्भव कहावै है इस से देही जो जीवात्मा सो देह रूप परिणाम को प्राप्त येई सत्वादि तीन गुणों के अतिक्रमण करने से पर है अर्थात् गुणकृत जन्म मरण जरा दुःख आदि से अच्छी प्रकार मुक्त होय अमृत जो परम आनन्द सो लाभ करता है। २०॥

दोहा

देहसंभव इनतीनगुण जीवलंघहिंजोय जन्ममृत्युजरा
दुखसें मुक्त होत है सोय २०॥

78

अर्जुनउवाच कैर्लिंगैस्त्रीनगुणानेतानतीतोभ
वतिप्रभो किमाचारःकथंचैतांस्त्रीनगुणान
तिवर्तते २१॥

शांकरभाष्यटीका १

जीवन्नेव गुणानतीत्यामृतमश्नुतइति प्रश्नबीजं प्रतिलभ्य अर्जुन
उवाच कैरिति। कैर्लिंगैः चिन्हैस्त्रीनेतान व्याख्यातान गुणानतीतो
तिक्रांतोभवतिप्रभो किमाचारः कोस्याचारइति किमाचारः कथं
केन च प्रकारेण एतांस्त्रीन अतिवर्त्तते २१॥

आनंदगिरिटीका २

समग्रगीफलं गुणातिक्रमणपूर्वकममृतत्वमुक्तं श्रुत्वा मुक्तस्य ल
क्षणं वक्तव्यमिति प्रकृतं विवदितत्वात प्रश्नमुत्थापयति जीवन्नेवेति
ये व्याख्याताः सत्त्वाद्यागुणाः तत्परिणामभूतानध्यासानतिक्रां
तःसन कैर्लिंगैरतीतोभवति इति तानि वक्तव्यानि सिध्यर्थं पूर्वम
नुष्ठेयानि पश्चादयत्नलभ्यानि लिंगानि कानि तानीति पृच्छति
कैरिति। यथेष्टचेष्टाव्याहत्यर्थं प्रश्नान्तरं किमाचारइति। ज्ञानस्य
गुणात्ययोपायस्योक्तत्वादुपायप्रकारजिज्ञासया प्रश्नान्तरं कथमि
ति २१॥

स्वामिकृतटीका ३

गुणानेतानतीत्यामृतमश्नुते इत्येतच्छ्रुत्वागुणातीतस्यलक्षणमाचारं
चगुणात्ययोपायंचसम्यग्बुभुत्सुः अर्जुनउवाच कैरिति हेप्रभोकै
र्लिंगैः कीदृशैरात्मगुणैश्चिन्हैर्गुणातीतोदेहीभवतीतिलक्षण
प्रश्नः कः आचारोस्येतिकिमाचारः कथंवर्ततइत्यर्थः कथंचके
नोपायेनैतांस्त्रीनपिगुणानतीत्यवर्ततेतत्कथयेति २१॥

पिशाचभाष्यटीका ४

अर्जुनउवाच लिंगैःचिन्हैःअतीतअतिक्रांतः २१॥

रामानुजभाष्यटीका ५

+ अर्जुनउवाच केरितिसत्वादीस्त्रीनगुणानेताननतीतःकैर्लिंगैःकैर्लक्ष
णैरुपलक्षितोभवति किमाचारःकेनाचारेणयुक्तोसौअस्यस्वरू

+ अथगुणातीतस्यस्वरूपंसूचनाचारप्रकारगुणात्ययहेतुंचपृच्छति॥

श्री॰ गी॰ टी॰ चं॰

प्तावगतैर्लिंगैरभूतावारः कीदृश इत्यर्थः कथं चैतान् केनोपायेन सत्वादीस्त्रीन् गुणान् अतिवर्तते २१ ॥

अभिनवगुप्तटीका ६

अर्जुन उवाच सष्टार्थम् २१

तत्रयपदिदेहीकथंगुणातीतो भवति स वैयथैव हि कया चित्त्रिमहत्पावर्तते सा च तत्र गुणादन्यतमा यथं भवति अनेनाभिप्रायेण पृच्छति कैर्लिंगैरित्यादि ॥२१॥

79

परमार्थप्रपाटीका ७

एवमेतच्छ्रुत्वा गुणातीतस्य लक्षणं गुणात्ययोपायजिज्ञासुरर्जुनः पृच्छति कैरिति भो प्रभो एतान् कप्रकारांस्त्रीन् गुणान् केरात्मस्वरूपैर्लिंगैश्चिह्नैरतीतो भवति तथाविधः किमाचारः कीदृश आचारो यस्येति किमाचारः कथं वर्ततेत्यर्थः कथं च केनोपायेनैतांस्त्रीन् गुणानतीतः अतीत्य वर्तत इति प्रश्नः २१ ॥

वनमालीटीका ८

गुणातीतत्वमन्तरत्वमस्तेनेत्यनश्रुत्वा गुणातीतस्य लक्षणं तदाचारं गुणात्ययोपायं च सम्यग्बुभुत्सयोपृच्छति एतान् गुणानतीतः कैर्लिंगैर्विशिष्टो भवति येर्ज्ञातुं शक्यः किमाचारोऽस्य स किमाचारः किं यथेष्टचेष्टः किं वा नियतवृत्त इति कथं च केन चोपायेनैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते अतिक्रामति २१ ॥

कसुमवैजयंतीटीका ९

अथ गुणातीतस्य लक्षणमाचारं गुणात्ययोपायं च ज्ञातुमिच्छन्नर्जुन उवाच इति कैर्लिंगैरिति एतान् सत्वादीस्त्रीन् गुणान् यः पुरुषोऽतीतः कैर्लिंगैश्चिह्नैरतीतः शक्यो भवतीत्यर्थ एकः प्रश्नः किमाचारोऽस्य अनाचारेण युक्तोऽयथेष्टाचारेण नियताचारेण वा स्वरूपं ज्ञातुमाचारः कीदृशो भवतीत्यर्थः इति द्वितीयः प्रश्नः च पुनरेतान् त्रीन् गुणान् कथं केन साधनेनातिवर्तते उल्लंघ्य स्थितो भवतीति तृतीयः प्रश्नः इति संबोधनेनैतान् प्रश्नान् वक्तुं त्वमेव समर्थोऽसि नान्योऽतोऽस्मोपरि कृपां कृत्वा स्फुटीकृत्य वक्तव्यमित्यपि सूचितम् २१ ॥

गुणातीतस्य लक्षणं चाचारं गुणातीतोपायं च सम्यग् ज्ञातुमिच्छन्नर्जुन उवाच गुणानतीत्य जीवन्मुक्तो भवतीत्येतच्छ्रुत्वा ॥

अर्जुन उवाच

मधुसूदनीटीका १०

एतान् गुणानतीतो यः स कैर्लिंगैर्विशिष्टो भवति यैर्लिंगैः स ज्ञातुं शक्यः तानि मे ब्रूहीत्येकः प्रश्नः प्रभुत्वात्त्वमेव भगवन्नेव निश्चयं दातुं समर्थ इति संबोधयति प्रभो इति कश्चाचारोऽस्येति किमाचारः किं

यद्येष्टचेष्टः किंवानियंत्रित इति द्वितीयः प्रश्नः कथंचकेनचप्र
कारेणतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते अतिक्राम्यतीति गुणातीतो
पायः कः इतितृतीयः प्रश्नः स्थितप्रज्ञस्यकाभाषाइत्यादिना
पृष्टमपिप्रजहातियदाकामानित्यादिनादत्तोत्तरमपिपुनः प्र
कांतरेणबुभुत्समानः एतदेतस्यवथार्यप्रकारांतरेणतस्यल
क्षणादिकंपंचभिः श्लोकैः श्रीभगवानुवाच यस्तावत्कैर्लिंगैर्यु
क्तोगुणातीतोभवतीतिप्रश्नस्योत्तरंस्पष्टम् २१ ॥

सदानंदीटीका १२

जीवन्नेवगुणानेतानतीत्यामृतमश्नुते इत्येतद्वचनंश्रुत्वापार्थोभ
गवतोहरेः १ गुणातीतस्यचिह्नानितथाचारमहात्मनः सम्यग्बु
भुत्समानः सन्गुणातीतत्वसाधनं २ उवाचवचनंचारुप्रश्नपी
यूषपूरितं गुणानेतानतीतोयः सकैर्लिंगैर्युतः प्रभान् ज्ञात
व्यः सयैर्लिंगैस्तानिमेब्रूहिएतः प्रभुत्वात्स्वतः स्वानिवार
णीयानिसर्वथा ४ श्रीमद्भगवतैवेतिसूचयन्नाहहेप्रभो किमा
चारोगुणातीतः स्यात्प्रश्नोयंद्वितीयकः ५ सकिंयथेष्टचेष्टः स्या
त्किंवाशास्त्रनियंत्रितः एतान्केनप्रकारेणगुणांस्त्रीननिवर्तते ६
कोगुणातीततोपायः प्रश्नोयंचतृतीयकः २१ ॥

नीलकंठीटीका १२

प्रकृतिनामकिंप्रकारेउक्तेऽथमुक्तलक्षणानिपृच्छन्नर्जुनउवाचकै
रितिकैर्लिंगैश्चिह्नैस्त्रीन्गुणानेतान्व्याख्यातान् अतीतोभवति
प्रभानुहेप्रभो सचकिमाचारः कोस्याचारः कथंकेनचप्रकारे
णैतांस्त्रीन्गुणानतिक्रम्यवर्तते ॥ २१ ॥

गुणातीतत्वंविशुद्धमतोजिज्ञासुःअर्जुनउवाच आनंदीटीका १२ ॥

स्पष्टार्थः २१ ॥

रामकंठीटीका १४

श्री॰
गी॰ टी॰
चं॰

कैर्लिंगैरभिव्यंजकैर्लक्षणैरेतानुक्तरूपान्गुणानतीतो भव
ति तेभ्यो विमुक्तः संपद्यते यश्च गुणानतीतस्तस्य किमाचारः किं
तस्य चेष्टितमित्यर्थः केन च प्रकारेण तान्गुणानतिवर्तते व्यतिक्रामति
गुणातीतत्वप्राप्तिहेतुः को विधिरिति प्रश्नत्रयनिर्णयार्थम
नंतरं भगवानुवाच २१ ॥

एवं गुणातीतत्वप्राप्तस्य सिद्धस्य लक्षणं हृत्स्रुपायबुभुत्सया ॥ अर्जुन उवाच

लाक्षिकी नवनीटीका १५

हे प्रभो यथायोगं योगदशाभेददाने समर्थ अयं गुणातीतः
कैश्चिह्नैरुपलक्षितो भवति तथायं किमाचारः कश्चाचारोऽस्ये
ति कथं वर्तते इत्यर्थः कथं च केनोपायेनैतांस्त्रीन्गुणानति
क्रामतीति कथय २१ ॥

पंचोलीटीका

जीवन्नेव गुणाऽनतीत्यामृतमश्नुते इति श्रुत्वा गुणातीतलक्ष
णस्य गुणात्ययोपायं च बुभुत्सयार्जुन आह कैर्लिंगैरिति पू
र्वार्द्धेन गुणातीतस्य लक्षणं पृच्छति उत्तरार्द्धेन गुणातीतस्य
साधनं पृच्छति हे प्रभो कैर्लिंगैश्चिह्नैः एतांस्त्रीन्गुणानऽती
तो भवति किमाचारः केनाचारेण कथं केन प्रकारेण एतान्
गुणानतिवर्तते गुणातीतत्वं प्राप्नोति २१

रत्नावीरसमिद्बोधिनी

गुणातीतस्य लक्षणमाचारं च गुणात्ययोपायं च बुभुत्सुरर्जु
न उवाच कैर्लिंगैरिति एतांस्त्रीन्गुणानतीतो भवति स
कीदृशो लिंगैर्विशिष्टो भवति यैर्लिंगैः संतास्तं पश्यन्ते तानि
मे ब्रूहीत्येकः प्रश्नः क आचारोऽस्येति किमाचारः कथं वर्तते
अयमर्थः इति द्वितीयः प्रश्नः कथं च केन प्रकारेणैतांस्त्रीन्गुणा
नतीत्य वर्तते इति तृतीयः प्रश्नः स्थितप्रज्ञस्य का भाषेत्यादिना
कमपि प्रजहाति यदा कामानित्यादिना दत्तोत्तरमपि पुनर्वि
शेषजिज्ञासया पृच्छतीति २१ ॥

मधुभाष्य

२१॥

भाषा अनुवाद

जीव यह गुण त्रय से अतिक्रांत कहे अलग होने से मुक्ति पाव
ता है यह भगवान कृष्ण के मुख से श्रवण करि के गुणातीत
मनुष्य के लक्षण औ उन मनुष्यों का आचरण औ गुणों के अ
तिक्रम की उपाय सम्यक् प्रकार से जानने की इच्छा करि के अ
र्जुन भगवान से कहते हैं कि हे प्रभो देह जो जीव सो किस प्र
कार आपसे उत्पन्न लक्षण के द्वारा गुणातीत होय यह लक्ष
ण इच्छा और किमाचार कहे उसके आचरण कैसे होते अ
र्थात् किस प्रकार के व्यवहार मे वर्त्तमान रहता है और कि
स उपायसे इन गुणों को अतिक्रमण करि के स्थिर होय सो
सब कृपा करि कहिये जो मेरी सन्देह जाय ॥ २१ ॥

दोहा

किन लक्षण अनतीन गुण लंघत हि प्रभु सोप कर आचा
र कैसें रहें प तीन गुण लांघ हि जोप २२॥

श्रीभगवानुवाच प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमे
व च पांडव न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि
कांक्षति २२ ॥

शांकरभाष्यटीका १

गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वोपायश्चार्जुनेन पृष्टोस्मिन् श्लो
के प्रश्नद्वयार्थं प्रतिवचनं भगवान् यत्तावत् कैर्लिंगैर्युक्तो गुणा
तीतो भवति तच्छृणु प्रकाशमिति प्रकाशं च सत्वकार्यं प्रवृत्ति
ञ्च रजःकार्यं मोहमेव च तमःकार्यमित्येतानि न द्वेष्टि संप्रवृ
त्तानि सम्यग्विषयभावेनोद्भूतानि मम तामसः प्रत्ययो जातस्तेन
नाहं मूढस्तथा राजसी प्रवृत्तिर्ममोत्पन्ना दुःखात्मिका तेनाहं
रजसा प्रवर्त्तितः प्रचलितः स्वरूपात् कष्टं मम वर्त्तते योयं म
त्स्वरूपावस्थानात् भ्रंशस्तथा सात्विको गुणः प्रकाशात्मा मां
विवेकित्वमापादयन् सुखेन च संजनयन् मां बध्नातीति तानि।
द्वेष्ट्यसम्यग्दर्शित्वेन तदेवं गुणातीतो न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि यथा
च सात्विकादि पुरुषः सात्विकादिकार्याण्यात्मानं प्रति प्रका
श्यनिवृत्तानि कांक्षति न तथा गुणातीतो निवृत्तानि कांक्षतीत्यर्थः
२२

आनंदगिरिटीका २

प्रश्नस्वरूपमनूद्य तदुत्तरं दर्शयति गुणातीतस्येति। पृष्टो भगवा
निति संबंधः किं द्वयस्य त्रिधा प्रयोगदर्शनात् प्रश्नद्वयार्थमित्यु
पलक्षणं प्रश्नत्रयार्थमिति द्रष्टव्यं उत्तरमवतार्यानंतरश्लोकता
त्पर्यमाह यत्तावदिति। तानि सम्यग्दर्शी न द्वेष्टि इत्युक्तमेव स्प
ष्टयितुं निषेध्यमसम्यग्दर्शिनो द्वेषं तेषु प्रकटयति ममेत्यादिना
सम्यग्दर्शिनः संप्रवृत्तेषु प्रकाशादिषु द्वेषाभावमुपसंहरति
तदेवमिति। न निवृत्तानि इत्यादि व्याचष्टे यथा चेति। तेषामनात्मी
यत्वे सम्यक् पश्यमानस्यानुकूलप्रतिकूलता आरोपणेन नोदितत्वे

श्री॰ गी॰ टी॰ चे

तेभ्यश्च न स्पृहतीत्यर्थः २२ ॥ ॥

स्वामिकृत टीका ३

स्थितप्रज्ञस्य का भाषेत्यादिना द्वितीयाध्याये पृष्टमपि द्विजोत्तरमपि पु
नर्विशेषबुभुत्सया पृष्टवतीति ज्ञात्वा प्रकारान्तरेण चास्य लक्षणादिकं
श्रीभगवानुवाच प्रकाशं चेत्यादिषड्भिः तत्रैकेन लक्षणमाह प्रकाशं
चेति सर्वद्वारेषु देहेस्मिन्प्रकाश उपजायत इति यदुक्तं सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिं च
रजःकार्यं मोहं च तमसः कार्यमुपलक्षणमेतत् सत्त्वादीनां सर्वा
ण्यपि कार्याणि यथायथं संप्रवृत्तानि स्वतः प्राप्तानि सन्ति द्वेष्टि दुःखबुद्ध्या यो
न द्वेष्टि निवृत्तानि च सन्ति यः सुखबुद्ध्या न कांक्षति गुणातीतः स उ
च्यते इति चतुर्थेनान्वयः २२ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

श्रीभगवानुवाच स्पष्टार्थं २२

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

श्रीभगवानुवाच प्रकाशमिति आत्मव्यतिरिक्तेषु वस्तुषु अनिष्टेषु
प्रवृत्तानि सत्त्वरजस्तमसां कार्याणि प्रकाशप्रवृत्तिमोहाख्यानि द्वेष्टि
तथा आत्मव्यतिरिक्तेषु इष्टेषु तान्येव निवृत्तानि न कांक्षति २२ ॥

स्पष्टार्थं २२

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ अथोत्तरं भगवानुवाच

परमार्थप्रपा टीका ७ ॥

तत्रोत्तरं भगवानाह प्रकाशं चेति षड्भिः तत्र प्रथममेकेन गुणाती
तस्य लक्षणमाह प्रकाशं चेति सर्व[illegible]द्वारेषु दे
हेस्मिन्निति यदुक्तं सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिश्च रजःकार्यं मोहस्तमःकार्यं
मित्युपलक्षणार्थमेतत् सत्त्वादीनां सर्वाण्यपि कार्याणि यथायथं सं
प्रवृत्तानि स्वतः प्राप्तानि सन्ति दुःखबुद्ध्या न द्वेष्टि निवृत्तानि सन्ति च न
कांक्षति गुणातीतः स उच्यत इति चतुर्थेनान्वयः २२ ॥

वनमालीटीका ८

स्थितप्रज्ञस्येत्यादिना पृष्टमपि प्रजहातीत्यादिनोत्तरितमपि पुनः प्र

कारांतरेणतुभुत्समानः प्रकृतीत्यवधार्यप्रकारांतरेणतस्यलक्ष
णादिकमाह प्रकाशमितिपंचभिः प्रकाशंसत्वकार्यंप्रवृत्तिं
रजःकार्यंमोहंतमःकार्यं उपलक्षणमेतत् सर्वाणिगुणकार्या
णियथायथंसंप्रवृत्तानिस्वसामग्रीवशादुद्भूतानिसंतिदुःखस्व
रूपाण्यपिदुःखबुद्ध्यायोनद्वेष्टितथाविनाशसामग्रीवशान्निवृ
त्तानितानिसुखरूपाण्यपिसंतिसुखबुद्ध्यानकांक्षति नवांछति
गुणानांगुणकार्याणांचानात्मत्वादनात्मधर्मत्वाच्च अंतःकरण
स्यचसुखादेरुक्तरीत्यात्मनिस्वाभाविकसंबंधाभावात् सुखदुः
खादीनामात्मनिसंबंधघटकस्याभिमानस्यात्मतत्वविदोनिवृ
त्तत्वादितिभावः एतादृशोरागद्वेषशून्योयःसगुणातीतउच्यतइ
तिचतुर्थश्लोकेनान्वयः इदंचस्वसंवेद्यलक्षणमुक्तंनत्वन्यदीय
रागद्वेषाभावादिकमन्यस्यप्रत्यक्षमस्ति २२ ॥

असमवैजयंतीटीका ९

यद्यपिस्थितप्रज्ञस्यकाभाषेत्यादिनेदंपृष्टंप्रजहातियदाकामा
नित्यादिनोत्तरितंचतथापिविशेषजिज्ञासयायंपृच्छतीतिविलाप
विधांतरेणतस्यलक्षणादीन् श्रीभगवानुवाच पंचभिःतत्रैके
नलक्षणंस्वसंवेद्यमाह प्रकाशंचेति हेपांडवप्रकाशंसत्वगुणका
र्यंप्रवृत्तिंरजोगुणकार्यंमोहं तमोगुणकार्यं उपलक्षणमेत
त्सर्वाण्यपिगुणकार्याणिसंप्रवृत्तानिउत्पादकसामग्रीवशात्सं
प्राप्तानिदुःखरूपाण्यपिदुःखबुद्ध्यायोनद्वेष्टिनिवृत्तानिविनाश
कसामग्रीवशान्निवृत्तानितानिसुखरूपाण्यपिसुखबुद्ध्यानकां
क्षतिएतादृशोरागद्वेषशून्यलक्षणवान्यःसगुणातीतउच्यतेइ
तिचतुर्थेनान्वयःरागतोद्वेषतदभावोरागतदभावोचपरैर्वेदि
तुंनार्हतीति तत्स्वसंवेद्यलक्षणम् २२ ॥

मधुसूदनीटीका ९

सत्वकार्यंप्रकाशंप्रवृत्तिंचरजःकार्यंमोहंचतमःकार्यंउपलक्ष
णमेतत् सर्वाण्यपिगुणकार्याणियथायथंसंप्रवृत्तानिस्वसाम

श्री॰
गी॰ टी॰
चं

८४

ग्रीवशादुद्भूतानि संतिदुःखरूपाण्यपिदुःखबुद्ध्यायो नद्वेष्टि न
थाविनाशसामग्रीवशान्निवृत्तानितानि सुखरूपाण्यपि संति सु
खबुद्ध्यानकांक्षतिनकामयति स्वप्नवन्मिथ्यात्वनिश्चयात् एता
दृशोरागद्वेषशून्योयः सगुणातीतउच्यते इतिचतुर्थश्लोकगते
नान्वयः इदंच स्वात्मप्रत्यक्षलक्षणं स्वार्थमेवनपरार्थं नहि स्वाश्रि
तौरागतदभावौद्वेषतदभावौचपरः प्रत्येतुमर्हति [illegible]
[illegible] २२ ॥

सदानंदीटीका ॥

स्थितप्रज्ञस्यकर्मभेदंपृष्टवंतंमयोत्तरं भूयोबुभुत्समानोयंप्रका
रांतरमर्जुनः १ प्रकृतीत्यवधार्याहहरिः पंचभिस्तत्तरं येलिंगैः
स्याद्गुणातीतस्तानितेकथयाम्यहं २ प्रकाशंसत्वकार्यंचप्रवृ
त्तिंराजसीतथा तमःकार्यंतथामोहमेतत्सर्वोपलक्षणं सर्वा
णिगुणकार्याणिप्रवृत्तानियथायथं उद्भूतानिस्वसामग्रीवशा
दुःखात्मकान्यपि नद्वेष्टिदुःखबुद्ध्यायः सम्यङ्मिथ्यात्वनिश्चया
न निवृत्तानितथानाशसामग्रीवशतःस्वयं संत्यपिसुखरूपाणि
सुखबुद्ध्यानकांक्षति स्वप्नवद्दृष्टनष्टत्वनिश्चयादीदृशोबुधः ६
रागद्वेषाद्यनाक्रांतः सगुणातीतउच्यते इदंविरक्तस्वसंवेद्यंस्वा
र्थमेवाखिललक्षणं ७ नत्वन्योह्याश्रितौरागद्वेषौवेत्तिनतत्क्षयं २२

नीलकंठीटीका ॥

तत्राद्यस्योत्तरमाह प्रकाशमिति प्रकाशप्रवृत्तिमोहाः सत्वरजस्तम
सांकार्याणिव्युत्थानावस्थायांतानिसम्यक्प्रवृत्तानि सामान्येनदु
ःखकं मत्वाप्रवृत्तानिनद्वेष्टि नापिसमाध्यवस्थायांतानिनिवृत्तानि
संतिकांक्षति सोयंनित्यसमाधिस्थोब्रह्मविद्वरिष्ठः यंप्रकृत्यश्रीभा
गवतेस्मर्यते देहंचनश्वरमवस्थितमुत्थितंवासिद्धोनपश्यतीति अ
त्रवासिष्ठेसप्तयोगभूमयउक्ताः ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्याप्रथमासमु
दाहृता विचारणाद्वितीयातृतीयातनुमानसा सत्वापत्तिश्चतुर्थी

स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका पदार्थाभावनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगाख्येति
तत्र यथोक्तसाधनसंपन्नमुमुक्षुता प्रथमा श्रवणमननात्मविचारा
त्मिका द्वितीया निदिध्यासनरूपा तृतीया एताः साधनभूमयः सत्त्वा
पत्तिर्ब्रह्मसाक्षात्काररूपा चतुर्थी फलभूता यस्यां योगी कृतार्थोऽपि जी
वन्मुक्तिसुखं उत्कलेनानुभवति पराऽपि तिस्रो जीवन्मुक्तेरवांतरभेदाः
तत्रापि पंचम्यां भूमौ स्वयं स्थितः स्वयमेव व्युत्तिष्ठति षष्ठ्यां परप्रयत्ने
न सप्तम्यां तु न स्वतः परतो वा व्युत्तिष्ठति सोऽयं नित्यसमाधिस्थः प्रका
शमित्यनेन श्लोकेनोक्तः २२ ॥

आनंदीटीका १२

अथेत्तरं श्रीभगवानुवाच एतद्गुणातीतलिंगमित्यर्थः [२२]

रामकंठीटीका ४

स एवंविधः श्लोकचतुष्टयप्रतिपाद्यविशेषविशिष्टो गुणातीत उ
च्यते इति संबंधः कोऽसौ य एतानि वस्तूनि संप्रवृत्तानि सम्यगभिव्य
क्तानि संति न द्वेष्टि समाधिविपर्ययत्वान्न च प्रीतिं न भजते इत्यर्थः
तथा निवृत्तानि अलब्धवृत्तयः एव नेभं वा विनिवृत्तानि न प्रार्थयते इत्यर्थः
कानि तानीत्याह प्रकाशं सत्त्वगुणस्य विवृद्धाभिव्यक्तं ज्ञानादि
रूपं लिंगं [तथाप्रकाशं] तथा प्रवृत्तिं रजोगुणस्य तथाविधं क्रिया
त्मकं लिंगम् तथा मोहं तमोगुणस्य तादृशमेवाज्ञानात्मकं लिं
गमेतेषु सत्त्वादिगुणवृद्धिचिह्नभूतेषु वस्तुषु प्रवृत्तिहेतुषु
वा नित्यनिर्विकारस्वरूपप्रतिष्ठत्वाद्यो रागद्वेषाभ्यां मनागपि ना
क्रियते स गुणातीत उच्यत इत्येतन्मत्वा गुणातीतस्य लिंगम् एत
च्चोक्तं वक्ष्यमाणं च द्वितीये स्थिरप्रज्ञत्वलक्षणकथनप्रसंगेन
प्रतिपादितमिहाप्यनुवर्णनीयम् ननु प्रवृत्तिमोहौ प्रवृत्तौ सं
तौ रजस्तमोवृद्धिलिंगभूतौ द्विष्टौ भवतां नाम योगिनः प्रकाश
स्तु सत्त्ववृद्धिलिंगभूतः प्रवृत्तः स कथं द्विष्टो भवेत् येनोक्तं

श्री॰
गी॰ टी॰
च

प्रकाशंप्रवृत्तंयोनद्वेष्टिसगुणातीतइत्यन्वयोच्यते इहाभ्यासयोगिने
रजस्तमोलिंगवत्सत्वलिंगमपिप्रकाशात्मकंप्रवृत्तंनिषेध्यत्वा
द्विष्टंभवति तथाचपातंजलेचितिशक्तिस्वरूपमनुक्ता सत्वगुणा
त्मिकाचेयमतोविवेकविपरीतख्यातिरित्यतस्तस्याविरक्तंचित्तं
नामपिख्यातिंनिरुणद्धीत्युक्तम् कर्मयोगिनस्तुगुणातीतदशा
पिरूपस्यविशेषायमुक्तः यत्प्रकाशमपिप्रवृत्तंनद्वेष्टिनचतस्य
निवृत्तिमभिकांक्षति तथाहिसतिद्वेषरागानुषंगाद्गुणातीतता
घटते तेनविशुद्धस्वभावाप्रवृत्तसंविदः प्रकाशादीनिप्रवृत्तानिनि
वृत्तानिवाहेयतयोपादेयतयावायस्यद्वेषरागौनोत्पादयतःसगुणा
तीतउच्यतेतदेतद्गुणातीतलिंगमित्यर्थः २२

ल्लातिकी [illegible]टीका १५

प्रकाशंसत्वकार्यम् प्रवृत्तिःरजःकार्यम् मोहस्तमःकार्यम् उ
पलक्षणंचैतत् सर्वाण्यपिगुणकार्याणियथायथंसंवृत्तान्यभि
व्यक्तानिसन्ति दोषबुद्ध्यानद्वेष्टि निवृत्तानिविलीनानिपुनर्वृद्धा
योनकांक्षति सगुणातीतउच्यतेइतिचतुर्थेनान्वयः २२

पंचोलीटीका

द्वितीयेस्थितप्रज्ञस्यकाभाषेत्यादिना पृष्टेप्रजहातियदेत्यादि
नादत्तोत्तरमपिपुनर्विशेषबुभुत्सयापृच्छतीतिज्ञात्वाप्रका
रांतरेणतस्यलक्षणादिकमाह भगवान् प्रकाशमित्यादिसप्त
भिः तावत्कैर्लिंगैर्गुणातीतोभवतितस्योत्तरंप्रकाशंचेति हे
पांडवप्रकाशंसत्वस्यकार्यंप्रवृत्तिंरजसःकार्यंमोहंतमसः
कार्यमेतानित्रीणिसत्वादिकार्याणिसंप्रवृत्तानिनद्वेष्टिनिवृ
त्तानिप्राप्तानिनकांक्षति २२

रणवीरसमिद्बोधिनी

प्रकारांतरेणगतलक्षणादिकंश्रीभगवानुवाच प्रकाशंचेति प्रकाशंसत्त्वकार्यंप्रवृत्तिंरजःकार्यंमोहंतमःकार्यंउपलक्षण मेतत्सर्वाणिगुणकार्याणि यथायथंसंप्रवृत्तानिस्वयमेवो पस्थितानिदुःखबुद्ध्यानद्वेष्टि निवृत्तानिसुखबुद्ध्यातत्तत्कां क्षति नकामयतेयोगुणातीतःसउच्यतेइतिवक्ष्यमाणश्लोकेना न्वयः २२॥

मधुभाष्य

२२॥

स्थित प्रश्नस्यका भाषा यह दूसरे अध्यायके चौविस पचीस श्लो
क आदि से यही बात अर्जुन ने पूछाभी था और उस का उत्तर
भी भगवान दे चुके हैं तो भी फेरि विशेष रूप से जानने की इ
च्छासे अर्जुन पूछते हैं यह विचार करिके भगवान दूसरे प्रका
रसे उन का लक्षण आदि इस श्लोकसे लेकर छः श्लोकसे क
हते हैं औ उन के बीच यह एक श्लोक के द्वारा उन के लक्षण
जनावते हैं कि सत्व आदि गुणोंको उपलक्ष्य करि के कहा जो
प्रकाश अर्थात् सर्व द्वारेषु देहेऽस्मिन् यह इस अध्याय के प
कादश श्लोकसे कहा जो सतो गुण का कार्य और प्रवृत्तिजो
रजोगुण का कार्य तथा मोहादि जो तमो गुणका कार्य ये
समस्त कार्य यथाक्रमसे आप से प्रवृत्त होने पर दुःख विचा
रि के जो पुरुष द्वेष द्वेत से औ निवृत्ति होने से सुख जानि इच्छा
न करै सोई गुणातीत मनुष्य है यह जानो। २२।

दोहा

प्रकाशादि और प्रवृत्ति मोहादिक पांडवजोय आपहि द्वेषन
कर्तहे जातनकांक्षे सोय २२॥

87

उदासीनवदासीनोगुणैर्योनविचाल्यते गुणा
वर्तंतइत्येवयोवतिष्ठतिनेंगते २३ ॥

शांकरभाष्यटीका १

एतन्न परप्रत्यक्षं लिंगं किं तर्हि स्वात्मप्रत्यक्षत्वादात्मविषयमेव
एतत् लक्षणं न हि स्वात्मविषयं द्वेषमाकांक्षां वापरः पश्यति ।
अथेदानीं गुणातीतः किमाचारइति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह उदा
सीनेति । उदासीनवद्यथोदासीनोन कस्यचित् पक्षं भजते न त
थायं गुणातीतत्वोपायमार्गेवस्थित आसीन आत्मविद्गुणैर्यः
समासीनः विचाल्यते विवेकदर्शनावस्थातः तदेतत् स्फुटीकरोति
गुणाः कार्यकारणविषयाकारपरिणता अन्योन्यस्मिन् वर्तंतइति यो
वतिष्ठति छंदोभंगभयात् परस्मैपदप्रयोगः योनुतिष्ठतीतिपाठा
न्तरं नेंगते न चलति स्वरूपावस्थएव भवतीत्यर्थः । २३ ।

आनंदगिरिकृतटीका २

स्वानुभवसिद्धं गुणातीतस्य लक्षणमुक्तमित्याह एतच्चेति । परप्रत्य
क्षत्वाभावं प्रपंचयति नहीति । आश्रयोविषयः । कैर्लिंगैरित्यादिपरि
हृत्य द्वितीयं प्रश्नं परिहरति अथेति । दृष्टान्तं व्याचष्टे यथेति । उपेक्ष
कस्य पक्षपातत्वायोगादित्यर्थः आत्मविदात्मनः कौटस्थ्यज्ञानेनासी
नोनिवृत्तकर्तृत्वाभिमानो प्रयतमानो भवतीति दार्ष्टान्तिकमाह त
थेति गुणातीतत्वोपायमार्गोज्ञानमेव शब्दादिभिर्विषयैरस्य कूटस्थ
त्वज्ञानात् प्रच्यावनमाशंक्याह गुणैरिति उपनतानां विषयाणां रा
गद्वेषद्वारा प्रवर्तकत्वमित्येतत् प्रपंचयति तदेतदिति योवतिष्ठति
सगुणातीतइत्युत्तरत्र संबंधः । अवपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदे प्रयो
क्तव्ये कथं परस्मैपदमित्याशंक्याह छंदोभंगेति पाठान्तरे तु वाचि
तानवृत्तिमात्रमनुष्ठानं करणाकारपरिणतानां गुणानां विषयाकार
परिणतेषु तेषु प्रवृत्तिर्न ममेति पश्यन् अचलतया कूटस्थदृष्टि
मात्मनोन जहातीत्याह नेंगतइति २३ ।

गी.टी.
२

स्वामिकृतटीका ३

नदेवंस्वसंवेद्यंतस्यलक्षणमुक्त्वा परसंवेद्यंतस्यलक्षणंवक्तुंकिमाचार इतिद्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह उदासीनवदितित्रिभिः उदासीनवत्साक्षितयाआसीनः स्थितः सन् गुणैर्गुणकार्यैः सुखदुःखादिभिर्योनविचाल्यते स्वरूपात्प्रच्याव्यते अपितुगुणाएवस्वकार्येषुवर्तंते एतैर्मम संबंधएवनास्तीतिविवेकज्ञानेनयस्तूष्णीमेवावतिष्ठति स्थितोभवति परस्मैपदमार्षंनेंगतेनचलति २१

विश्वनाथभाष्यटीका ४

उदासीनेति नेंगतेनचाल्यतेकार्यकारणसंघातविषयरूपपरिणता गुणेषुवर्तंतइतियोवतिष्ठतियः प्रतिपद्यतेसनचलति २३ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

उदासीनेति उदासीनः गुणव्यतिरिक्तात्मावलोकनतृप्तोऽन्यत्र उदासीनोगुणैर्द्वेषाकांक्षाद्वारेणयोनविचाल्यते गुणाःस्वेषुकार्येषुप्रकाशादिषुवर्तंतइत्यनुसंधाय तूष्णीमवतिष्ठते नेंगतेनगुणकार्यानुगुणंचेष्टते २३

स एव २२

अभिनवगुप्तटीका ६ (परमार्थप्रपा टीका)

नदेवंस्वसंवेद्यंलक्षणमुक्त्वाकिमाचारइतिद्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह उदासीनवदितित्रिभिः उदासीनवत्साक्षितयाआसीनः उदासीनः स्थितः गुणैर्गुणकार्यैःसुखदुःखादिभिर्योनविचाल्यते अपितुगुणाएव स्वकार्येषुवर्तंतेएतैर्ममसंबंधोनास्तीतिविवेकेनयस्तूष्णीमवतिष्ठतीतिपरस्मैपदमार्षंनेंगतेनचलति २३ ॥

वनमालीटीका ८

लक्षणमुक्त्वाचारमाह उदासीवदितित्रिभिः यथोदासीनोद्वयोर्विवदमानयोःकस्यचित्पक्षमभजमानोनरज्यतिनवाद्वेष्टितथायमात्मतत्त्ववित् रागद्वेषशून्यतयासीनोज्ञानभगवत्परोहिगुणैः सुखदुःखाद्याकारपरिणतैर्योनविचाल्यते निश्चलतानप्रच्याव्यते किंतुगुणाएवेतेईश्वरयेतिनाटहेंद्रियविषयाकारपरिणताः परस्परस्मिन्वर्ततेहमचिदानंदघनस्वरूपएवभोक्तानविलक्षणः सदेकाकारः एतेनतुस्वरूपाविकाविण

श्चेत्येवंतिष्ठित्यात्मतत्वेवतिष्ठतिवतिष्ठतेनेंगतेनेनत्रागादियुक्तः सन्
गुणाद्यनुसारेणचेष्टतेव्यापारंकरोति गुणातीतः सउच्यतइतिरती
येनान्वयः २३ ॥

ऊरुमवैजयंतीटीका ९

एवंस्वसंवेद्यलक्षणस्यप्रथमप्रश्नस्योत्तरमुक्त्वेदानींकिमाचार
इतिद्वितीयप्रश्नस्योत्तरंपरसंवेद्यलक्षणमाह उदाशीनेतित्रिभिः
उदासीनवदिति उदासीनउदासीनैर्यथोदासीनोविवदमानयोर्द्वयोः
कस्यचित्पक्षमभजमानोनरज्यतेनवद्वेष्टितथायमात्मविद्रागद्वेषर
हितनयासानुभावानंदैकरसः स्वस्वरूपएवस्थितः सन्गुणैः सु
खदुःखादिभावेनपरिणतैरनात्मभूतैर्योनविचाल्यतेस्वरूपान्नप्र
चाल्यतेकिंतुगुणाः सत्वादयः स्वकार्येषुप्रकाशप्रवृत्तिप्रमादादि
षुवर्ततेममतैः कदापिनसंबंधइत्येवंनिश्चित्यपत्तूष्णीमेवावतिष्ठ
तेनेंगतेगुणकार्यानुरूपेणनचेष्टतेगुणातीतस्सउच्यतेइतिरु
तीयेनान्वयः २३ ॥

+ एवंलक्षणः प्रकाशगुणातीतः किमाचारइति
द्वितीयप्रश्नस्यप्रतिवचनमाह त्रिभिः ॥

मधुसूदनीटीका १०

+ यथोदासीनोद्वयोर्विवदमानयोः कस्यचित्पक्षमभजमानो नरज्य
तिनवाद्वेष्टि तथा यमात्मविद्रागद्वेषशून्यतयास्वस्वरूपएवासीनो
गुणैः सुखदुःखाद्याकारपरिणतैर्योनविचाल्यतेनप्रच्याव्यते स्वरू
पावस्थानात् किंतुगुणाएवैतेदेहेंद्रियविषयाकारपरिणताः पर
स्परस्मिन्वर्ततेममत्वादित्यस्यैवंतत्सर्वभासकस्यनकेनापिभास्य
धर्मेणसंबंधः स्वप्नवन्मायामात्रत्वाद्भास्यप्रपंचोजडः स्वयंज्योतिः
स्वभावस्तत्वहंपरमार्थसत्योनिर्विकारद्वैतशून्यश्चेत्येवंनिश्चित्य
यः स्वरूपेएवतिष्ठन्नवतिष्ठते योनुतिष्ठतीति [illegible]पाठः तत्रत्वप
यः स्वरूपेण्वनिष्ठत्यवतिष्ठते
ष्यकार्यैः नेंगतेनव्याप्रियतेऽत्रचित्त गुणातीतः सउच्यतइतिरु
तीयगतेनान्वयः २३ ॥

सदानंदीटीका ११

एवंतल्लक्षणंमोच्यतदाचारोधुनोच्यते यथाकश्चिदुदासीनोद्व
योर्विविदमानयोः अभजन्कस्यचित्पक्षंनवाद्वेष्टिनरज्यते तथाय

श्री॰
गी॰ टी॰
७

माात्मविद्यागहेषशून्यतयात्मनि २ आसीनोनगुणैः र्दुःखसुखा
द्याकारतांगतैः स्वात्मैवस्थानतोमोहस्वयात्मव्याख्यातेएवपि ३
नकेनचित् ४ आत्मिनस्यैवसर्वावभासकत्वगुणेनवा दोषेणवा
स्तिसंबंधः स्वमवत्कल्पितेनच ५ स्वयंज्योतिस्वभावोहंनिर्विकारो
प्युतोमलः प्रपंचोयंजडोमिथ्याभास्यः स्वाप्नप्रपंचवत् ६ यइत्थं
वंविनिश्चित्यस्वस्वरूपेवतिष्ठते नतद्व्याप्रियतेकिंचिद्गुणातीतः
सउच्यते ७ ॥

89

नीलकंठीटीका १२

अथषष्ठ्यापदार्थाभावमापन्नोब्रह्मविदरीयान्तुच्यते उदासीनव
दिति योयंसमाधौउदासीनइवास्तेशून्यानेकिमपिप्रयोजनमपश्य
न् इदंममकर्तव्यमस्तीतिवासनाशून्यत्वात् यथास्तेएवनत्वपरम
यत्नमंतरेणकदाचिदपिगुणैर्विचाल्यते परेणशुन्यापितोपिगु
णानपश्यन्गुणावर्ततइत्येवज्ञात्वायोवतिष्ठतिस्वव्यपववर्ततेन
नगुणाकृतेविशानिष्टस्पर्शैः इंगतेचलति अयमर्थः यथाकश्चिद्
जानोरसनामोक्षान्स्वयंशाकादिरसंनविंदति परेणज्ञापितोपि
कंचिद्रसविशेषमनुपलभ्यापिनोदासीनएवास्ते कंटिनेवविशेषद
शनस्यतिरोधानान्ननतत्कृतंसुखंदुःखंवापश्यतितद्वदयंज्ञेयः २३

^किमाचारइत्याह॥

आनंदटीका १३

^उदासीनवत् नटस्थइवासीनः स्थितः स्थितः योगुणैः सहहेर्वीनि
हेर्वीनविचाल्यतेविकारंनप्राप्यतेयः गुणावर्ततइत्येवज्ञः अयं
प्रकाशादिर्गुणानामेवस्वभावोममतुनकिंचिदेमितिजानं
स्तिष्ठतिस्वात्मन्येवस्थितिंभजतेनेंगतेपनेषांसहहेनोवानिह
नोवानचेष्टते इतिगुणातीतस्याचारः २३ ॥

रामकंठीटीका १४

तस्यलिंगांतरमाह उदासीनवदासीनइत्यादि योगुणैः सहहेर्नि
निहतैर्वीनविचाल्यतेस्वरूपात्प्रच्याव्यतेसगुणातीतइतिस्वरू

उदासीनवदासी

पः अतोन विचाल्यते इति हेतुगर्भं विशेषणमाह उदासीनवदासी नइति यः परस्य स्वं वा दुःखं वा प्रवर्तमानं तेनाभिश्रीभूतवित्ता ख्वस्यो निर्विकारस्तटस्थ एव पश्यति स उदासीन इत्युच्यते तेनत् लं स एव प्रकाशादिप्रवृत्तिनिवृत्त्योः परकीययोरिव निर्विकारं एवासीनः स्वरूपविश्रान्तो न एव ये गुणा वर्तन्ते प्रवृत्तिमनुभवं तीति एतावतिष्ठो वोदासीनस्तिष्ठति स्वस्थितिं भजते ऽत एव नेङ्गते नस्वरूपाच्चलति स गुणातीत उच्यते नदस्य लिङ्गमित्यर्थः एते नकैर्लिङ्गैर्गुणातीतो भवतीत्यन्तेनात्र सम्बन्धः २२ ॥

लासिकी ~~टीका~~ १५

तथा गुणकार्यैः सुखादिभिः प्रवृत्तैर्निवृत्तैर्वा योन विचाल्यते स्वस्वरूपा न प्रच्याव्यते एतदुदासीनवत्तटस्थवत् आसीन यासीनः स्वरूप विश्रान्तः औदासीन्यमेवाह गुणा वर्तन्त एव स्वप्रवृत्तिं भजन्त एवे तियोवतिष्ठति स्वस्वभावे सुस्थिरः अत एव नेङ्गते स्वरूपान्न चल ति एभिर्लिङ्गैः स्वसंवेद्यैरुपलक्षितो यः स गुणातीत उच्यते

२२ ॥

पंचोलीटीका

तस्य लक्षणमुक्त्वा किमाचार इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह उदा सीन इति यः संन्यासी उदासीनवत् यथोदासीनः कस्यचित्प त्तं न भजते तद्वदासीनः गुणातीतत्वोपायमार्गे अवस्थितो गु णैः न विचाल्यते गुणा देहेन्द्रियविषयाद्याकारपरिणताः अ न्योन्यस्मिन् प्रवर्तन्ते न तु निर्विकार आत्मेति इति योऽवतिष्ठते सो नेङ्गते न चलति २३

रामवीरसमिद्धाधिनी ॥

किमाचार इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह उदासीनेति यथोदा

सीनोविवदमानयोर्द्वयोः कस्यचित्पक्षमभजमानो न बध्यते
नुवाहे हि तथा यो रागद्वेषराहित्येन स्वस्वरूप एवासीनो गुणै
गुणकार्यैः सुखदुःखादिभिर्यो न विचाल्यते स्वरूपान्नच्यवते
ऋपि बद्धगुणा एव स्वकार्ये प्रवर्तन्ते एतैर्मम संबंधो नास्तीति
विवेकज्ञानेन यो वस्तुतस्तूष्णीमेवावतिष्ठते नेंगते न चलती
ति २६॥

मधुभाष्य

२३॥

भाषा अनुवाद

उक्त रूप अनायास बोधसे गम्य जो गुणातीत के लक्षण सो क हि गुणातीत का आचरण कैसा है इस दूसरे प्रश्न का उत्तर ती न श्लोक से कहते हैं कि उदासीन के समान साक्षी रूप स्थित हो के सत्व आदिगुण के कार्य सुख दुख आदिसे जो मनुष्य अविचलित है अर्थात् अपने द्रष्टा स्वरूप से च्युत न होय वल सत्वादि गुण अपने अपने काम से वर्तमान हैं इन से हमसे कुछ भी संबंध नहीं है ऐसे विवेक ज्ञानसे जो पुरुष चुपचा प मौन होय स्थित रहे औ इस बातसे विचलित नहोय सो गु णातीत है। २३॥

दोहा

उदासीन ज्यो रहत है गुणसें चल दिन जाय गुण हि वर्ते
इह मति चलें न स्थित होय सोय २३॥

समदुःखसुखःस्वस्थःसमलोष्टाश्मकांचनः तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिंदात्म संस्तुतिः २४ ॥

शांकरभाष्यटीका १

किंच समदुःखेति। समदुःखसुखः समे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः स्वस्थः स्वात्मनि स्थितः प्रसन्नः अविक्रियः समलोष्टाश्मकांचनः लोष्टंच अश्म च कांचनंच समानि यस्य स समलोष्टाश्मकांचनः तुल्यप्रियाप्रियः प्रियंचाप्रियंच प्रियाप्रिये समे यस्य सोयं तुल्यप्रियाप्रियो धीरो धीमान् तुल्यनिंदात्म संस्तुतिः निंदाच आत्मसंस्तुतिश्च तुल्ये निंदात्मसंस्तुती यस्य यतेः स तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः। २४ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

गुणातीतस्य लिंगांतरमाह किंचेति। तयोः समत्वं रागद्वेषानु त्पादकतया स्वकीयत्वाभिमानाभावस्य दत्वं प्रसन्नत्वं स्वास्थ्याद प्रच्युतिरविक्रियत्वं विदुषो दृष्ट्या प्रियाप्रिययोरसंभवेपि लोकदृ ष्टिमाश्रित्याह प्रियंचेति। प्रियाप्रियग्रहणेन गृहीतानां कांच नादीनां ब्राह्मणपरिव्राजकवत् पृथक्ग्रहणं निंदादोषोक्तिरा त्मनो गुणकीर्तनं। २४।

स्वामिकृतटीका ३

अपिच समदुःखसुखेति समेसुखदुःखेयस्ययतः स्वस्थः स्वरूपएव स्थितः अतएवसमानिलोष्टाश्मकांचनानियस्य तुल्यप्रियाप्रिये सुखदुःखहेतुभूतेयस्य धीरोधीमान् तुल्यनिंदाचआत्मसंस्तुति श्चयस्यसः २४ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

स्वस्मिन्नात्मनितिष्ठतीतिस्वस्थः धीरःधीमान् २४ ॥ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

श्री॰ गी॰ टी॰ चं॰

९२

समइति मानापमानयोरिति समदुःखसुखयोः समचित्तः स्वस्थः
स्वस्थितस्वात्मैकप्रियत्वेन तद्व्यतिरिक्तपुत्रजन्ममरणादिसुखदुः
खयोः समचित्त इत्यर्थः अत एव समलोष्टाश्मकाञ्चनः अत एव तु
ल्यप्रियाप्रियः तुल्यप्रियाप्रियविषयः धीरः प्रकृत्यात्मविवेककु
शलः अत एव च तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः आत्मनि मनुष्यत्वाद्यभिमा
नकृतगुणागुणस्तुतिनिंदयोः स्वासंबंधेन तुल्यचित्तः २४

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं २४ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७ ॥

अपि च मानापमानयोस्तुल्य इति [illegible]
[illegible]
त्वेति समे सुखदुःखे यस्य यतः स्वस्थः [illegible] समदुःखसु
कांचनं [illegible] यस्य शेषं स्पष्टं २४ ॥ स्वरूप एव स्थितः समानि लोष्ट

वनमालीटीका ८

समे दुःखसुखे द्वेषरागशून्यतया यस्य स समदुःखसुखः कस्मादेवं
यतः स्वस्थः स्वीयपरमानंदरूपे श्रीपरात्मीकृते भगवति स्थितः भ
गवत्प्रसादेनाविर्भूतपरमानंदस्वस्वरूपे वा स्थितः अत एव समा
निर्हेयोपादेयभावरहितानि लोष्टाश्मकांचनानि यस्य तथा लोष्टो
मृत्पिंडः अत एव तुल्ये प्रियाप्रिये सुखदुःखसाधने यस्य हितसाध
नत्वाहितसाधनत्वहर्षविषयत्वाभावेनोपेक्षणीयत्वात् धीरो धी
मान्धृतिमान्वा अत एव तुल्ये निंदात्मसंस्तुती दोषकीर्तनगुणकी
र्तने यस्य तीत उच्यत इति द्वितीयेनान्वयः २४

^सतुल्य

[illegible]वैजयंतीटीका ९ ॥

किंच समदुःखसुख इति यतो यमात्मवित्स्वस्थः स्वस्मिन्नेव स्वरू
पे स्थितो ऽत एव समदुःखसुखः समे ऽनात्मधर्मत्वात्तुल्ये दुःखसु
खे यस्य सः स्वात्मैकप्रियत्वेन तद्व्यतिरिक्तपुत्रादिजन्ममरणादि
रूपयोरिष्टव्याधिलाभहानिरूपयोर्वा दुःखसुखयोः समचित्त इत्य
र्थः अत एव समलोष्टाश्मकांचनः समानि हेयोपादेयभावरहिता

^यो

निलोष्टाश्मकांचनानियस्यसतथालोष्टाश्मकांचनः तुल्यप्रियाप्रियः
तुल्येप्रियाप्रियेसुखदुःखसाधनेभूतेवस्तुनीयस्यसतथाधीरःप्र
कृतिपुरुषविवेककुशलः अतएवतुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः तुल्ये
निंदात्मसंस्तुतीयस्यसतथा आत्मनिमनुष्यत्वाद्यभिमानकृतयो
र्गुणागुणयोस्तुतिनिंदयोःस्वासंवेद्यानुसंधानेनतस्यचित्तस्य
स्थैः यईदृशोगुणातीतस्सउच्यतेइतिद्वितीयेनान्वयः २४ ॥

मधुसूदनीटीका १०

समदुःखसुखोरागद्वेषशून्यतयात्मधर्मतयान्ततयाचयस्यस
मदुःखसुखःकस्मादेवंयस्मात्स्वस्थःस्वस्मिन्नात्मन्येवस्थितःद्वैतदर्श
नशून्यत्वात् अतएवसमानिहेयोपादेयभावरहितानिलोष्टाश्मकां
चनानियस्यसः लोष्टः पांसुपिंडः अतएवचतुल्येप्रियाप्रियेसु
खदुःखसाधनेयस्यहितसाधनत्वाहितसाधनत्वबुद्धिविषयत्वाभा
वेनोपेक्षणीयत्वात् धीरः धीमान् धृतिमान्वा अतएवतुल्येनिंदात्म
संस्तुतीदोषकीर्तनगुणकीर्तनेयस्यसगुणातीतउच्यतइतिद्वितीय
गतेनान्वयः २४ ॥

सदानंदीटीका ११

समदुःखसुखोयस्यानात्मधर्मतयान्तते द्वैतदर्शनशून्यत्वात्स्वस्मिन्ने
वस्थितोयतः १ हेयादेयत्वशून्यानिलोष्टाश्मादीनियस्यसः तुल्य
प्रियाप्रियेयस्यसाधुनेसुखदुःखयोः २ नवेक्षणीयभावेनहिताहि
तविकल्पनाः यस्यधस्माद्गतोमोस्माद्धीमान्धैर्ययुतोबुधः ३ अतएवा
त्मनस्तुल्येनिंदासम्यक्स्तुतीउभेयस्यदोषगुणादीनांसम्यग्बोधेन
बाधनात् ईदृशोब्रह्मविद्धीरोगुणातीतःसउच्यते २४ ॥

नीलकंठीटीका १२ ॥

अथपंचम्यांभूमावसंसक्तिनामिकायांस्थितोब्रह्मविद्वरउच्यते समेतिस
माधौसमदुःखसुखयस्यससमदुःखसुखः स्वस्थः स्वेनैवस्वरूपेणैवतिष्ठती
तिस्वस्थः यदात्वनसमाधाविक्षिप्तस्तदास्वयमेवव्युत्तिष्ठतीतिभावः सोपि
व्युत्थानावस्थायांसमलोष्टाश्मकांचनोविरक्तइत्यर्थः तुल्यप्रियाप्रियः
तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिश्च प्रियाप्रिययोर्निंदास्तुत्योश्चप्राप्तौतुल्योहर्षवि
षादशून्यः अत्रहेतुर्धीर

श्री॰ गी॰टी॰ चं

इति यथाकश्चिच्छूरस्तीव्रप्रहारवेदनायोपि न व्याकुलयति धैर्याद्वेदनां वा
नभवति तद्वदयं हर्षविषादावनुभवन्नपि धैर्यान्नचलति पूर्वस्य तु ज्ञा
नायामपि वेदनायां हर्षाद्युदय एव नास्ति तत्पूर्वस्य तु वेदनैव नास्ती
तिभेदः एतेन श्लोकत्रयेण सर्वेषां जीवन्मुक्तानां समाधौ लिंगानि तत्स्वसं
वेद्यानि आचारापरसंवेद्यानि लिंगान्युक्तानि ॥ २४ ॥

प्रथिम श्लोक साहार्थे उक्ता २४ श्रीमू ॥

आनंदीटीका १३

रामकंठीटीका १४ ॥

किमाचार इत्यस्योत्तरमाह समदुःखेत्यादि सुखदुःखे समे इति सत्व
रजस्तमोहेतय उक्ताः समाश्च विशेषेणानिरूप्यमाणत्वात्तुल्यास्तय
स्य सत्वस्थोक्तः न सुखं प्रीयते न दुःखं द्वेष्टि न स्वप्रेम्णा ग्रहीतीत्येवंविधस्त
स्य समाचारः तुल्यो मित्रारिपक्षयोरित्येतदंतमनया दिशा किमा
चार इत्यस्योत्तरमेतत् २४ ॥

अथ परमं वेद्यलक्षणरूपमाचारमाह ॥ लासिकी टीका १५

समेषु विशेषेण वेद्ये दुःखसुखे यस्य यतः स्वस्थः स्वरूपस्थितः त
था समलोष्टाश्मकांचना समानि हेयोपादेयबुद्धिशून्यानि लोष्टादी
नि यस्य तुल्ये प्रियाप्रिये सुखदुःखहेतुभूते यस्य सः हर्षविषाद
रहितत्वात् ननु किं जडभूत एव नेत्याह धीरो धीमान् कुशलः
२४ ॥

पंचोलीटीका

समेति समदुःखसुखः समे दुःखसुखे यस्य सः स्व आत्मनि स्थि
तः तत्र कृतो स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः समानि तुल्यानि लोष्टा
श्मकांचनानि यस्य सः तुल्यप्रियाप्रियः तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य
स धीरः धीमान् तुल्ये आत्मनिंदास्तुती यस्य सः २४

रणवीरसमभिहोयिनी

समेति रागद्वेषशून्यतया समे तुल्ये दुःखसुखे यस्य सः समदुःख
सुखो यतः स्वस्थः स्वस्मिन्स्थितः स्वरूप एवावस्थितः समानि हेयोपा

देयरहितानि लोष्टाश्मकांचनानि अतएव तुल्यो प्रियाप्रियौ सु
खदुःखसाधने यस्य सो तएव तुल्यनिंदात्मसंस्तुति तुल्ये निंदा
त्मसंस्तुती दोषगुणकीर्तने यस्य स गुणातीत उच्यते २४

मधुभाष्य

२४॥

94

भाषा अनुवाद

और जो मनुष्य सुख दुख से समान और माटी पात्थर सो
ना आदि भी जिस के निकट समान हैं और सुख दुख
के हेतु स्वरूप प्रिय अप्रिय विषय मे जिस की बुद्धि तुल्य
है और धीर धीमान जो हैं तथा अपनी स्तुति औ निन्दा
मे भी तुल्य बुद्धि हैं। २४ ॥

दोहा

समदुख हे स्वस्थ है समदज स्वर्ण पषान तुल्य प्रिय अप्रि
य धीर जो निंदास्तुति समान २४ ॥

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः
सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते २५

शांकरभाष्यटीका १

किंच मानापमानयोरिति। मानापमानयोस्तुल्यः समो निर्विकारः
तुल्यो मित्रारिपक्षयोः यद्यप्युदासीना भवंति केचित् स्वाभिप्राये
णतथापि पराभिप्रायेण मित्रारिपक्षयोरिव भवंतीति अयंतु
ल्यो मित्रारिपक्षयोरित्याह सर्वारंभपरित्यागी दृष्टादृष्टार्थानि कर्माणि
रभ्यंते इत्यारंभाः सर्वानारंभान् परित्यक्तुं शीलं अस्येति सर्वारंभ
परित्यागी देहधारणमात्रनिमित्तव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्या
गीत्यर्थः गुणातीतः स उच्यते २५।

आनंदगिरिकृतटीका २

इतश्च गुणातीतः शक्यो ज्ञातुमित्याह किंचेति। मानः सत्कारस्ति
रस्कारोपमानः परदृष्ट्या यौ मित्रशत्रू तयोः पक्षयोर्निर्विशेषो न
कस्यचित् पक्षे तिष्ठतीत्याह तुल्य इति विद्वेषो मित्रादिबुद्ध्यभावा
न्न तुल्यमित्रारिपक्षयोरित्ययुक्तमित्याशंक्याह यद्यपीति। सर्वकर्म
त्यागे देहधारणमपि निमित्ताभावान्न स्यादित्याशंक्याह देहेति
उक्तविशेषणो गुणातीतो ज्ञातव्य इत्याह गुणेति। २५॥

स्वामिकृतटीका ३

अपिच मानापमानयोरिति मानेचापमानेच तुल्यः मित्रपक्षे रिपक्षे
च तुल्यः सर्वान् दृष्टादृष्टार्थान् आरंभान् उद्यमान् परित्यक्तुं शीलं य
स्य स एवंभूताचारयुक्तो गुणातीत उच्यते २५॥

पिशाचभाष्यटीका ४

किंच मानापमानयोरिति देहेंद्रियविषयाकारपरिणतानतीतोतिक्रां
तः तेषु निस्पृहः २५॥

रामानुजभाष्यटीका ५

अप्युक्तमानापमानयोस्तुल्य उक्तमित्रारिपक्षयोरपि तत्संबंधाभावा
देव तुल्यचित्तः तथा देहित्वप्रयुक्तसर्वारंभपरित्यागी य एवंभूतः स

श्री॰
गी॰टी॰
चं॰

96

गुणातीतउच्यते २५ [illegible] २५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

यद्यपि प्रकाशादिषु सर्वेषु धर्मेषु वर्तन्ते तथापि योगिनस्तेषु प्रकाशा
दिषु न रमन्ते नह्येषं वन्तो भवन्ति अपितु केवलपिंडधर्मतयैते स्थितान
मां तो भयि तमलमिति मत्वा ना गुणातीता भवंति अतएवाह यः
अतोनिर्विवेकास्तिष्ठति सएवं तु सम्यग्ज्ञानात् तथाहि नेंगते न स्व
रूपाच्च्यवते अत्रचोपायः सर्वेषामारंभाणां शारीरारंभकेंद्रियादिस्व
भावप्रयत्नवर्तनेन न तत्फलं किंचिदहमभिसन्दधइति स्थिराबुद्धिः
२५

परमार्थप्रपाटीका ७

अपि च मानापमानयोस्तुल्य इति सर्वान् दृष्टादृष्टानामारंभान
धमानापित्यक्तशीलं यस्य तथाविधो गुणातीत उच्यते २५ ॥

वनमालीटीका ८

मानः सत्कारोऽपमानोऽसत्कारः आदरानादरौ तयोस्तुल्यो हर्षविषाद
शून्यः निंदास्तुतीशब्दरूपे मानापमानेतु शब्दविनापि कायमानोव्या
पारविशेषाविति भेदः तुल्यो मित्रारिपक्षयोः मित्रपक्षस्य वारिपक्ष
स्यापि द्वेषाविषयः मोक्षानुपयुक्तसर्वारंभान् त्यक्तुं शीलमस्य स सर्वा
रंभपरित्यागी उदासीनवदासीन इत्याद्युक्तानि लक्षणानि साधकेन
यत्नादनुष्ठेयानि जीवन्मुक्तस्यायत्नसिद्धानि लक्षणत्वेन तिष्ठंती
ति विवेकः २५ ॥

ऊसमवैजयंतीटीका ९

किंच मानापमानयोरिति मानश्चादरापरपर्यायः सत्कारः अपमा
नोऽनादरापरपर्यायस्तिरस्कारस्तयोस्तुल्यो हर्षविषादरहितः अत
एव तुल्यो मित्रारिपक्षयोः मित्रपक्षस्य वारिपक्षस्यापि द्वेषाविषयः स्व
संबंधाभावादेव तुल्यचित्तः तयोरनुग्रहनिग्रहशून्य इत्यर्थः सर्वार
भपरित्यागी आरभ्यन्त इत्यारंभाः कर्माणि सर्वाणि तान् परित्यक्तुं शीलं
यस्य स तथा देहनिर्वाहमात्रवस्तुग्राहीत्यर्थः ईदृशो यस्मात्तु गुणा
तीत उच्यते तेन तत्तदुपपत्तिवावहूकरत्यर्थः २५ ॥

मधुसूदनीटीका १०

मानः सत्कार आदरापरपर्यायः अपमानस्तिरस्कारोऽनादरः अप
रपर्यायः तयोस्तुल्यः हर्षविषादशून्यः निंदास्तुती शब्दरूपे मानाप
मानौ तु शब्दमंतरेणापि कायमनोव्यापारविशेषावित्ति भेदः अत्र
पकारकापकारकयोः पाठविकल्पः अर्थः स एव तुल्यो मित्रारिपक्षयोः
मित्रपक्षस्येवारिपक्षस्यापि द्वेषाविषयः स्वयं तयोरनुग्रहनिग्रह
शून्य इति वा सर्वारंभपरित्यागी आरभ्यंत इति आरंभाः कर्माणि
तान्सर्वान्परित्यक्तुं शीलं यस्य स तथा देहयात्रामात्रव्यतिरेकेण सर्व
कर्मपरित्यागीत्यर्थः उदासीनवदासीन इत्याद्युक्तप्रकारावारेण गु
णातीतः स उच्यते यदुक्तमुपक्रमादितः हि यो द्वयास्वेव यत्नसा
ध्यं विद्याधिकारिणा साधनत्वेनानुष्ठेयमतत्वज्ञायां जीवन्मुक्तस्य
गुणातीतस्योक्तं धर्मजातमयत्नसिद्धं लक्षणत्वेन तिष्ठतीत्यर्थः ।

[illegible]

[illegible] २५ ॥ सदानंदीटीका ११

मानः सत्कार इत्युक्तः आदरापरनामकः अपमानस्तिरस्कारोऽना
दरापरसंज्ञकः १ तयोर्हर्षविषादाभ्यामसंस्पृष्टतया समः निं
दास्तुती तु शब्दैकस्वरूपे परिकीर्तिते २ शब्दं विनापि व्यापारवि
शेषः कायचित्तयोः मानापमानावित्युक्तावितिभेदस्तयोर्द्वयोः
तुल्यो द्वेषाघनाक्रांतो यस्तु मित्रारिपक्षयोः आरंभाः सर्वकर्माणि
त्यक्तुं शीलं च यस्य सः ४ देहयात्रार्थमेवास्य कर्माभासेन वापरं
यथोक्ताचारसंपन्नो गुणातीतः स उच्यते ५ यावत्प्रयत्नसाध्यं स्या
द्गुणातीतत्वसाधनं तावन्मुमुक्षुणा नित्यमनुष्ठेयमिहादरात्
उत्पन्नज्ञानविद्यायां जीवन्मुक्तस्य सन्मतेः अयत्नसिद्धं तस्योक्तं
गुणातीतत्वलक्षणं २५ ॥ नीलकंठीटीका १२ समाधिस्
थ्यवतुर्यां भूमौ सत्त्वापत्तिसंज्ञायां स्थितस्य योगिनः द्वैतस्य बाधाल्लिंगमा
त्वाभावेन स्वसंवेद्यलिंगाभावात्तत्त्वनिश्चयेन

श्री॰
गी॰टी॰
चं

९७

वारञ्चपरसंवेद्यएवनदाह मानेति यथाहिपरीतकः कूटकार्षाप
णस्यलाभेविनाशेवाहर्षविषादस्मृमोनचनलाभार्थंयत्नमारभते
नफलतनाभयोवाध्यतेनलाभार्थंयत्नंचारभते एवंविद्वान्द्वंद्वेन
मरूमरीचिकाकदसमानंपश्यन्नतन्मानापमानयोर्वामित्रारिपक्ष
योर्वातुल्यएवनतन्यतरलाभायपरिहारायवायत्नमारभते अतो
गुणातीतइत्युच्यते सर्वत्रपदार्थः स्पष्टः २५

आनंदीटीका १३

प्रियंमनोज्ञंअप्रियममनोज्ञकम् मानः पूजावमानः परिभवः आ
रंभंनइत्यारंभायज्ञादिकर्माणितेषांफलत्यागी [illegible]
[illegible] २५ ॥

रामकंठीटीका १४

कथंचैनान्गुणानतिवर्ततेइत्यत्रोत्तरमाह सर्वेत्यादि सर्वेषामा
रंभानांयज्ञ तपोदानादिक्रियाविशेषाणामुद्यमानांनिरंशाय
निजानंदनिर्भरनिर्भयस्वात्मोपासाप्रवणत्वात्फलस्यस्वर्गादि
भोगप्राप्तिलक्षणस्यत्यागीनिरभिसंधानत्वाद्वर्जयिताज्ञाननि
ष्ठत्वेनफलाभिसंधिशून्यतया शास्त्रोक्तस्वकर्मानुष्ठानलक्षणो
विधिर्गुणातीतत्वप्राप्तिहेतुरित्यर्थः २५ ॥

लासिकी [illegible]टीका १५

तथा मानापमानयोर्मित्रारिपक्षयोश्चतुल्यः सर्वानारंभाकर्माणि
परित्यक्तुंशीलंयस्यसः एवंभूतआचारयुक्तोगुणातीतउच्यते
[illegible] ॥ २५ ॥

पंचोलीटीका

मानापमानयोरिति यः मानापमानयोः समोनिर्विकारः मि
त्रारिपक्षयोस्तुल्यः समः सर्वारंभपरित्यागरहष्टादृष्टार्थक
र्मारंभपरित्यागीसगुणातीतउच्यते २५

मानापमानेति मानेतथावमानेचतुल्योमित्रपक्षेरिपुपक्षेचतु
ल्यः सर्वारंभपरित्यागीसर्वान्दृष्टादृष्टार्थानारंभानुद्यमांस्परित्यक्तुं
शीलंयस्य सएवंभूतावाश्युक्तोगुणातीतउच्यतेइति २५ (कथं
मेतान्गुणानतिवर्ततेइत्यस्यप्रश्नस्योत्तरमाह मांचेति चकारो
ऽवधारणार्थः मामेवश्रीपरमेश्वरमव्यभिचारेणैकांतभक्ति)

२५॥

मधुभाष्य

२५॥

भाषा अनुवाद

और जो मनुष्य मान अपमान मे एकभाव और मित्र शत्रु प
क्ष मे समबुद्धि तथा जो दृष्ट अदृष्ट संपूर्ण अर्थके उद्यमको
त्याग करने मे समर्थ है ऐसे आचरणसे युक्त पुरुषको गु
णातीत कहते हैं यह जानो ।२५॥

दोहा

समदृ मान अपमान मे तुल्य मित्र अरिपक्ष सर्वरंभपरित्या
गी सोगुणातीत कहा स्वदा २५॥

मांच योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते सगु
णान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते २६

शांकरभाष्यटीका १

उदासीनवदित्यादि गुणातीतः स उच्यते इत्येतदंतमुक्तं यावद्यत्न
साध्यं तावत् संन्यासिनानुष्ठेयं गुणातीतत्वसाधनं मुमुक्षोः स्थिरी
भूतंतु स्वसंवेद्यं सद्गुणातीतस्य यतेर्लक्षणं भवती अधुना कथंच
त्रीन् गुणान् अतिवर्तत इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह मांचेति। मांचे
श्वरं नारायणं सर्वभूतहृदयाश्रितं योयतिः कर्मीवा अव्यभिचारे
ण कदाचित् योव्यभिचरति न भक्तियोगः भजनं भक्तिः सैव यो
गस्तेन विवेकज्ञानात्मकेन भक्तियोगेन ज्ञानसमुत्त्वेन सेवते स
गुणान् समतीत्य एतान् यथोक्तान् ब्रह्मभूयाय भवनं भूयः ब्रह्म
भूयाय ब्रह्मभवनाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः २६

आनंदगिरिकृतटीका २

यत्नसापेक्षत्वादि तद्विद्योदयात् पूर्वं यत्नसाध्यं विद्याधिकारि
णा ज्ञानसाधनत्वेनानुष्ठेयमुत्पन्नायान्तु विद्यायां जीवन्मुक्तस्यात्मध
र्मजातं स्थिरीभूतं स्वानुभवसिद्धं लक्षणत्वेन तिष्ठतीत्युक्ते धर्मजा
ते विभागं दर्शयति उदासीनवदित्यादिना। प्रश्नद्वयमेवं परिहृत्य
तृतीयं प्रश्नं परिहरति अधुनेति। मच्छब्दस्य संसारिविषयत्वं व्याव
र्तयति ईश्वरमिति। तत्रैव नारायणशब्दान्मूर्तिभेदो व्यावर्त्यते। तस्य
नाटस्य अवच्छिनत्ति सर्वेति। मुख्यामुख्याधिकारिभेदेन विकल्पः
भक्तियोगस्य याद्दच्छिकत्वं व्यवच्छेत्तुमव्यभिचारेणेत्युक्तं तद्व्याच
ष्टे नेति। भजनं परमप्रेमरूपमेव युज्यतेऽनेनेति योगः तेन सेवते
पराक् चित्तताविनाशहानुसन्दधातीत्यर्थः सभगवदनुग्रहहेतुः
ततस्सम्यग्ज्ञो विद्वान् जीवन्नेवेत्यर्थः।२६॥

त्यीसन्य-

स्वामिकृतटीका ३

कथं चैतान् गुणानतिवर्तत इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह मांचेति चपा
दोऽवधारणार्थः मामेव परमेश्वरं श्रीनारायणमव्यभिचारेणैकांतेन भ

श्री॰ क्तियोगेनयः सेवते सएतान्गुणान्समतीत्यैतान्सम्यक्प्रतिक्रम्यब्रह्मभू
मी॰टी॰ यायब्रह्मभावायकल्पतेयोग्योभवति २६ ॥
चं

पैशाचभाष्यटीका ४

मांचेति भक्तिरेवयोगोभक्तियोगः ब्रह्मभावायकल्पतेसमर्थोभवति २६

+ तथैवभूतस्यगुणात्ययेप्रधानहेतुमाह ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

+ मांचेति नायंगुणेभ्यः कर्तारमित्यादिनोक्तेनप्रकृत्यात्म विवेकानुसं
धानमात्रेणगुणात्ययः संपत्स्यते तस्यानादिकालप्रवृत्तविपरीतवास
नावाध्यत्वसंभवात् मांसत्यसंकल्पपरमकारुणिकमाश्रितवात्सल्य
जलधिमव्यभिचारेणैकान्त्यविशिष्टेनभक्तियोगेनयः सेवते सएता
न्सत्वादीनुदुरत्ययानतित्यब्रह्मभूयायब्रह्मत्वायकल्पतेब्रह्मभाव
योग्योभवतियथावस्थितमात्मानममृतमव्ययंप्राप्नोतीत्यर्थः २६

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

अनेनमूलभूतमुपायमुपदिशति मांचेति चशब्दोवधारणेयोमा
मेवसेवते अनेनफलादिसाकांक्षतामासंगत्वेनाश्रयतिफलंप्रधान
तयेतिनिरस्तः अतएवनास्याव्यभिचारिणीभक्तिः फलंप्रतिव्यभि
चारिण्याभगवतोमहेशस्याग्रशक्त्याभक्त्यापवित्रीकृतेनान्यइतिहे
वास्यावानितियस्तुफलंकिंचिदप्यनभिलष्यन्किमेतदलीकमनु
तिष्ठसीतिपर्यनुयुज्यमानोपिनिरंतरभगवद्भक्तिमात्रविड्मतेनकर
णतयाकंठकिमेरामवान्वेपमानतनुर्विस्फारितनयनयुगलपरि
वर्तमानसलिलसंपानस्तंभीभावेनेवान्तरप्रयच्छति सएवाव्यभि
यं [illegible] ॥

परमार्थप्रपाटीटीका ७

त॰ कथंचैतान्गुणानतिवर्तेइत्यस्यप्रश्नस्योत्तरमाह मामिति मामी
श्वरमव्यभिचारेणैकान्तभक्तियोगेनयः सेवतेसएवैतान्गुणान्सम्य
क्प्रकारेणातीत्यब्रह्मभूयायब्रह्मभावायकल्पतेयोग्योभवति २६ ॥ य॰

वनमालीटीका ८

गुणातिक्रमोपायमाह मामिति मामेवेश्वरंसर्वभूतांतर्यामिणं जगद

दयादिकर्त्तारं वासुदेवमव्यभिचारेणानन्यायसहस्रेणाप्रतिव
द्धेन सर्वात्मत्वधीपूर्वकाविच्छिन्नप्रेमप्रवाहरूपेण भक्तियोगेन से
वते स मद्भक्तः एतान् प्रागुक्तान् गुणान् समतीत्य सम्यगतिक्रम्य
निरस्तकृत्य ब्रह्मभूयायाविर्भूतबृहद्गुणत्वाय पूर्णानंदस्वरूपमोक्षा
यकल्पते योग्योभवति सर्वदाभगवतोनंतगुणालयस्य भक्तव
त्सलस्य सर्वेश्वरस्य श्रीवासुदेवस्य भक्तिरेव गुणातिक्रमोपाय इति
भावः २६ ॥

अस्मवैजयंतीटीका ९

अथेदानीं कथंचैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्त्तते इति तृतीयप्रश्नस्योत्तरंव
क्तुनात्मगुणेभ्यः कर्त्तारमित्यादिनोक्तेन प्रकृत्यात्मविवेकान्संधा
नमात्रेणैव पुरुषो गुणात्ययो न भवति किंतु दैवीह्येषा गुणमयी म
ममाया दुरत्यया मामेव ये प्रपद्यंते इत्यादिना गुणात्ययस्य तत्सर्वका
दैश्वर्यभगवत्प्राप्त्येश्च भगवत्प्रपत्त्येकोपायतया प्रतिपादितत्वा
त् तदेकांतभगवत्प्रपत्त्येकोपायेनैव गुणात्ययस्तत्सर्वकब्रह्मभा
वश्च भवतीत्याह मां च योऽव्यभिचारेणेति चशब्दोऽवधारणे मामेव
सर्वेश्वरं सर्वकारणकारणं सर्वनियंतारमनंतगुणशक्तिं जगद्भि
न्नाभिन्नस्वरूपं पार्थसारथिं कृष्णमेव अव्यभिचारेणैकांतिकेन भ
क्तियोगेन यो गुणात्ययेच्छुः सेवते भजति स एतानतिदुरत्ययानपि
गुणानतीत्यातिक्रम्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय कल्पते ब्रह्मभावयो
ग्यो भवति आत्मयाथात्म्यस्वरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः जीवे ब्रह्मशब्दप्र
योगस्तु प्रागेवोक्तः यत्तु ब्रह्मभूयायेत्यनेन मद्रूपतां स यातीति पा
र्थसारथिनोपदिष्टमिति व्याचष्टे तन्निरवधानमेव तेनैवेदं ज्ञानमु
पाश्रित्य मम साधर्म्यमागता इत्यादिना मोक्षेऽपि स्वरूपभेदस्याभिहि
तत्वात् निरंजनः परमं साम्यमुपैतीत्यादिश्रुतिष्वपि च तस्य दृष्टत्वा
त् अणुत्वविभुत्वादिनित्यधर्मकृतत्वेन नित्यत्वाच्च तद्भेदस्य ब्रह्मै
व सन्ब्रह्माप्येतीति श्रुतेनात्र ब्रह्मसदृशः सन्ब्रह्माप्येति प्राप्नोति अ
न्यथा ब्रह्मभावो न तु ब्रह्माप्ययोर्न संगच्छते तस्मादुक्तार्थ एव साधी
यानित्यलं विस्तरेण २७ ॥

+अधुनाकथमेतान्गुणाननिवर्त्तते इतितृतीयप्रश्नस्यप्रतिवचनमाह ॥

श्री·
गी·टी·
चं

101

मधुसूदनीटीका १०

+चस्त्वर्थः मामेवेश्वरंनारायणंसर्वभूतानामंतर्यामिनंमाययाक्षेत्रज्ञतामाप
न्नंपरमानंदघनंभगवंतंवासुदेवमव्यभिचारेणपरप्रेमलक्षणेनभ
क्तियोगेनद्वादशाध्यायोक्तेनयः सेवतेसदाचिंतयतिसमद्भक्तः ए
तानशुक्लान्गुणान्समतीत्यसम्यगतिक्रम्याद्वैतदर्शनेनबाधि
त्वाब्रह्मभूयायब्रह्मभवनायमोक्षायकल्पतेसमर्थोभवति सर्व
दाभगवच्चिंतनमेवगुणातीतत्वोपायइत्यर्थः २६

सदानंदीटीका ११

कथंगुणानतिक्रामेदित्यस्योत्तरमुच्यते मांपरमेश्वरंसर्वभूतानां
हृदयेस्थितं १ भगवंतंपरानंदघनंनारायणंविभुं नित्यमव्यभिचा
रेणपरप्रेमैकलक्षणेन २ हृष्टेनभक्तियोगेनयश्चिंतयतिसर्वदा
समद्भक्तोगुणानेतान्मत्प्रसादात्मतत्त्वधीः ३ अद्वैतदर्शनेनैवबा
धित्वात्मनिकल्पितान् ब्रह्मभूयायमोक्षायसमर्थोभवतिस्वयं
भगवच्चिंतनंनित्यंगुणातीतत्वसाधनं मत्वेत्यस्मात्सदाधीमां
श्चिंतयेत्कमलमीश्वरं भ्रमावर्तागारंप्रचुरभयभारभ्रमपदंदृश्यसा
रंसंसारंजनिमृतिघनाधारमदयिं गुणानामाकारंगहनगतिम
नंतमधुनापराभक्तिंकृत्वेश्वयनकृतिनोमोक्षजननीम् २६ ॥

नीलकंठीटीका १२

अथकथंत्रीन्गुणानतिवर्ततेइत्यस्योत्तरंविवलनसाधनभूतासक्ति
स्वभूमिकुत्तीर्णानंतमानसामाह मांचेति यः साधकोमांप्र
त्यगात्मानंचकारस्त्वर्थेसर्वभूमिस्थापेक्षयास्यवैलक्षण्यंद्योतय
ति अव्यभिचारेणहृष्टेनरागानंतरितेनभक्तियोगेनमयिभगवतितैल
धारावदविच्छिन्नवृत्तिप्रवाहिमनःप्रणिधानरूपेणयोगेनसेव
तेध्यायति सएवंसत्वीकृतचित्तएतान्गुणान्समतीत्यध्या
नपरिपाकांतेसत्वमपिबाधित्वाब्रह्मभूयायब्रह्मभावायकल्पते
योग्योभवति भवोभावइतिभवतेर्भावेक्यप् ॥२६॥

एतदयनोपाय
माह

आनंदटीका १३

अव्यभिचारेणपरमेश्वरंतत्कामसंत्यादेस्तत्फलकामनयायज

नंव्यभिचारस्तत्स्वरूपेणैनमदेकालम्बनेनभक्तियोगेनमांसेवतेसब्रह्मी
भावायमत्सायुज्यंकल्पतेसमर्थोभवति २६ ॥

रामकंठीटीका १४

नेपरं विधिमाह यश्च यथोक्तस्वरूपंमामव्यभिचारेणमद्व्यतिरिक्त
विषयान्तरालंबनव्यभिचाररहितेनभक्तियोगेनप्राक्प्रतिपादित
चतुष्प्रकारेणभक्तिरूपेणसमाधिनासेवते आर्त्तत्वादिज्ञानित्वपर्य
न्तावस्थासमुचितविधिपूर्वमुपास्ते सपरांकाष्ठांप्राप्तः सन्नेतान्य
थोक्तान्गुणानतीत्यातिक्रम्यब्रह्मभूयायब्रह्मभावायकल्पते ।
यथोक्तस्वरूपंब्रह्मसंपद्यतेइति इदानीमुपायान्तरमुक्तस्त्राहतेनम
हामोहसागरादुत्तीर्णोभवतीत्यर्थः यतोयथोक्तक्रमेणप्रत्यभि
ज्ञाताद्वयचिन्मात्रस्वरूपपरब्रह्मणिमयिपरमात्मनिस्वविश्रान्त
संविदोयोगिनोनत्रिगुणरूपंकिंचिद्व्यतिरिक्तपदार्थान्तरमवशिष्य
ते यस्माद्यथोक्तंतात्त्विकंमत्स्वरूपमेवाचिन्त्यमायामहिम्नैवे
दंतयापरमस्वमाणंयथाप्रकृत्याद्यभावस्वरूपतामापद्यते त
थैवतात्त्विकामद्धर्मीश्चधर्मीअपरामृश्यमानाः सत्त्वादिगुणव्यपदे
शभाजोभवंति तथाच प्रकाशोनाममद्धर्मोव्यतिरिक्तप्रकाशप
नैयदनित्योदितचिदात्मकज्योतीरूपः सव्यतिरिक्तपरिमितप्र
कोप्यपनिह्नुतयातत्स्वरूपानुविधायित्वात्परिमितत्वमिवापन्नः
सत्त्वगुणव्यपदेशंलभते एवंस्वरूपानुभवमात्रलक्षणक्रियात्मापि
मद्धर्मः सव्यतिरिक्तपरिमितप्रकाश्यनिह्नुतयारजोगुणव्यपदे
शंलभते तथादेशकालाद्यनवच्छिन्नमहिम्निस्वाभाविकीनित्या
यास्थितिः सैवमित्राश्रयनिह्नुतयानियमात्मकतमोगुणव्यपदे
शंलभते एवंपरामर्शवैचित्र्याद्भावनामात्रव्यापारोमायाशक्तिः
प्रकृतिगुणादिभावविकल्पात्मकमत्यद्भुतमिदंत्रैलोक्यालेख्य
मलिखंतीसर्वदेहिनोमोहयति सैवयदाभक्तिरूपेणविजृम्भमा
णयाविद्याशक्त्यातिरस्कृताभवतितदापारमार्थिकंब्रह्मैवैकंत

त्वमवशिष्यते ततउक्तं योभक्तियोगेनमांसेवतेसब्रह्मभूयायक॰
ल्पतेइति २६ ॥

+कथंचैतान्गुणाननिवर्तते इत्यस्योत्तरमाह ॥

लासकी [illegible]टीका १५

+चोवधारणे मामेवमच्छहृवाच्यमहंनाप्रन्यमीश्वरमेवयोयो
गी अव्यभिचारेणनिष्कमेनभक्तियोगेनोक्तरूपेणोपासायो
गेनसेवनेभ्यस्यति सएतानुक्तलक्षणांस्त्रीनगुणान्समती
त्यमस्यगतिक्रम्य ब्रह्मभूयायब्रह्मभावायकल्पतेसमर्थोभ
वति [illegible] २६ ॥

पैचोलीटीका

अधुनाकथंत्रीनगुणाननिवर्तते इतिप्रश्नस्यप्रतिवचनमा॰
ह मांचेति चपुनः योयतिःकर्मीवामामीश्वरंसर्वभूतहृ॰
दिस्थितंभक्तियोगेनभजनंभक्तिः सएवयोगस्तेनभक्तियो॰
गेनविवेकविज्ञानरूपेणअव्यभिचारेणानन्यविषयेणसेव॰
तेसएतान्गुणान्समतीत्यब्रह्मभूयायब्रह्मभावायमोक्षाय
कल्पतेसमर्थोभवति २६

रणवीरसमिद्धेथिनी ॥

कथमेतान्गुणाननिवर्तते इत्यस्यप्रश्नस्योत्तरमाह मांचेति.
चकारोत्रावधारणार्थः मामेवश्रीपरमेश्वरमव्यभिचारेणैकां
तभक्तियोगेनस्वधर्मपालनरूपेणयः सेवते सएतान्गुणान्स
मतीत्यसम्यगतिक्रम्यब्रह्मभूयायब्रह्मभावायकल्पते योग्यो
भवतीत्यर्थः २६ ॥

मधुभाष्य

२६ ॥

भाषा अनुवाद

किस प्रकार सत्वादि गुणो को अतिक्रम करि के वर्तमान रहैं इस प्रश्न का उत्तर करते हैं कि परमेश्वर स्वरूप हमारी ही से वा अव्यभिचारिणी ऐकान्तिक भक्ति के द्वारा जो मनुष्य करता है सोई मनुष्य गुणत्रय को अच्छी तरह से अतिक्रम करि के मुक्ति प्राप्ति के योग्य होता है । २६ ।

दोहा ॥

मो सेवत अव्यभिचार सें भक्ति योग सें जोय सो इन गुणको लंघके ब्रह्म परापत होय २६ ॥

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च शा
श्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च २७
इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्या
यां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभा
गयोगो नाम चतुर्दशोध्यायः १४ ॥

शांकरभाष्यटीका १

प्रतिष्ठाहं प्र
कथमेतदित्युच्यते ब्रह्मणः परमात्मनः हि यस्मात् प्रतिष्ठाहं प्र
तितिष्ठत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठाहं प्रत्यगात्मा कीदृशस्य ब्रह्मणः अमृ
तस्याविनाशिनः अव्ययस्याविकारिणः शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्म
स्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्यस्य सुखस्यानंदरूपस्यैकांतिकस्याव्यभिचा
रिणः अमृतादिस्वभावस्य परमानंदरूपस्य परमात्मनः प्रत्यगा
त्मा प्रतिष्ठा सम्यक् ज्ञानेन परमात्मतया निश्चीयते इति तदेतद्ब्रह्म
भूयाय कल्पते उक्तं यया चेश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय
ब्रह्म प्रतिष्ठते प्रवर्त्तते सा शक्तिः ब्रह्मैवाहं शक्तिशक्तिमतोरनन्यत्वा
दित्यभिप्रायः अथवा ब्रह्मशब्दवाच्यत्वात् सविकल्पकं ब्रह्म तस्य ब्र
ह्मणो निर्विकल्पकोहमेव नान्यः प्रतिष्ठाश्रयः किंविशिष्टस्यामरण
धर्मकस्याव्ययस्य व्ययरहितस्य किंच शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य
ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य सुखस्य तज्जनितस्यैकांतनियतस्य च प्रतिष्ठा
हमिति वर्त्तते २७ इति चतुर्दशोध्यायः १४ ॥

आनंदगिरिटीका २

+ २ पूर्वाभ्यामपौनरुक्त्यं। प्रतिषिद्धार्थस्य धर्मशब्दस्य ब्रह्मण्यनुपपत्तिमा
शंक्याह ज्ञानेति। अर्थेंद्रियसंबंधोत्थं सुखं व्यावर्त्तयितुमैकांति
कस्येत्युक्तं। अवांतरार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह अमृतादिति। प्रतिष्ठा
कस्येत्युक्तं। ... परमात्मतया निश्ची
यस्मादिति पूर्वेण संबंधः तस्मात् प्रत्यगात्मा परमात्मतया

१ विवक्षन् ब्रह्मैवेत्यत्र हेतुं पृच्छति कथमिति तत्रोत्तरमाह उच्यत इति ब्रह्मशब्दस्यासति बाधके मुख्यार्थग्रहणं
मभिप्रेतमाह परमात्मन इति तं प्रति प्रत्यगात्मनो यत् प्रतिष्ठात्वं तदुपपादयति प्रतितिष्ठतीति यद्ब्रह्म
प्रत्यगात्मनि प्रतितिष्ठतीति तत्किं विशेषणमित्यपेक्षायामुक्तममृतस्येत्यादि तत्रामृतशब्देनाव्य
यशब्दस्य पुनरुक्तिं परिहरति अविकारिण इति नित्यत्वमपक्षयराहित्यं तेन + १

श्री॰
गी॰टी॰
च

104

येते सम्यक्ज्ञानेनेति योजना अस्य श्लोकस्य पूर्वश्लोकेनैकवाक्यता
माह तदेतदिति। विवक्षितं वाक्यार्थं प्रपंचयति ययेति। आसक्तिः
ब्रह्मैवेति। कथं सामानाधिकरण्यं तत्राह शक्तीति। व्याख्यानांतर
माह अथवेति। विशेषणानि पूर्ववद्योजनीयानि नेतव्यानि तदनेना
ध्यायेन देहदेहवत्संयोगस्य संसारकारणत्वं पंचमश्लोकनिरूपणद्वारे
ण च सम्यग्ज्ञानस्य सकलसंसारनिवर्तकत्वमित्येतत् उपपादयता
मन्नुक्तो यत्नसाध्यं गुणैरचाल्यत्वादिमुक्तस्यायत्नसिद्धं लक्षणमिति
निर्धारितः।२७। इति आनंदगिरिकृतटीकायां चतुर्दशोध्यायः १४

स्वामिकृतटीका

तत्र हेतुमाह ब्रह्मण इति हि यस्मात् ब्रह्मणोहं प्रतिष्ठा प्रतिमा घ
नीभूतं ब्रह्मैवाहं यथा घनीभूतः प्रकाश एव सूर्यमंडलं तद्वदेवेत्य
र्थः तथाव्ययस्य नित्यस्यामृतस्य मोक्षस्य च नित्यमुक्तत्वात् तथात
त्साधनस्य शाश्वतस्य च धर्मस्य शुद्धसत्वात्मकत्वात् तथापैकांति
कस्याखंडितस्य सुखस्य च प्रतिष्ठाहं परमानंदैकरूपत्वात् येनाम
त्सेविनो मद्भावस्यावश्यंभावित्वात् युक्तमेवोक्तं ब्रह्मभूयाय कल्प
तइति २६ कृष्णाधीनगुणासंगप्रसंजितभवोबुधि सर्वविनरतिम
त्ते रहस्यभाणि चतुर्दशे ॥ इति श्रीभगवद्गीतासुबोधिन्यांटीका
यांचतुर्दशोध्यायः १४ ॥

पिशाचभाष्यटीका

अत इति वेत्त ब्रह्मणः परमात्मनः हि यस्मात् प्रतिष्ठा प्रतिष्ठेति शिनेगतर्हि
देवेत्ताभिमुखमनेनेति प्रतिष्ठा ग्रहमीश्वरः अमृतस्य अव्ययस्य
अविनाशिनः शाश्वतस्य नित्यस्य धर्मस्य मोक्षसाधनस्य सुखस्य
ब्रह्मानंदस्य चैकांतिकस्य अव्यभिचारिणः कस्मात् मामव्यभि
चारेण भक्तियोगेन यस्सेवते सः त्रीन्गुणान् समतीत्य ब्रह्मभूयाय
कल्पते समर्थो भवति २६ इति पैशाचभाष्ये चतुर्दशोध्यायः १४

रामानुजभाष्यटीका

ब्रह्मणोहीति हि शब्दो हेतौ यस्मादहमव्यभिचारिभक्तियोगेन से

विग्रहस्य तस्याव्ययस्य ब्रह्मणः प्रतिष्ठा तथा शाश्वतस्य धर्मस्य अ
तिशयितनिरैश्वर्यस्यैकान्तिकस्य सुखस्य वासुदेवः सर्वमित्यादि
निर्दिष्टस्य ज्ञानिनः प्राप्यस्य सुखस्येत्यर्थः यद्यपि शाश्वतधर्मश
ब्दः साधकवचनः तथापि सर्वोक्ततया साध्यरूपत्वेन तत्साहचर्या
दयमपि साध्यलक्षकः एतदुक्तं भवति सर्वैव दैवीत्येषा गुणमयी
मम माया दुरत्यया मामेव ये प्रपद्यन्ते इत्यारभ्य गुणात्ययस्य तत्स
र्वकादैश्वर्यभगवत्प्राप्त्येकोपायतया प्रतिपादितत्वात् तदे
कान्तभगवत्प्राप्त्येकोपायो गुणात्ययस्तत्पूर्वकं ब्रह्मभावश्चेति २७
इति रामानुजभाष्यवत्तद्देशः १४ ॥

+ ब्रह्मैव ब्रह्मणः प्रतिष्ठामपि सेव्य
मानैर्ब्रह्म भवति अन्यथा जडरूपत
या ब्रह्मसेव्यमाने ... मोक्ष
मपि सोऽप्रसादाद्विशिष्टमेव प्रा
पयेत् ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

+ संग्रहोऽत्र लसद्भक्तिरसावेशाद्धीनाहंकारविभ्रमः स्थितोऽपि गुणसं
मर्दे गुणातीतसमो यतिः २७ इति भगवद्गीतार्थसंग्रहे वत्तद्देशः १४

परमार्थप्रपाटीका

अथ मनुष्यवेशधारित्वेन स्वरूपानास्थान्तरस्य संदेहनिरासार्थमाह
ब्रह्मण इति चित्सविदानंदमात्ररूपस्य ब्रह्मणः अहं प्रतिष्ठा प्रति
मा घनीभावः यथा घनीभूतं तेज एव सूर्याकारं भवति यथा वा घ
नीभूतं परिमलपद्मकर्पूराकारो भवति तद्वदित्यर्थः किंभूत
स्य ब्रह्मणः अव्ययस्य नित्यस्य अनंतस्य मोक्षस्य नित्यमुक्तत्वात्
तथा तत्साधनस्य शाश्वतस्यानश्वरफलदस्य धर्मस्य गृहस्थमा
त्मकत्वात् तथैकान्तिकस्याखंडस्य सुखस्य च प्रतिष्ठाहं परमा
नंदरूपत्वात् अतो मत्सेविनो मद्भावस्यैव संभावित्वाद्युक्तं
मत्कं ब्रह्मभूयाय कल्पत इति ॥ तदुक्तमध्यात्ममीमांसायां
मे कृत्स्नाकारेण साक्षाद्दिदृक्षितविनयतेस्तत्र संस्तः परात्मा ज्योति
र्बिम्बप्रकाशं व्रजति दिनकराकारतां यद्वदत्र पश्यन्ति सेवितात्रैः ध्यव
क्रमेणैनजननविकृते दर्शयद्बिम्बरूपं तेनैतात्स्वानुभूतिप्रदमप
निषदां हार्दमर्थं ब्रवीमीति २७ आध्यात्मायनार्थं ॥
पकोपादानकत्वमनन्तविधमभूद्गुणौ विम्बमेतेव भूमंगस्या

नजंतूत्तमदत्त्ववंशास्तोषलोभप्रमोहैः
तितदितरैश्च: समामेतिसत्यप्रोक्तः स्वीकुर्वन्शुद्धसत्वंजय
दशामेसोगुणातीतयोगः ॥ इतिश्रीमद्देवनंपंडितसुधीविर
चितायांभगवद्गीताटीकायांपरमार्थप्रपायांगुणातीतयो
गोनामचतुर्दशोध्यायः १४ ॥

वनमालीटीका ॥

ननुमद्भक्तायांतिमामित्यादिनात्वद्भक्तानांत्वत्प्राप्तिरेवोक्ताक
थमिदानींत्वद्भक्तानांब्रह्मप्राप्ति[illegible]मेदाशंकामपाक
रोतिब्रह्मणइतिब्रह्मणःनिर्गुणस्यप्रतिष्ठापर्याप्तिरहमे
वनतमद्भिन्नंब्रह्मास्मतोमद्भक्तानांब्रह्मप्राप्तिरेवेतियुक्तमेव
यथामृतस्यामृतत्वस्यमोक्षस्याचाव्ययस्यसर्वथानक्षयस्यच
प्रतिष्ठाहमेवमय्येवमोक्षः पर्यवसितोमत्प्राप्तिरेवमोक्षइत्य
र्थः तथाशाश्वतस्यनित्यमोक्षफलकस्यधर्मस्य सर्वोत्तमत्व
धीश्वर्वकाविच्छिन्नप्रेमप्रवाहरूपभक्तिनिष्ठालक्षणस्यप्राप्ति
रहमेवसधर्मोमय्येवपर्यवसितोनमद्भिन्नंकिंचित्प्राप्यमस्ति किंत्वह
मेवेत्यर्थः नैकांतिकस्यसुखस्यचपर्याप्तिरहमेवपरमानंद
रूपत्वात्नमद्भिन्नमुत्कृष्टंकिंचित्सुखमस्तीत्यर्थः जीवस्तवा
नामत्वरूपसाक्षात्पदत्वयापकृष्टत्वात् अतोयुक्तमेवोक्तंमद्भ
क्तोब्रह्मभूयायकल्पतइति मदुक्ते[illegible]योमामव्यभिचारेण
भक्तियोगेनसेवतेसब्रह्मभूयायकल्पते तासांब्रह्ममहद्यो
निरित्यादिनाप्रागुक्ताचित्प्रकृतिर्लक्ष्मीरेवब्रह्मपदेनाख्यातेत्र
त्ववस्वयंब्रह्मभूयंनसेवब्रह्मभूयायलक्ष्मीवन्ममप्रियोभवती
त्यर्थः ननुत्वद्भक्तानांलक्ष्मीतुल्यताकथंलक्ष्म्युपासकानामे
वलक्ष्मीतुल्यतापद्येतत्वद्भक्तानांत्वत्तुल्यताततआह ब्रह्मणइति
ब्रह्मणोलक्ष्म्याअहंप्रतिष्ठाश्रयः सामदाश्रितामदविनाभूता
नांप्राप्तेर्मामेवप्राप्तः नत्तुल्यतांप्राप्तेनमत्तुल्यताप्राप्तिमेवेतिभावः
शांप्राप्तिवेतिव्याचष्टे यत्तुब्रह्मणस्तत्पदवाच्यस्यसोपाधिक

स्वजगदुदयादिहेतोः प्रतिष्ठापारमार्थिकं निर्विकल्पसच्चिदात्मकनि
रुपाधिकं तत्पदलक्ष्यमहं निर्विकल्पको वासुदेवः प्रतिनिष्ठत्वेति
प्रतिष्ठाकल्पितरूपरहितमकल्पितमनेनायामां निरूपाधिकं ब्रह्मसे
वते स ब्रह्मभूयाय कल्पते इत्याह तदतितत्त्वं षड्गुणयुक्तस्यैव वा
सुदेवपदार्थत्वात् सदनंतगुणालयो विश्वोदयादिकर्त्ता सर्वनि
यामकं सर्वाधारोचिंत्याद्भुतानंतशक्तिं पार्थसारथ्यधृताश्वरश्मिप्र
तोदोत्सच्छेहेन कृपया स्वस्वरूपं स्वंगग्राहकतया ह्युपदिशति प
रं ब्रह्म परंधामेत्यादिवक्ता पार्थस्तज्जानात्येव तत् माहात्म्यमथास्या
नां पाकैव भगवता निराकृतामुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणिश
ब्दते मैत्रेय भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे संभर्तेति तथाभर्त्ता
भकारोर्थद्वयान्वितः नेतागमयिता स्रष्टा गकारार्थस्तथा मुने
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव ष
ण्णां भगइतीरणा वसंति यत्र भूतात्मन्यखिलात्मनि स
र्वभूतेषुशेषेषु वकारार्थस्ततोव्ययः एवमेष महाशब्दो भगवा
नितिसत्तम परंब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यग इति श्रीवैष्णवे वा
सुदेवशब्दस्य परमैश्वर्यवाचकत्वमुक्तं त्वमतेतत्सच्छब्दस्य चिद
चित्संवलितपरत्वाच्च तत्पदवाच्यादधिकस्यार्थस्य लाक्षणिकवो
येः भाने लक्षणावैयर्थ्याभाने लक्ष्यार्थस्य निर्विकल्पकत्वासिद्धेः
इति गीतायां चतुर्दशः १४ ॥
ऋसमवैजयंतीटीका ९
पूर्वं प्रकृतिपुरुषस्वरूपयाथात्म्यज्ञानपूर्वकेन मद्भक्तियोगेन चतु
णानीतस्य ब्रह्मशब्दितस्य स्वस्वरूपावाप्तिलक्षणा मुक्तिरुक्तार्थैरा
त्रीसम्मतः कथं तिष्ठेदित्यपेक्षायामध्यायमुपसंहरन् पार्थसारथि
राह ब्रह्मणो हीति हीति निश्चयेन ब्रह्मणः प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरू
प [illegible] ज्ञानगर्भितकृयामद्भक्त्या निरस्तसमस्तसत्वादिगुणावर्णाद्यवि
र्भूतनित्यज्ञानानंदस्वरूपस्यामृतस्य जन्मादिषड्विकारशून्य [illegible] स्याव
यस्य नित्यैकरसमद्भक्ति [illegible] युक्तस्याव्यभिचारिभक्तियोगेन से

श्री॰
गी॰टी॰

106

वितं स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषोऽनंतगुणशक्तिकोऽतिसुहृन्मम:
सर्वेश्वरोऽहं प्रतिष्ठा प्रतिष्ठीयतेऽत्रेति निरुक्तेः परमाश्रयोऽतिप्रियो
भवामि स च मद्भक्तोऽनन्यया परया भक्त्या मामेवानुभवन्मय्येव तिष्ठति
क्षणमपि मद्विश्लेषं न सहते न पुनरावर्तते यद्गत्वा न निवर्तन्ते मद्भक्ता
नां परमा गतिरित्यादिस्मृतिभ्यः ननु यावत्संसारान्मुक्तिर्न स्यात्ता
वत्त्वद्भक्तिं करोति चेत्करोतु यदि न मुक्तो भवेत्तर्हि त्वद्भक्तेस्त्वमाश्र
यणस्य च किं प्रयोजनं निःफलत्वादित्यपेक्षायामह फलमस्तीति भावे
नाह शाश्वतस्येत्यादि शाश्वतस्य निरतिशयसाम्यनित्यषडैश्वर्य
शाहितस्य धर्मस्यैकांतिकस्य मदसाधारणस्य वासुदेवः सर्वमित्या
दिनिर्दिष्टस्य ज्ञानिप्राप्यस्य विचित्रलीलारसस्य सुखस्य वाहमेव प्रति
ष्ठेत्यर्थः निविडानंदरूपमद्विभूतिमल्लीलारसानुभवप्रयोजनता
यामामेव समाश्रयतीत्येवं श्रुतिरप्याह रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्धा
नंदीभवतीति २७ चतुर्दशे गुणेभ्यो मुक्तो जीवो ब्रह्म भवेद्ध्रुवे मन्त्र
भक्त्यैव मत्कृपास्यादि किं क्रियेष्यतेऽभजे १ इति श्रीनियमानंदवंशावतं
ससकलदासस्थानेवासिना गिरिधारिदासेन विरचितायां भगवद्गी
तार्थकुसुमवैजयंत्यां चतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥

मधुसूदनीटीका १

[illegible]माह— ब्रह्मणोऽनन्तदेवाद्यस्य सोपाधिकस्य जगज्जन्मस्थितिलयहेतोः
प्रतिष्ठा पारमार्थिकं निर्विकल्पकसच्चिदानंदात्मकं निरुपाधिकं
तत्पदलक्ष्यं ब्रह्माहं निर्विकल्पको वासुदेवः प्रतितिष्ठत्यत्रेति प्रतिष्ठाक
ल्पितरूपरहितमकल्पितं रूपं अतो यो मामनुपाधिकं ब्रह्म सेव
ते स ब्रह्मभूयाय कल्पते इति युक्तमेव कीदृशस्य ब्रह्मणः प्रति
ष्ठाहमित्याकांक्षायां विशेषणानि अमृतस्य विनाशरहितस्य अ
व्ययस्य विपरिणामरहितस्य च शाश्वतस्य ब्रह्मणः प्रति
ज्ञाननिष्ठालक्षणधर्मप्राप्यस्य च शाश्वतस्य विनाशरहितस्य अ
विषयेंद्रियसंयोगजं तं वारयति ऐकांतिकस्य परमानंदरूपस्य च धर्म
वेस्मिन्काले देशे च विद्यमानस्य ऐकांतिकस्याव्यभिचारिणः सुखस्य स
सुखस्वरूपस्येत्यर्थः ॥

प्ताहंतस्य ब्रह्मणो यस्मादहं वास्तवस्वरूपं तस्मान्मद्भक्तः संसा
रान्मुच्यत इति भावः तथा चोक्तं ब्रह्मणा भगवंतं श्रीकृष्णं प्रति
एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयंज्योतिरनंत आद्यः नि
त्योऽक्षरोऽजस्रसुखो निरंजनः पूर्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोऽमृत इति
अत्र सर्वोपाधिशून्य आत्मा ब्रह्मत्वमित्यर्थः शुकेनापि स्तुतिमंतरे
णोक्तं सर्वेषामेव वस्तूनां भावार्थो भवति स्थितः तस्यापि भग
वान्कृष्णः किमतद्वस्तु रूप्यतामिति सर्वेषामेव कार्यवस्तूनां भा
वार्थः सत्तारूपः परमार्थो भवति कार्याकारेण जायमाने सोपा
धिके ब्रह्मणि स्थितः कारणसत्तातिरिक्तायाः कार्यसत्ताया अन
भ्युपगमात् तस्यापि भगवतः कारणस्य सोपाधिकस्य ब्रह्मणो
भावार्थः सत्तारूपोऽर्थो भगवान् कृष्णः सोपाधिकस्य निरुपाधि
के कल्पितत्वात् कल्पितस्य चाधिष्ठानानतिरेकाद्भगवतः कृष्ण
स्य च सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेन परमार्थसत्यनिरुपाधिब्रह्मरूपत्वा
त् अतः किमतद्वस्तु तस्माच्छ्रीकृष्णादन्यद्वस्तु पारमार्थिकं किंनि
रूप्यतां तदेवैकं पारमार्थिकं नान्यत्किमपीत्यर्थः तदेतदिहाप्युक्तं
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति अथवा नन्वमद्भक्तस्त्वद्भावमाप्नोतु नाम
कथं तद्ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्मणः सकाशात्तस्यान्यत्वादित्याशं
क्याह ब्रह्मणो हीति ब्रह्मणः परमात्मनः प्रतिष्ठापर्याप्तिरहमे
व नतु मद्भिन्नं ब्रह्मेत्यर्थः तथाऽमृतस्यामृतत्वस्य मोक्षस्य चाव्य
यस्य सर्वथानुच्छेद्यस्य च प्रतिष्ठाहमेव मय्येव मोक्षः पर्यवसितो
मत्प्राप्तिरेव मोक्ष इत्यर्थः तथा शाश्वतस्य नित्यस्य मोक्षफलस्य
धर्मज्ञाननिष्ठालक्षणस्य च पर्याप्तिरहमेव ज्ञाननिष्ठालक्षणाध
र्मो मय्येव पर्यवसितो नतेन मद्भिन्नं किंचित्प्राप्यमित्यर्थः तथा
ऐकांतिकस्य सुखस्य च पर्याप्तिरहमेव परमानंदरूपत्वात् नमद्भिन्नं
किंचित्सुखं प्राप्यमस्तीत्यर्थः तस्माद्युक्तमेवोक्तं मद्भक्तो ब्रह्मभूया
यकल्पत इति पराकृतनमद्वंधं परं ब्रह्म नराकृति सौंदर्यसारसर्वस्व

श्री॰ वंदेनंदात्मजंमहः २७ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्री
गी॰टी॰ विश्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां
श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायांप्रकृतिगुणत्रयविभागयोगो
नामचतुर्दशोध्यायः १४ ॥

10

सदानंदीटीका १

हरिःभक्तिर्हिकथ्येणगुणातीतत्वसाधनं ज्ञतपतदपेक्षायांहेतुमाह
जगत्पतिः १ ब्रह्मणःसविकल्पस्यसर्वशोकेमिहेपितः एकैतेनसद
वाच्यस्यजगद्धेतुरहंयतः २ प्रतिष्ठावास्तवंतत्वंनिर्विकल्पकमद्वयं वि
दानंदघनंसत्यनिरुपाधिकमद्वयं ३ अहंतत्पदलक्ष्यश्रीवासुदेवः
स्वयंप्रभुः अतोमांसेवतेयःसब्रह्मभूयायकल्पते ४ ब्रह्मणःकी
दृशस्याहंप्रतिष्ठातद्धृणुस्फुटं नाशशून्यस्यसत्यस्यकूटस्थस्यवि
दात्मनः ५ नित्यस्यतत्वविज्ञाननिष्ठाप्राप्यस्यवस्तुनः परमानंदरू
पस्यसर्वदाव्यभिचारिणः ६ ईदृशस्यस्वरूपंमांविद्धियस्मात्परमार्थि
कं संसारान्मुच्यतेधीरोमत्तोमय्यवस्थितः ७ यद्वात्वद्भावमाप्नोत
त्वज्ञकस्तवत्परायणः ब्रह्मत्वयोग्यःसकथंब्रह्मात्मत्वानवेतिचेत् ८
पर्याप्तिरहमेवास्मिब्रह्मणःपरमात्मनः तमद्भिन्नंपरंब्रह्मतस्य
काष्ठपत्वमात्मना तथाप्नतस्यमोक्षस्यानेकधस्यवसर्वथा प्रतिष्ठा
हंसमत्वेवमोक्षोमत्प्राप्तिरेवहि ९ नित्यमोक्षफलस्यास्यधर्मस्या
प्यहमेवच पर्याप्तिर्ज्ञाननिष्ठाख्योधर्मोमय्येवतिष्ठति ११ तनेनकिं
चिन्नभिन्नंप्राप्यंधर्मेणवैसदा सुखस्यैकांतिकस्यापिपर्याप्तिर
हमेवच १२ परमानंदरूपत्वान्नमद्भिन्नंसुखंक्वचित् किंचिन्नाप्यंय
तोमतःएणकृतःसुखंचवाधितं १३ तस्माद्युक्तियुतंप्रोक्तंमत्तोम
त्परायणः ब्रह्मभूयायमोक्षायसमर्थोभवतीतिच १४ तस्मान्मु
मुक्षभिर्धीरैःप्रेमभक्त्याहमीश्वरः यदाश्रितस्तदैवेतेगुणातीत
त्वभागिनः १५ सत्वादीनांगुणानांजनिस्थितिगदहनेहरस्तेरस्मिन्सदा
वौकार्याकारणानित्यपरिणतवपुषांपातहेतुर्नमस्का नेभ्योमो

दंस्वबोधात्स्वपदरतधियांलक्षणादिप्रदर्शयित्री यांनिष्ठांजगौयोविम
लमतिमतांनोमितंकृष्णमीडे २६ इतिभावप्रकाशेश्रीसदानंदवि
दाकृतेगुणातीतलक्षनिष्ठायंप्रतियातनश्चतुर्दशः १४ ॥

नीलकंठीटीका २७

विषयप्रदर्शनद्वाराविचारणाख्यांद्वितीयांभूमिमाह ब्रह्मणोहीति
ब्रह्मणोवेदस्यप्रतिष्ठातात्पर्येणपर्यवसानस्थानमहमेव अमृतस्यक
र्मब्रह्मोभयदर्शनद्वारामृतसाधनस्य अव्ययस्यअनादित्वादनेनतावद
पौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यशंकाकलंकशून्यस्यस्वतःप्रमाणभूतस्येत्यर्थः
एतेनोपक्रमोपसंहारादिपर्यालोचनयावेदाविरुद्धतर्कोपकरणयाह
न्त्वस्यैववेदस्यतात्पर्यमदर्शनकामेननिर्णीतवानस्मीतिविचारणाख्याद्वि
तीयाभूमिरुक्ता हेतुफलोपदर्शनमुखेनशुभेच्छाख्यांप्रथमांभूमिमा
ह शाश्वतस्येति कामधर्मवत्फलदानेननाशाभावात्भगवत्समर्पितो
नित्योधर्मःशाश्वतः विविदिषादिपारंपर्येणमोक्षाख्यशाश्वतफलहे
तुत्वात् शाश्वतस्यचधर्मस्यप्रतिष्ठापरमप्राप्यफलमहमेव तथा
स्या ऐकांतिकंविषयसंगजन्यसुखविलक्षणमव्यभिचारिस्वरूपभूतंमोक्षसुखंत
स्यापिप्रतिष्ठापराकाष्ठाअहमेव एवंनिष्कामधर्मेणविशुद्धचित्त
स्यैकांतिकसुखेच्छाभवतीत्येषाशुभेच्छाख्याप्रथमाभूमिः अत्रपरांप
रांभूमिमारोढुमशक्तस्यपूर्वांपूर्वांभूमिमुपदिशति यथाध्यानेना
त्मनिपश्यंतीत्यत्रनिदिध्यासनाशक्तस्यसांख्यनामाविचारस्तत्राप्य
शक्तस्यकर्मयोगउपदिश्यतेनतद्वत् २७ ॥ इतिश्रीभीष्मपर्वणि
नैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्दशोध्यायः १४ ॥

आनंदीटीका २६

हियस्मादव्ययस्यामृतस्यजन्मादिविकारहीनस्यब्रह्मणःप्रतिष्ठा
हम् ईदृशोब्रह्मणाहार्थोमय्येवप्रतिष्ठितःशाश्वतस्यशाश्वतपद
प्राप्तिहेतोर्धर्मस्यविहितकर्मानुष्ठानरूपस्याहमेवप्रतिष्ठातज्ज

नित्ताहष्ठाधिष्ठानापेकांतिकस्य सांसारिकदुःखैरमिश्रितस्य सुखस्व
दुःखाद्यंताभावे परमानंदस्य मोक्षस्य दानेन सिद्धम् २७ इति
श्रीआनंदटीका भगवद्गीतायां चतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥

रामकंठीटीका १४

अत्रहेतुमाह यस्माद्ब्रह्मणो यथोक्तस्य च परस्य तत्त्वस्याहं प्रतिष्ठा
मयि तदव्यभिचारितया तत्त्वस्वरूपानुविधायि प्रतिष्ठितं यतः दे
वत्तदेहादिभावेनावस्थितं ब्रह्मैव यद्यप्युक्तं तथापि तदवच्छिन्नमेव
ह्मनिष्ठतया तत्त्वरूपानुविधायि सर्वत्रप्रतिष्ठितं कीदृशस्य ब्रह्मणो
हं प्रतिष्ठा अमृतस्याव्ययस्य च नव्ययोपपत्त्यलक्षणो विकारस्तेन रहि
तस्यात एवामृतस्य नित्यसद्भावस्य न केवलं ब्रह्मणोहं प्रतिष्ठा यावन्न
हमस्य शाश्वतिकस्य चित्प्रकाशात्मनोहं प्रतिष्ठानपेक्षितव्यतिरि
क्तकारणः सहज आनंदैकांतिकं सुखं तस्याहं प्रतिष्ठा किमुक्तं
भवति प्रकाशानंदात्मरत्नरूपं यत्परं ब्रह्म सोहं भक्तिलक्षणेनैव
केनोपायेन प्राप्य इत्याम् यस्तैकैस्वपुंसीसत्ताममलिनैः सत्वा
दिभीरूपकैर्दोगीतं भजते जनो व्यवहरन् संसारदीर्घापले सिद्धेवा
स्यरसे चतुर्दशमहाध्यायाभिधेयात्मनि नीतास्ते परमार्थतो दद
तवोहंमीलक्षणाद्दयाम् २७ इति श्रीमज्ज्ञानकरामविरचिते
वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि गीताविवरणे चतुर्दशो
ध्यायः १४ ॥

ज्ञानिकी [illegible]जनीटीका १५

अत्रहेतुमाह— अहमीश्वरो ब्रह्मणः प्रतिष्ठाश्रयः अन्यथानस्य निरंजननन्न
याप्रत्याप्रत्यक्तान् अनभिव्यक्तेः उक्तं च नसंज्ञासद्व्यक्त इति
अनेनाव्ययस्य नाशरहितस्यामृतस्य मोक्षस्य चाहमेवेश्वरः प्र
तिष्ठाधाम तथा शाश्वतस्य नित्यस्य च धर्मस्य हन्ताविमर्शरू
पस्याहमेवेश्वरः प्रतिष्ठास्थानम् तथैकांतिकस्याव्यभिचा

रिणः सहजस्यानंदस्य चाहमेव प्रतिष्ठा नतुरूषः कूटस्थ इति शिवं शुभ्रं कृत्स्नोर्विवेकस्य योबोधस्तमथ्यवर्त्तिनीम् सिद्धमूर्त्तिं गुणेभ्हेशेनंवन्दे सिद्धमच्युतम् २७ इतिश्रीभगवद्गीताटीकायांवासव्याख्यायांगुणत्रयनिर्देशोनामचतुर्दशोध्यायः १४ ॥

पंचोलीटीका

भगवतिअव्यभिचारिभक्तियोगेनब्रह्मभावायप्राप्तोहेतुमाह ब्रह्मणोहीति हियस्माद्ब्रह्मणःपरमात्मनःप्रतिष्ठाभक्तानुग्रहादिप्रयोजनाययाईश्वरशक्तिब्रह्मप्रतिष्ठतेवर्तते साशक्तिप्रतिष्ठाअहं अथवाब्रह्मणः ब्रह्मशब्दवाच्यस्य सगुणब्रह्मणःप्रपंचरूपस्यप्रतिष्ठाआश्रयःनिर्गुणंसर्वोपाधिरहितंपरब्रह्माहंकिंलक्षणस्यब्रह्मणःअमृतस्यामरणधर्मस्यअव्ययस्यव्ययरहितस्यच अन्यत् शाश्वतस्यनित्यस्यधर्मस्यज्ञाननिष्ठालक्षणस्यचपुनःशाश्वतधर्मजनितस्यसुखस्यैकान्तिकस्यएकान्तनियतस्यअहंप्रतिष्ठाआश्रयः

२८

गणवीरसामिबोधिनी

अथहेतुमाह ब्रह्मणइति हियस्माद्ब्रह्मणोजगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतोःप्रतिष्ठाप्रतिमाघनीभूतंब्रह्मैवाहंयथाघनीभूतःप्रकाशएवसूर्यमंडलंतद्वदित्यर्थः तथाव्ययस्यनित्यस्यामृतस्य मोक्षस्यच तथा तत्साधनस्यशाश्वतस्यचधर्मस्यस्ववर्णाश्रमोचितस्यच तथैकान्तिकस्यनिरतिशयस्यसुखस्यप्रतिष्ठाहमतःस्ववर्णाश्रमानुरूपप्रवृत्तिसत्त्वादितधर्माचरणेनमांसेवतः पुरुषस्यमद्भावस्यावश्यंभाविताक्रमभूपायकल्पतेइति पूर्वश्लोकउक्तं युक्तमेवेति प्राकृतगुणसंपर्कोस्वधर्ममात्याजीरयोन्नमहवनायुनमः प्रधानमोहवशगोभूत्वा

109

स्त्वेतिफलितमिति ७८॥ इतिश्रीवनमालीश्रमिश्रो

चित्यांगीताव्याख्यायांचतुर्दशोध्यायः १४॥

मधुभाष्ये

२०॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीम

द्गीताभाष्ये चतुर्दशोध्यायः १४॥

भाषा अनुवाद

अब पूर्वोक्त भगवद्भक्त के मोक्ष प्राप्ति के विषय मे हेतु कहते
हैं कि जिस हेतु ब्रह्मकी प्रतिष्ठा जो प्रतिमा सो मै हूं अर्था
त् घनीभूत प्रकाशमात्र जैसे सूर्यमण्डल तद्रूप हम घनीभूत
ब्रह्महैं और नित्यमुक्त अव्यय के और अमृत जो मुक्ति तिसके
भी प्रतिमा हम हैं और शुद्ध सत्व मुक्ति के साधनस्वरूप सना
तन धर्म के भी प्रतिमा मूर्ति हम हैं और परमानंद सुख के
भी मूर्ति हमे जानो इस से मेरे सेवक जनको मद्भाव रूप ब
ह्मत्व प्राप्ति की अवश्य संभावना है जिस के आश्रय हेतु
से असत जो सत के समान प्रतीयमान यह संसार तिससे
हमारे भक्त अनायास ही तरते हैं यही बोद हैं अध्याय मे
भगवान ने कहाहै २७ इति जगन्नाथ सुकुलविरचित मन
भावनी भाषा टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः। १४॥

दोहा॥

मेदि ब्रह्मप्रतिष्ठदे अमृत अव्ययजोप रूपदि शाश्वतधर्म
को सुखपकांतदि कोप २७॥

110